BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

CONTENTS

Rs. 8/- Only.

PRĀCYAVĀṆĪ MANDIRA

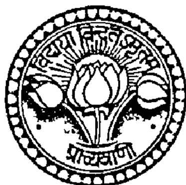
Dr. K. N. KATJU SERIES

Vol. II

सुबोधादिटीकासमन्वितं

कालिदासकृतं मेघदूतम् ॥

THE MEGHADŪTA OF KĀLIDĀSA

THE COMMENTARY OF BHARATA MALLIKA

and copious extracts from the hitherto unpublished commentaries of Sanātana Gosvāmin, Kalyāṇamalla, Haragovinda Vācaspati, Rāma nātha Tarkālamkāra, Kaviratna, Kṛṣṇadāsa Vidyāvāgīśa, Sarasvatī-tīrtha, Caritravardhana and Śaśvata on Megha-dūta

Critically edited for the first time with an Introduction in English containing the history of the Literature on the Megha dūta, a Synoptical table of verses, Translations, various Appendices, Indices etc.

By

DR. JATINDRA BIMAL CHAUDHURI, Ph D. (Lond).
Kāvyatīrtha, Secretary, Govt Vangiya Samskrita Siksha Parishat, Cal, formerly, Principal, Govt Sanskrit College, Calcutta and Lecturer, London University

Published by
Dr. J. B Chaudhuri
Pracyavani Mandir
(Institute of Oriental Learning)
3, Federation Street, Calcutta—9

Available at :—

PRACYAVANI MANDIR
3, Federation Street, Calcutta—9.

DAS GUPTA & CO.
54/3, College Street, Calcutta.

CHUCKERBERTTY CHATTERJEE & CO.
15, Bankim Chatterjee Street, Calcutta.

D. M LIBRARY
38/2, Cornwallis Street, Calcutta.

SANSKRITA PUSTAK BHANDAR
38/2, Cornwallis Street, Calcutta.

SATYABRATA LIBRARY
197, Cornwallis Street, Calcutta.

LAKE BOOK STALL
51/B, Rashbehari Avenue, Calcutta.

ORIENTAL BOOK AGENCY
15, Shukrawar, Poona.

INTERNATIONAL BOOK HOUSE
Bombay.

B N SUR & CO.
Gole Market, New Delhi.

MEHER CHAND LACHMAN DAS
Kucha Chellan Gali Nanne Khan, Faiz Bazar Road,
Daryaganj, Delhi

Printed by:
Sri J. C. Sarkhel, Calcutta Oriental Press Ltd ,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.
Sri Upendra Mohan Biswas, I. N A. Press,
173, Ramesh Dutt Road, Calcutta.
General Printing Works Ltd ,
83, Old Chinabazar Street, Calcutta.

CONTENTS

Foreword

We have great pleasure in presenting to the lovers of Sanskrit Learning, the 2nd Volume of the *Prācyavānī Mandira* DR K. N. KATJU SERIES. The first volume of this Series is "Sanskrita Lipi Siksha" meant for the use of children as a Sanskrit Primer It is a matter of great gratification to us that a second edition is now called for in course of an year only.

In this volume of the same Series, we are presenting the readers with the Subodhā commentary of Bharata Mallika on the Megha-dūta together with copious extracts from the commentaries of Sanātana Gosvāmin, Kalyānamalla, Haragovinda Vācaspati, Rāmanātha Tarkālamkāra, Sāśvata, Kaviratna, Krsnadāsa Vidyāvāgīśa, Caritravardhana and Sarasvatītīrtha and a synoptical table of the verses of the Megha-duta on the basis of its thirteen commentaries, most of which have not hitherto been published. It is our considered opinion that the Subodha of Bharata Mallika, which is being published here for the first time, is really the best commentary of the Megha-dūta so far known (see Indroduction) And we have no doubt that Oriental scholars all over the world will agree with us on this point.

It is further gratifying to note here that Bengal which also stands unrivalled in its contribution to many other fields of Sanskrit Learning, should have exhibited such a keen interest in the study of the literature on Megha dūta Sanskrit poets of Bengal have during the last 800 years produced hundreds of Dūta Kāvyas, about a hundred of which are extant even to-day, and more than a dozen commentaries of the Megha-dūta have been composed in Bengal during the same period A comparative study of Bengal's contributions to the Megha-dūta literature has been a long felt desideratum The present work is intended to remove this want as far as possible. We shall deem all our labours amply rewarded if the present volume removes this want at least to some extent.

We, once again, acknowledge our gratitude to H E Dr. K. N. Katju for all the keen interest he is taking for the propagation of Sanskrit Learning in West Bengal

Thanks are due to the authorities of the India Office Library, London, for lending to us the invaluable MSS. of the commentaries of the Bengalee authors of the Megha-dūta and other MSS., as well as to the authorities of the Royal Asiatic Society of Bengal for giving us all facilities for the use of the MSS. of the commentaries of Kaviratna, Kṛṣṇadāsa Vidyāvāgīśa, Śāśvata, Sarasvatītīrtha, Bharata Mallika and other commentaries of the Megha-dūta.

We are sorry that for many preoccupations, we could not make time to translate the verses of the Megha-dūta into English. The well known translation of H. H. Wilson is, however, given here for the use of students in particular.

Pracyavani Mandir,
3, Federation Street,
Calcutta 9
30th December, 1950.

J. B. C.

INTRODUCTION

1. Description of Sanskrit Mss. of the Subodhā by

Bharata Mallika

1. Ms. No, 4028 of the Royal Asiatic Society of Bengal. Substance: Country-made paper. Size 15½ × 3½ inches. Folio 18. Lines, 8 on a page. Extent in ślokas—2720. Character. Bengali of the 19th Century Appearance: fresh. Complete.

There are careless mistakes here and there, but on the whole this Ms is a fairly good one.

2. *Ms. No 1584 (3774) of the India office Library.*

Substance European paper (water-mark 1806) Folio 7. Size 16¼ × 10¾ inches, clear Bengali handwriting 15-32 lines in a page.

This Ms. is a treasure for which Colebrooke who deposited it in the India Office Library deserves our cordial thanks.

The same volume contains, apart from the Saṃjīvanī of Mallinātha and Subodhā of Bharat Mallika, other commentaries on the Meghadūta, viz. the Malatī of Kalyāna Malla, patron of Bharata Mallika, the Tātparya-dīpikā of Sanātana Gosvāmin of Brindaban, the Muktāvalī by Rāmanātha Tarkālankāra and tīkā of Haragovinda Vācaspati, son of Vanka Vihari Gangopadhyaya of Krishnanagar in Rādhā. All these scholars, except Mallinātha flourished in Bengal and it is only meet that all these commentaries are preserved within the covers of the same volume We had a mind to edit the commentary of Sanātana Gosvāmin as well, which appears to have been composed by Sanatan before he had become a monk. But my official preoccupation stood in the way. Without it—the interpretation of the Meghaduta surely remains incomplete. The prācyavānī Mandir proposes to publish it in near future.

3. *Ms. No 415 (3776) of the India office Library.* Foll. 79: size 13¼ × 3." Script Bengali. Eight lines in a page. 114 verses have been commented upon Fairly correct.

1. *Ms. No. 994* (b) (3775) *of the India office Library*. Foll. 20, Size 13 by 4 inches, fair Bengali hand writing. 9-14 lines in a page.

Abridged version of the Subodhā

Ms No. 994 (b) of the India Office Library is nothing but an abridged version of the original work which is edited here. The real purpose of this abridged work appears to be supplying the young students with materials that may be more useful to them, with the exclusion of rather complicated matters. A comparative study of the two Mss passing under the same name appears rather bewildering at the outset but a thorough scrutiny leads one to the conclusion as stated above. The explanations in both are in many places the same, with copious omissions and only a few insertions, in the abridged version. We give here only a few illustrations.

Pūrva-megha

Here the longer work which we have edited is marked A and the abridged version B.

Verse I. The commentary in the abridged version is very short, limited to a few lines Only the story has been given, followed by the concluding remarks, "कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो रामगिर्याश्रमेषु वसति चक्रे इत्यन्वय"। The explanation has an abrupt ending in B.

Verse 2. In A and B, the explanation up to "यक्षस्य विरहव्याकुलतया वाक्य मेघममयमवतारयन्नाह—तस्मिन् ।" agrees almost word by word. The next 14 lines as given in our printed version (henceforth called A) are omitted in the abridged version (henceforth called B) P 4, lines 3-4 "यद्यपि प्रतिचिन्मासान् इति...इति वक्ष्यमाणत्वात्" is just the same in both A and B. Then 21 lines in print of A is omitted from B. Again, 4 lines beginning from ननु यथापाठस्य up to प्रत्यासन्ने नभसि इत्यादि च are the same Here ends B. But in A there are six lines more.

Verse 3. The first line is the same in both A and B Nine lines in print (in A) are omitted in B. Then the portion "केतकीनां काठग्रभायातो.. अतएव कथमपीत्युक्तम्" is found in both A and B The following 24 lines in A are not found in B

Verse 63. More or less the same.

Verse 64. First eight lines in A are found in B as well. After this, two lines in print are omitted in B. The line "अतिरिष्टया, etc." appears in B as well. The following three lines of A beginning with "कल्पवृक्षलक्षणं यथा" are found in B as well. The next five lines of A are omitted in B. The following four lines are the same.

Verse 65. First 9 lines in print same with B. Following 4 lines of A left out from B. Again, last three lines are just the same.

Uttara-Megha

Verse 66. First 12 lines in print same with B. The following 3 lines are not found in B. Last line same.

Verse 67. First three lines same. There is some discrepancy in the following 2 lines, Following 13 lines are identical. The line beginning with "अवाप्युक्त" is not traced in B. The following $1\frac{1}{2}$ lines are identical, The following three lines in print are omitted from B.

Verse 68. Almost the same.

A 112-114B. First 2 lines in A almost the same as in B. The following eight lines in A are not found in B.

A 113-115B. First eight lines same in both. The following *lines in print are not found in B.*

B contains an additional line "उक्त-मुक्ते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम्" ।

114-116B. More or less same. But the extracts relating to the lineage of Bharata Mallika are not found in B.

THE DATE OF BHARATA MALLIKA

The Candraprabha of Bharata Mallika, edited by Vinodalala Sen Gupta from Calcutta, in the Śaka year 1814 i e 1892 A D contains a note at the end of the work "भरतमल्लिकस्य स्वहस्तलिखितपुस्तकमिदं । शकाब्दा १५९७' This year is equivalent to 1675 76 A D. As the Ms of this work is stated to have been written by Bharata Mallika himself, it is evident that the author was alive 276 years ago.

The work is voluminous It breathes forth a spirit of a rather old age of the author, a great pride for heritage and family tradition, etc. being rampant throughout the work

He says here

"जातास्तीखलिसेनस्य श्रुता दृष्टाश्च येऽन्वये ।
यत्नैर्नैवालिखत् सर्वानेतान् भरतमल्लिक ॥"

He gives a vivid description of his family in the above mentioned Candraprabhā (pp 27-105), अथ हरिहर खान प्रकरणमाह (p 105)—इति खानकीयवंशनिर्णय ॥ The editor of the Candraprabhā says in his Introduction that he published, previously to the publication of the Candraprabhā, another work by Bharata Mallika called Ratnaprabhā on the same subject viz History of the Vaidya families, वैद्यकुलपञ्जिका । In the Candraprabhā (p 15) Bharata Mallika says—

author was alive about 100 years ago i.e. by 1791 or the end of the eighteenth century. *This view is erroneous.*

It is rather unfortunate that MM. Haraprasad Shastri makes contradictory remarks in Vol VI. of his Catalogue of Sanskrit Mss. at the Royal Asiatic Society of Bengal. In p. lxxxvii of the Introduction, MM. Haraprasad Shastri says Bharata Mallika flourished in the middle of the 17th Century while in p. 307 of the same volume he says "The commentator lived in the middle of the 18th Century A.D. *I have seen his great grandson Lokanath Sarman*".

Nagendranath Basu also gives a wrong date for Bharata Mallika. In p. 276 of Vol. XIII of the Viśva-koṣa, the learned author says that Bharata Mallika was alive *in 1758 Saka i.e. 1836* A.D. *His source* of information is R.L. Mitra's Notices (Vol. IX, p. 952, Ms. No. 3177) where, however, the verse quoted by Nagendranath Basu is expressly stated to be a post-colophon.

THE DATE OF BHARATA MALLIKA

The Candraprabhā of Bharata Mallika, edited by Vinodalāla Sen Gupta from Calcutta, in the Śaka year 1814 i e 1892 A D contains a note at the end of the work "भरतमल्लिकस्य स्वहस्तलिखितपुस्तकमसाप्ति। शकाब्दा १५९७' This year is equivalent to 1675 76 A D As the Ms of this work is stated to have been written by Bharata Mallika himself, it is evident that the author was alive 276 years ago.

The work is voluminous It breathes forth a spirit of a rather old age of the author, a great pride for heritage and family tradition, etc. being rampant throughout the work

He says here

"जातास्तीखलिसेनस्य श्रुता दृष्टाश्च येऽन्वये।
यत्नैनैवालिखत् सर्वानेतान् भरतमल्लिक ॥"

He gives a vivid description of his family in the above mentioned Candraprabha (pp 27-105) अथ हरिहर खान प्रकरणमाह (p 105)—इति खानकीयवंशनिर्णय ॥ The editor of the Candraprabha says in his Introduction that he published, previously to the publication of the Candraprabhā, another work by Bharata Mallika called Ratnaprabhā on the same subject viz History of the Vaidya families, वैद्यकुलपञ्जिका। In the Candraprabhā (p 15) Bharata Mallika says—

"सर्वेष्वेव समाजेषु मालस श्रेष्ठ उच्यते।
मालश्रीयेषु सर्वेषु भास्कर श्रेष्ठ उच्यते ॥
तस्य वंश कृष्णखान खानो हरिहरस्तथा।
सनातनश्च मल्लीको महाकुलतया श्रुता ॥"

So, in all probability, Bharata Mallika flourished by the beginning of the Seventeenth Century A D

A Ms of the Mugdhabodhini commentary by Bharata Mallika on the Amarakosa viz 5162 (4675) deposited in R A S B, is dated Śaka 1622 i e 1700 A D This confirms the date we have mentioned above.

But Aufrecht remarks in p 396 of the first volume of the Catalogus Catalogurum published in 1891 from Leipzig, that the

End :—इति वैद्यहरिहरखान वंशसम्भव-गौराङ्गमल्लिकात्मज श्रीभरतसेन-कृतायां भारविटीकायामष्टादशः सर्गः ॥

4A. कुमार-भार्गवीय-टीका। Catalogue of Asiatic Society of Bengal, 47

5. कुमारसम्भव-टीका। R.A.S B. 4975'77, Rajendralal Mitra, 397

Beginning :—

सेवकेषु दयास्त्येव ययो पित्रो सुतेष्विव ।
सदा तौ जयतां क्षेमंकरौ दुर्गामहेश्वरौ ॥
कुमारसंभवं नाम कालिदासो महाकविः ।
यच्चकार महाकाव्यं सर्गैः षोडशभिः श्रुतम् ॥
तस्य शेषाष्टसर्गस्य सञ्चारोऽभून्न दैवतः ।
पाठोऽष्टमस्य सर्गस्य देवीशापान्न विद्यते ॥
टीका तत् सप्तसर्गस्य सुबोधाख्या यथामति ।
गौराङ्गसेनपुत्रेण भरतेन वितन्यते ॥

इति हरिहरखानवंशसम्भव गौराङ्गमल्लिकात्मज श्रीभरतसेनकृतायां कुमार-सम्भव-टीकायां सुबोधायां सप्तमः सर्गः ॥

(5a) गणपाठ- (acc. to मुग्धबोध-व्याकरण). Haraprasad Shastri, Notices, 247 (p 34)

6. घटकर्परटीका। Notices by Mitra, IX, No 3172 The Ms is dated śaka, 1650 i e. 1728 A D

7. द्रुतबोध व्याकरण and its commentary द्रुतबोधिनी। India Office Lib, No. 907 (1490)

The grammar begins as follows —

प्रणम्य पार्वतीनाथं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
द्रुतबोधं व्याकरणं भरतेन विरच्यते ॥

Beginning of the commentary—

प्रणम्य शम्भुं भरतेन बालान् पदानि विज्ञापयितुं कियन्ति ।
स्वयंकृतस्य द्रुतबोधनाम्नो वितन्यते व्याकरणस्य टीका ॥

There are three sections here (1) *Sandhi* and *Sup-prakarana* ; (2) *Tinanta Prakarana* ; (3) *Krit-prakarana*.

THE WORKS OF BHARATA MALLIKA

Bharata Mallika wrote his works under the patronage of Kalyāṇa Malla of Pātalipāḍa, Burdwan. Kalyāṇa Malla himself wrote a commentary on the Meghadūta called Mālatī. He was honoured with the titles Yaśaścandra Rāya and Mahâmahopādhyāya. He was a versatile genius as the list of his works given below will show. It is only unfortunate that no other works of Bharata Mallika except the Candraprabhā, Ratnaprabhā and the Bhaṭṭi-Kāvya-ṭīkā have as yet been printed. Bharata Mallika is one of the best scholars Bengal has ever produced and it is the bounden duty of independent Bengal to publish his work in a fitting manner. All his commentaries are exhaustive, independent and thought-provoking. They really have no comparison. It can easily be asserted that any of the commentaries written by Bharata Mallika excels those of Mallinātha.

1. उपसर्गवृत्तिः । Notices 3177 and 2353. Notices of Haraprasad Shāstri, second series, Vol. I and Vol. II (p. 21) ; India office No. 759

2. एकवर्णसंग्रहः (Vocabulary of monosyllables) India Office Library, Ms. No. 1044 (134c)

The work begins as follows :—

"नमस्कृत्य शिवं वैद्यगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भरतः कुरुते पद्यैरेकवर्णार्थसंग्रहम् ॥"

End :—

ख्यातानामेकवर्णानामर्थानां क्रियतां कृतः ।
संग्रहोऽयं परे त्वर्था ज्ञेयास्तन्त्रान्तरेक्षणात् ॥

3. कारकोल्लासः ।

4. किरातार्जुनीय-टीका । India Office Library Cat., 3799 (I)

Beginning :— प्रणम्य शम्भुं भुवनेशमीशाम्
अभीष्टदां भारविकाव्यटीकाम् ।
गौराङ्गमल्लीकतनुप्रसूतो
वैद्यः सुबोधां भरतः करोति ॥

End :—इति वैद्यहरिहरखान वंशसम्भव-गौराङ्गमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेन-कृतायां भारविटीकायामष्टादशः सर्गः ॥

4A. कुमार-भार्गवीय-टीका। Catalogue of Asiatic Society of Bengal, 47

5. कुमारसम्भव-टीका। R.A S.B. 4975'77 ; Rajendralal Mitra, 397

Beginning :—

सेवकेषु दयास्त्येव ययोः पित्रोः सुतेष्विव ।
सदा तौ जयतां क्षेमंकरौ दुर्गामहेश्वरौ ॥
कुमारसंभवं नाम कालिदासो महाकविः ।
यच्चकार महाकाव्यं सर्गैः षोडशभिः श्रुतम् ॥
तस्य शेषाष्टसर्गस्य मन्त्रारोऽभून्न दैवतः ।
पाठोऽष्टमस्य सर्गस्य देवीशापान्न विद्यते ॥
टीका तत् सप्तसर्गस्य सुबोधाख्या यथामति ।
गौराङ्गसेनपुत्रेण भरतेन वितन्यते ॥

इति हरिहरखानवंशसम्भव गौराङ्गमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेनकृतायां कुमार-सम्भव-टीकायां सुबोधाया सप्तम. सर्गः ॥

(5a) गणपाठ. (acc. to मुग्धबोध-व्याकरण). Haraprasad Shastri, Notices, 247 (p. 34)

6. घटकर्परटीका। Notices by Mitra, IX, No. 3172. The Ms. is dated śaka, 1650 i.e. 1728 A.D

7. द्रुतबोध-व्याकरण and its commentary द्रुतबोधिनी। India Office Lib., No. 907 (1490)

The grammar begins as follows —

प्रणम्य पार्वतीनाथं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
द्रुतबोधं व्याकरणं भरतेन विरच्यते ॥

Beginning of the commentary—

प्रणम्य शम्भुं भरतेन बालान् पदानि विज्ञापयितुं किंयन्ति ।
स्वयंकृतस्य द्रुतबोधनाम्नो वितन्यते व्याकरणस्य टीका ॥

There are three sections here (1) Sandhi and Sup-prakarana ; (2) Tinanta Prakarana ; (3) Krit-prakarana.

8. द्विरूप ध्वनि सम्रह॰, also called द्विरूपकोष ।

India Office Library, MS No 1041 (1334b)

The work consists of about 275 verses It is a beautiful work as the following extracts will show

नत्वा गौरी गिरोश च गौराङ्गमल्लिकात्मज ।
करोति भरतो वैद्यो द्विरूपध्वनिसंग्रहम् ॥
द्विरूपा अल्पदृपा स्युर्ध्वनयो येऽल्पशब्दत ।
कियन्तस्तेऽपि वक्तव्या सतामिह नियोगत ॥
ईश्वरी स्यादीश्वरा वा काली काला च कालिका ।
चण्डिश्चण्डी च चण्डा च चण्डिकाऽम्बापि चाम्बिका ॥

* * * *

अवगाहो वगाहश्च विश्रामो विश्रमो भवेत् ।
शर्वं सर्वश्च शम्भी तु तत्र हारो हरे भवेत् ।
द्विरूपा कतिचिच्छब्दा प्रसिद्धा कथिता मया ।
अपरे बहवो ज्ञेया प्रयोगेण मनीषिणाम् ॥

9 नलोदय-टीका, called नलोदय-प्रकाश, India Office Library, No 3782. (iii) 3783

10, नैषधीय टीका, Royal Asiatic Society of Bengal MS No 5165 (Incomplete), India Office Library, 3830 31 (IV) 3837

Beginning —

नत्वा शङ्करजात (?) वैद्याद् गौराङ्गमल्लिकात्मात ।
श्रीभरतस्तनुतेऽमू नैषधटीकां सुबोधाख्याम् ॥

End —इति हरिहरख्यान-वश सम्भव गौराङ्गमल्लिकात्मज श्रीभरतसेनकृतायां नैषध टीकायां द्वाविंशतितम सर्ग ॥

11A भट्टि काव्यटीका मुग्धबोधिनी । Ed Calcutta, Des Cat Madras XX 7738, Calcutta Sanskrit College Library Kavya No 96, Fol 592 (this commentary was written with the express purpose of elucidating the rules of मुग्धबोध) (रत्नाकर शास्त्री's Catalogue Kavya Vol, pp 72 73) For the plan of the execution of the work, see op cit, for the incomplete Mss of the above, see op cit, No 101 and 205

11 मुग्धबोधिनी—अमरकोशटीका । Ms No 4674 and 4675, Vol

VI, Vyākarana, p. 30b, Haraprasad Shastri's Catalogue of Sans. Mss. of the R.A.S.B.

Ed: — इति नानाग्रन्थदृष्ट्वा मुग्धबोधानुसारत ।

सामान्यकाण्डव्याख्यानं चक्रे भरतमल्लिकः ॥

India Office Library, 973-979

इति हरिहरखानस्यान्ववायप्रसूतो मुरहरपदसेवासक्तगौराङ्गजातः ।

अमरविहितकोषं मुग्धबोधानुसाराद् व्यवृत भरतसेनः पूर्वटीकादिदृष्ट्वा ॥

Beginning —नत्वेशं कुरुतेऽम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्मज· ।

टीकाममरकोषस्य भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥

याः पाणिनीयादिभिरत्र टीकाः कृता महद्भिर्बहुभिर्महत्वैः ।

ताभिः प्रहृष्यन्ति न मौग्धबोधास्तेषां नियोगेन ममोद्यमोऽयम् ॥

यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः संज्ञाशब्दस्य पण्डितैः ।

प्रकृतेरवगत्यर्थं कृता तत् सा विधास्यते ॥

The Svarga-Varga ends with the following colophon : इति वैद्य-मालञ्चोय-विनायकसेनसन्तान-संभूति-हरिहरखानवंशसंभव-गौराङ्गमल्लिकात्मज...

12. मुग्धबोधिनी भट्टिकाव्य-टीका । Royal Asiatic Society of Bengal, Mss. 5068-5069. India Office Library. 921-2 (vi), 924.

- नत्वा शङ्करमम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्मज· ।

भट्टिटीका प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥

End. इति सद्वैद्यगौराङ्गमल्लिकात्मज श्रीभरतसेन-कृताया मुग्धबोधिन्यां भट्टि-टीकायां ...... ।

13. मेघदूतटीका । India Office Library 3774 (I), 3775-76 ; R. A. S B , Nos. 4958. For description see above.

14. रघुवंश-टीका सुबोधा ।

India Office Library. 3743 (III) , Calcutta Sanskrit Callege Library, हृषीकेश शास्त्री's Catalogue, p. 125, No. 198 , Royal Asiatic Society of Bengal Nos. 5011-5013 . Notices by Haraprasad Shastri, Vol 2. p. 152.

The colophons at the end of each canto of the Raghu-Vamśa are as given here इत्यम्बष्ठहरिहरखानवंश-समुद्भवगौराङ्गमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेन-कृतायां रघुवंशटीकायां सुबोधायां...सर्गः ॥

प्रणम्य गौरीं गिरिशं च भक्त्या गौराङ्गमल्लीकतनुप्रसूतः ।
भूधमिदेशाद्भरतः सुबोधां वैद्यो विधत्ते रघुवंशटीकाम् ॥

15. वैद्यकुलतत्त्वं वा राढीयवैद्यकुलपञ्जिका (L. 611) Col. 2, p. 55.

16. शिशुपालवध-टीका । India Office Library, 3813-14 (IV).

Beginning:

प्रणम्य शम्भुं भुवनाधिनाथं सपार्वतीकं भजदिष्टसिद्धिदम् ।
गौराङ्गमल्लीकसुतः सुबोधां माघस्य टीका भरतः करोति ॥१॥
यद्यपि टीकामस्य प्रज्ञा बहवो गरीयसीं चक्रुः ।
तदपि पठन्नृपपुत्रप्रीत्यै स्पष्टामिमां कुर्वे ॥२॥

17. सुख-लेखन । Extent—238 slokes. (L. 568, Vol 2, p. 29).

The work is a guide to correct writing. It prescribes rules for proper spelling of words, the alterations of the lingual and the dental nasals and of the three sibilants.

[ग्रन्थकृतो मङ्गलाचरणम्]

सविद्युद्वारिदाम्भोदप्रभाभाजं धृताद्रिजम् ।
शम्भुं प्रणम्य भरतः कुरुते सुखलेखनम् ॥१॥

[ग्रन्थारम्भप्रयोजनम्]

यत्नेनाल्पेन विज्ञातुं षत्वादीच्छति यो जनः ।
तस्य मानसमानन्दमुत्पादयतु मत्कृतिः ॥२॥

[षत्वविधिः]

इचो रेफात् ककाराच्च सः कृत. साद्विवर्जितः ।
अपदान्ते व्रजेत् षत्वं रामेषु वायुं वक्ष्यति ॥३॥

The end of the Ms:

कुलवितरणविद्यावैभवश्रेष्ठगोष्ठी-
नरहरिहरखानख्यातवंशप्रसूतः ।
विदितचरितघोर· श्रीलगौराङ्गसूनु-
र्व्यधित भरतसेनो बालबोधार्थमेतत् ॥

THE MEGHA-DŪTA AND ITS INFLUENCE ON SUBSEQUENT SANSKRIT LITERATURE.

Kālidāsa was most probably indebted to his immortal predecessor Vālmīki for the theme of his work Meghadūta. A similar situation has been delineated in the Rigveda X 108 where Saramā is sent as a messenger to the Panis but the relation between the Meghadūta and this hymn is too far-fetched and does not seem to have any immediate bearing. In the Kiskindhyā Kanda of the Rāmāyana, Vālmiki portrays Sri Rāmacandra in a most pitiable condition on account of his separation from Sītā, finally, Rāmacandra sends Hanūman as a messenger to Sītā in the Aśoka forest. This episode appears to have influenced the poet Kālidasa to a great extent as he himself refers to this incident in the Meghadūta itself, V. 105 "इत्याख्याते पवनतनय मैथिलीवोन्मुखी सा ।" Daksināvartanātha expressly states this incident to be the source of our poet's inspiration. "इह खलु कवि. सीता प्रति हनुमता हारित सन्देशं हृदयेन समुद्वहयन् तत्स्थानीयनायकादुत्पादनेन सन्देश करोति कश्चिदिति ।" and Mallinātha too upholds this view "सीता प्रति रामस्य हनूमत्सन्देश मनसि निधाय मेघसन्देशं कवि कृतवान् इत्याहुः ॥" (Verse 1, Sanjīvanī)

The Mahābhārata (III 533 1-2) too depicts a similar situation in the Nala Damayantī Upakhyāna where a Swan is sent as a messenger by Damayantī to Nala But this incident does not seem to have a direct bearing on the Megha-dūta This is more akin to the incident narrated in the Ghatakarpara Kāvya, a contemporaneous work of the Meghadūta

The number of verses in different editions and Mss of the Meghadūta varies from 121 (Pūrva megha 66 and Uttaramegha 55 as in M R, Kale's edition) to 114 Whatever may be the original number, this small number of verses of the Megha dūta has influenced subsequent Sanskrit Literature to an extent that no other work has done Thus, not only a large number of sequels have been composed to the Meghadūta, but works have been composed with an endeavour to exhibit the appreciation of Kālidāsa by the use of each word of the

Meghadūta at the beginning of a verse, by the use of one whole pāda as the introductory line of a new verse and so on. Thus, a vast literature grew up on the basis of the permutation and combination of the words and lines of each verse of the Megha dūta.

The theme also provided ample scope for use for other purposes. Thus, some poets used the pattern for social, some for religious, some for philosophical and many others for multifarious other subjects Some poet sends even his poetic talent as a messenger for patronage from his patron (See Vanmandana guna dūta-Kāvya) And in doing these, the poets have solicited the help of both animate and inanimate beings and objects of almost every conceivable denomination, even the *foot-print of Sri Krsna (See Padānka dūta) and what not Such a* development is simply unknown in any other Literature, and what is more, even in Sanskrit Whereas hundreds of Dūta Kavyas must have been lost on account of the ravages of time, not less than 1,000 exist even to day Bengal alone has contributed not less than 50 Dūta Kāvyas, some of which, viz the Pavāna dūta of Dhoyī, the Manodūta of Visnudasa, the Hamsadūta of Rupa Gosvamin, the Padanka dūta of Krsnanatha Sārvabhauma are poems of a very high order and deserve the approbation of all lovers of Sanskrit Learning (vide my article ' some Sanskrit Duta Kavyas of Bengal in the Modern Review, 1947, February, pp 140 141)*

Such is the history of the influence of the Megha dūta on post-Kalidasian Sanskrit Literature But why are these 114 121 verses (whatever be the real number—the number is in any case small) so important, that they have evolved a story of their own and have wielded a greater sway than even the Raghuvamśa or the Śakuntala in the domain of Sanskrit Literary History ?

The story is simple An Yaksa is cursed by his Master Kubera to be separated from his beloved wife in Alaka for one year He passes off eight months through great sufferings but becomes much overwhelmed at the advent of the rainy season The Yaksa addresses

*1 For the Contribution of Bengal to Sanskrit Literature, see my article in the Modern Review, August, 1946

the newly arrived friend . "The cloud" to act as a messenger between him and his wife. In the first part of the Pūrva-megha the cloud is entreated to pass through various important places, cities, rivers, etc. to Alakā, viz. the Āmrakūṭa, Daśārna with its capital Vidiśā, the Vetravatī river, Ujjain, Nirvindhyā, the Indus, the Carmanvatī, Daśapura, Brahmāvarta, Kurukṣetra, Sarasvatī, Kanakhala, Gangā-vatarana, Kailāsa, Krauñca-parvata and finally the Lake Mānasa. In other words, the route of the cloud from Vindhyācala to Alakā has been described.

In the second part called Uttara-Megha, the poet describes the residence of the Yakṣa in Alakā, and the separated Indian wife She has forsaken all the pleasures of life ; carelessly dressed, she passes her time by singing songs wherein the name of her beloved has been cleverly interwoven—"मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा" (v. 25). She passes sleepless nights, constantly brooding over the pleasures of by-gone days. She wears a long braid to be united by her beloved on his return home. Naturally, the cloud has been entreated not to disturb the Yakṣinī during night time, even for imparting his message to her, for she must have slept, if at all, after great efforts Then the message has been imparted he would come back after 4 months and she is entreated to bear out the pangs of separation for this period "शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा" ।

Evidently, the story is not anything so very magnificent as to outrival the Sakuntalā or the Raghu Vamśa

The following reasons for the great popularity of the work may, however, be adduced —

(a) The pattern of the work is simply unique. Only in recent times has the West borrowed this pattern with far less success. Thus Maria Stuart addresses the cloud to greet the land of her youth (see Schiller's Maria Stuart, Act III, Scene I) It fits in well with all subjects for comprehensive but succinct delineation.

(b) Every verse is a gem of the highest quality. No improvement upon any part of it is possible and not a single word can be altered without damaging the beauty of the entire poem. Kālidāsa

appears to be in his best in his use of every word of the Megha-dūta.

(d) In ancient times, Bhāmaha questioned the good sense of Kālidāsa in introducing an inanimate object viz. the cloud as a messenger between the two lovers endowed with intellect and sense. He raised a strong voice of protest that even Kālidāsa himself should strengthen the fold of those unreasonable poets who employ inanimate envoys for travelling long distances for imparting messages :—

"अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः ।
तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥
अवाचोऽव्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
कथं दौत्ये प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥
यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।
तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥"

(Kāvyālankāra, I, 42-44)

Bhāmaha goes to the extent of calling such a person mad, forgetting totally Kalidas's basic argument that a real lover is a mad man "कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" (v. 4) really. The beauty of the poem rests not a little upon the choice of an inanimate object viz. the cloud, for carrying the message.

(e) Again critics query the good sense of Kālidāsa in writing out a whole poem for being relieved of the pangs of separation for a period of 4 months only. If the Yaksa could manage to pass full eight months out of an year, why could he not bear out the same for the short period of (remaining) 4 months only ? Certainly, such critics do not intend to rely upon the poetic sense and abilities of Kālidāsa who asserts that lovers reach the height of pangs at the advent of the rainy season—

'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥"

Apart from the psychological aspect of it which Kālidāsa emphasises, the later part of the period of separation is certainly the

worst as undoubtedly, heat is at its worst immediately before the pouring. Critics are mere critics and not poets.

(f) In this work Kālidāsa has marvellously interwoven the external Nature depicted in the Purva megha, with human feelings charmingly delineated in the second half or the uttara megha. So exquisite is the mixture that any assertion as to which half is better becomes an impossibility. Nay, there is more. In this work, Kalidasa passes on in lightning speed from the love of Nature as commingled with human love to the love for the Supreme Soul. The Megha Dūta is nothing but a permanent bridge to cross over the gulf existing between the Supreme Soul and the individual soul The individual soul will constantly long for the breeze from the Eternal Home where resides the Dear Beloved :

"भित्त्वा सद्यः किशलयपुटान् देवदारुद्रुमाणा
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं किल यदि भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥"

A COMPARATIVE STUDY OF THE COMMENTARIES OF MALLINATHA AND BHARATAMALLIKA

Verse No	Text	Mallinātha	Bharata Mallika
1	कश्चित्	कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षः	कश्चिदिति । कथावीजन्तु...केचित् । p. 2, ll. 4-9
,,	रामगिर्याश्रमेषु	M. says nothing about the plural number or the probable variant reading रामशैल	रामगिर्याश्रमेषु...दुष्टवत्तरपीष्यते इति । p. 2, last three lines
2	तस्मिन्नद्रौ	M. says nothing about the singular number	तस्मिन्निति तच्छब्दस्य...गिरेरेवेवानुसन्धानादेकवचनम् । p. 4, ll. 1-3
6	पुष्करावर्तकानां	M. पुष्कराश्च आवर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम्	ननु कथं...पुष्करावर्तकानामित्याहुः । p. 8, ll. 20-27
12	रघुपतिपदैः	M. says nothing	रघुपतिपदैरिति बहुत्वेनानेकपादन्यासस्य...सूचितम् । p. 14, ll. 22-25
19	स्तनोपाश्रन्तर	M. says nothing about one or both the breasts	ननु स्तनो द्वौ वर्णनीयौ...स्तन इत्युक्तमित्यन्ये ॥ p. 20, ll. 26-29
22	नीपं दृष्ट्वा	M.'s stereotyped interpretation	B.'s beautiful alternative interpretation—कन्दली धूम्रपुष्पा...स हि तेभ्योऽभिरोचते । त्रय एवैते मेघानुसारिणः...। p. 22, l. 24 -p. 23, l. 2.
25	दशार्णा.	M. no explanation	B. : दश ऋणानि जलदुर्गाणि यत्र ते दशार्णा जनपदाः । p. 25, l. 3

Verse No	Text	Mallinātha	Bharata Mallika
26	तेषां दिक्षु	M.'s interpretation ordinary	B.'s interpretation with reference to कलहान्तरिता and लब्ध्वा (with क्वाच्) adds much grace to the interpretation. p. 25, ll. 20-24
37	पादन्यासैः	M's interpretation extremely brief	B.'s interpretation with *reference to* उत्फुल्ला नामेयं दृष्टि. and वेश्यास्तत्रायतने भ्रमन्तीत्यर्थं इति च व्याचक्षते" ।
42	गम्भीरायाः पयसि	M. silent about गम्भीरा "मानिनी"	B.'s interpretation— कुमुदविशदानीति...नोपेक्षणीया भवति । p. 37, ll. 19-22
45	हुतवहमुखे संभृतं	M. does not refer to the Pauranic legend	पुरा किल तारकोपप्लुत...इति पौराणिकी कथा । p. 39. ll. 29-30
58	अनिलैः पूर्यमाणा·	Mallinātha does not practically interpret	B.'s interpretation is indeed excellent—"यद्यपि......कीचक इत्यन्य·" । p. 47. ll. 9-17
61	शोभा॰		B interprets the v. r. लीला । p. 49, l. 2
67	हस्ते लीला॰		B's interpretation about the flowers that blossom in the rainy season is novel.
68	सित॰		B. interprets the v. r. शित॰ "शितेति.. व्याचक्षते केचित्" । PP. 53-54.
70	नीवीबन्धो॰	M. very brief	B.'s interpretation very clear and lucid
81	तन्वी श्यामा	श्यामा युवति । "श्यामा यौवनमध्यस्था" इति उत्पलमालायाम् ।	B. gives various interpretations. "श्यामा सौकुमार्यादिगुणवती । ...अप्रसूतेति केचित्" । p. 62, ll. 3-7

	Text	Mallināṭha	Bharata Mallika
V. 81	स्तोकनम्रा	स्तोकनम्रा ईषदवनता, न तु वपुर्दोषात् ।	B's interpretation very clear and interesting: स्तोकनम्रा... उक्तञ्च "वृत्तौ घनाववियमौ कठिनावुरस्या" विति ॥ p. 63 ll. 8-9
V. 89	निःश्वासेनाधर-किसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं etc.	Mallināṭha is silent about the various reasons of agony.	B's interpretation is copious and his quotations with reference to the pangs of the प्रोषितभर्तृका are very apt and true to the point: "प्रोषित-भर्तृकाणाम् ऋतुस्नाने दुःखनिःश्वासो भवत्येव । तथा च...गमयन्ति निशाश्च ता" इति । p 69, ll 21-34
V. 90	आद्ये बद्धा, etc.	M. notes no variant reading	B, interprets variant reading "अपमित०" । p. 70, l. 12
V. 94	रुद्धापाङ्ग०	M has nothing to say about शङ्किता दृष्टि	B 's interpretation with refertece to शङ्किता दृष्टि. is instructive: "शङ्कितेयं दृष्टि., तथा च शून्य-त्वञ्च स्पष्टम् ।" p 72, ll. 16-20
V. 95	सरसकदली, etc.	M. does not note the variant reading कनककदली	B's interpretation of the variant reading is very interesting: "कनककदलीति पाठे... बोध्यमित्यन्ये ।" p 73, l, 13
V. 100	तामायुष्मन् मम च, etc,	M does not interpret the word सहचर, give the significance of रामगिर्याश्रमस्थ. etc.	B s interprets these words beautifully "सहचर इत्यनेन... विरहवेदनया दौर्बल्यस्य स्थापनात्" । p. 76, ll 4-6
V. 103	श्यामास्वङ्ग' etc.		The interpretations of the words चण्डि with reference to कामावस्था, etc. are novel and important. "टीकान्तरे ननु स्वेच्छया...गुणकीर्तनमिति" ॥ p. 77, ll. 21-26

No	Text	Mallinatha	Bharata Mallika
V 105	त्वामालिख्य etc	interpretation of the plural in धातुरागै etc	"धातुरिह इति लोकोक्ति ।" p 79 ll 9 15
V 108	चटुलनयने and व्यथाभि	No clear ex position	Very clear exposition "चटुलनयने सूचितम् । p 80, ll 18 20

VARIANT READINGS OF THE MEGHA DŪTA NOTED BY BHARATA MALLIKA

मेघदूतस्य भरतसेनटीकाधृतपाठान्तराणि

Verse	Line	V R
2	3	प्रशमदिवसे ।
3	1	कौतुकाधानहेतो completely ignored by B M
6	4	लब्धुकामा ।
9	2	सगर्भ । चातकस्तोयगृभ्, —कल्याणमल्लधृत पाठ ।
10	4	सद्य पातप्रणयि । (Also accepted by दक्षिणावर्तनाथ)
15	3	आलप्स्यते । (Wilson has accepted this reading)
18	3	प्रथमसुहृदापेक्षया लिपिकरप्रमाद ।
22	3	जग्ध्वा is the popular reading
25	4	केचित्तु—'अकतिपयदिनस्थायिहंसा' इति अकारप्रश्लेष कुर्वन्ति ।
26	3	स्वादु युक्त । (Also mentioned in some Mss of Vallabhadeva)
28	2	नगनदी वननदी ।
32	1	प्राप्यावन्तीनुदयनकथा प्राप्यावन्तीरुदयनकथा ।
33	3	अत्र स्रोणा ।
36	2	अत्येति ।
52	3	वक्रभ्रु कुटि ।
53	2	तर्कये तिर्यगम्भ ।
54	4	शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ।

Verse	Line	V. R.
51.	1.	तद्वेद्वाते सरति । 3. अर्हस्येनं सुखयितुमलं ।
56.	1.	ये संरम्भोत्पतनरभसा । 2. शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
61.	3.	लीलामद्रैः ।
64.	3.	जलद ललितैः ।
68.	1.	शितमणिमयान्येत्य ।
69.	2.	वलप्तच्छेदैः । 4. नैशः पन्थाः ।
71.	2.	नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य ।
75.	2.	कमलकुसुमैः, विकचकमलैः ।
76.	1.	पेलवैरिन्द्रनीलैः ।
77.	4.	वदनमदिरादोहदच्छद्मनास्यम् ।
81.	4.	सृष्टिराद्येव । (Sans. College Ms. Kavya 123)
82.	3.	गाढोत्कण्ठागुरुषु ।
84.	1.	पुरः । 2. विरहतनुसद्भावगम्यं, विरहतनुतं भावगम्यं ।
86.	4.	रमणविरहेष्वङ्गनानां ।
87.	3.	यस्य, सौम्य ।
88.	3.	क्षण इव ।
91.	3.	छादयित्वा ।
92.	1.	पेशलं, कोमलं । 2. नवजलकणं ।
93.	3.	सुभग मन्युभावः ।
95.	3.	हस्तसंवाहनाद्यैः, हस्तसंवाहनाभिः । 4. कनककदली ।
97.	4.	धीरस्तनितवचनैर्मां, धीरध्वनितवचनो, धीरध्वनितवचनं ।
99.	1.	पवनतनयं ।
102.	3.	लोचनाभ्यामदृश्यः ।
104.	4.	प्रवितत॰ ।
109.	1.	न त्वात्मानं ।
111.	2.	मत्सरं ।
112.	3.	ते स्वभोगादिष्टे ।
113.	2.	प्रत्याख्यानाम् ।
114.	4.	मा भूदेवं ।

DIVERGENT VIEWS OF OTHER BENGALEE COMMENTATORS

1. SANĀTANA GOSVĀMIN

भरतटीकातो वङ्गीयटीकाकृतां विलक्षणानि कियन्ति स्थानानि

तत्र सनातनस्य

V. 1. 1. प्रथमं क इति प्रजापतिवाचकस्य छलतः कशब्दो(च्दस्यो)चारणं मङ्गलार्थं रामशब्दोत्कीर्तनमपीति ।

V. 3. 4. वरठाश्चेपीति पाठोऽपि दृश्यते, ततश्च ग्लानिः ।

26. 4. किमिव विभ्रूतं सभ्रूभङ्गं भ्रूभङ्गेण सह वर्तते तथा । अत्र चलोमित्वं गभ्रूभङ्गत्वं मुखपानसमये च स्तनितत्वं भवत्येव, तथा च—

स्तनितं शीत्कृतश्चैव कूजितं क्रन्दितं तथा ।

भ्रूभङ्गोन्नमिता दृष्टिः स्त्रीणां स्याद्रतिवन्दनमिति दिवाकरः ।

V. 31. विरहोत्कण्ठितालक्षणञ्च—

यस्याः समुचितेऽप्यह्नि प्रवासान्नैति वल्लभः ।

सा स्मरानलसन्तप्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥

V. 38. 4. *ननु दृष्टभक्तिरिस्यत्र कथं पुंवद्भावः, भक्तिः सचिवेत्यत्र प्रतिषेधात् ?* नैवं भवान्या दृष्टं यथा स्यात्तथा भक्तिरस्येति क्रियाविशेषणत्वे पुंवत्त्वमेव नास्तीति प्रतिपादितम् । यद्वा प्रियादौ कर्मसाधनभक्तिशब्दः पठितोऽयन्तु भावसाधन इति न निषेधः । तथा च भोजव्याकरणे भक्तौ तु कर्मसाधनायामिति संक्षेपः ॥

V. 40. 4. *अभ्युपेतार्थकृत्याः स्वीकृतप्रयोजनानि न मन्दायन्ते अलसा न* भवन्ति । 'कृत्या स्याद्देवताभेदे कृत्या विद्वेषकार्ययोरि'ति महार्णवः ।

V. 42. इयमुत्कण्ठिता नाम नायिका ।

मन्मथाकुलितं चित्तं दर्शनादेव जायते । यस्मादुत्कण्ठितामाहुः कामशास्त्रविचक्षणाः ॥ *अयमाशयः । अन्यः कोऽपि नायकः स्वभावसुभगतया कस्याश्चिन्नायिकायाः प्रसभं चित्ते* प्रविशति, ततश्च सुमुखो सविलासमीक्षतेऽत्र एव त्वं तां भावगम्भीराम् उपभोगयोग्निनीं करिष्यसीत्यर्थः ।

V. 45. 3. रक्षाहेतोरिति । श्रूयते, पुरा किल तारकोपप्लुतदेवरक्षार्थं शिवेन पार्वत्या वीजं क्षिप्तं तद्बीजं वह्नेरप्यधिरमित्यसहमानया पार्वत्या वह्नौ क्षिप्तं ··· ।

V. 61. 1. *अञ्जनं हि वहिर्धूलिपटलादिना वर्णान्तरमप्यासादयतीति मिश्रा-* *ञ्जनेत्युक्तं तयैव सद्यः कृत्तेत्यत्रापि सद्यःकृत्तपदं युक्तमिति भावः ।*

वासं चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु विरही रामगैलाश्रमेषु ॥

V. 2. 1. किम्भूतः अवलाविप्रयुक्तः सत्यपि अवलाविप्रयोगे स्त्र्यन्तरसङ्गमाभावप्रतिपादनायेदं विशेषणम् । अत शापोऽपि स्त्र्यन्तरेणापि सह त्वया न क्रीडितव्यमित्येवंरूप ऊहनीयः । गजोपमानेन मेघस्य विरहिणा मारकत्वं सूचितम्, करीव मेघोऽयं मारयितुमुद्यत इति भावः ।

V. 6. 4. त्रिफलाया वरा प्रोक्ता शतावर्या वरी वरम् । अव्ययन्तु मनागिष्टे श्रेष्ठे जामातृके पुमानिति विश्वः । ईषत्प्रिये वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिनी । अतो वरमित्यव्ययं स्वभावतः क्लीवं वा । शासनहारकोऽयं दूतः । तदुक्तं—निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः । सामर्थ्यात् पादतो हीन (?) स्मृतो दूतश्चतुर्विधः ॥ इति ।

V. 9 2. वामेति । तदुक्तं "प्रशस्त कूजद्विहगः प्रदक्षिणशिरा नतः । नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतश्च प्रशस्यते" । अत एव वामो वामपार्श्ववर्तीति व्याख्यानमसमीचीनम् ।

V. 19 3. ननु मिथुनशब्दोपन्यासो व्यर्थः, स्त्रिया एकोऽपि स्तनो भवतीति विस्मयात् स्त्रीभिरपि दृश्यते इति न दोषः ।

V. 38. 4 ननु कथं दृष्टभक्तिरिति [अत्र] पूरण्यादिषु भक्तिशब्दपाठात् 'पुंवद्भावितेत्यादिना पुंवद्भावः ? सत्यं, सामान्योपक्रमेऽयं दोष इति बहवः । भक्त्यर्थो हि भक्तिशब्दः पूरण्यादिषु पठितः अयन्तु ज्ञानविशेषार्थं, तथाहि आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति । तस्मात् पुंवद्भावो भवत्येव । दुर्गसिंहचरणास्त्वेवं ब्रुवन्ति भक्तिशब्दो हि द्विविधः कर्मसाधनो भावसाधनश्च, तत्र पूरण्यादिषु द्रव्यवाचकमनोज्ञादिसाहचर्याद्भक्तिशब्दोऽपि द्रव्यवाचकः कर्मसाधनो गृह्यते । अत्र पुनर्भावसाधनश्च पुंवद्भवत्येव इति ।

V. 55 1. सरतीति । अत्र वायौ सरतीति ग्राम्यतादोषभ्रमात् वहतीति केचित् पठन्ति ।

V. 76 2. कनककदलीवेष्टनस्य विद्युदुपमान तया तडिल्लतावेष्टितोपान्त मेघं विलोक्य मरकतमणिनिर्मितशैलस्य कनककदलीवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादृश्यात् तत्स्मरणेन कान्तास्मृतिः ।

V. 98. 1. अविधेये इति प्राकृव्याख्यानम् ।

V. 101. 3. "उष्णोच्छ्वास"मिति क्वचित् पाठः । 4. विधिनेति । यद्यपि कुबेरो निमित्तन्तथापि विधिनेत्युक्तिः विचारेण सर्वत्र दैवस्यैव निमित्तत्वात् ।

4. HARAGOVINDA VĀCAŚPATI

हरगोविन्दस्य

V. 1. 1. कश्चिदिति । "खण्डकाव्यमुखं कुर्यान्न कश्चिदित्यादिभिः पदैः ।
सर्गान्ते त्ववश्यन्तु नाम कार्यं सुशोभनम् ॥" इति भरतवचनात् नामानुक्त्वा कश्चिदित्युक्तम् ।
यद्वाऽभिशप्तत्वेन तदकीर्तनम् "अभिशप्तस्य यन्नाम तन्न कुर्यात् कथचने''ति स्मरणात । एवं
दुःखितोऽसौ यत्तन्नामकीर्तने परमदुःखं जायते इति सूचनाय तदकीर्तनम् ॥

V. 38. 3. आर्द्रेत्यादि । एतेन तदिच्छायाः खण्डनेन सापराधमपि मञ्चित-
तपोवलन्येन तेजस्विनं त्वां पशुपतिर्न नाशयिष्यति ।

V. 56. 4. परिभवपदमिति । अजहल्लिङ्गवचनत्वात् साध्यत्वाद्वा न पुंस्त्व बहु-
वचने, यद्वाऽनेकार्थत्वात् न स्युर्नं प्राप्नुयुरित्यर्थः । अतः परिभवपदमित्युद्दिष्ट कर्म ।

V. 58. 4. सङ्गीतार्थ इति । इत· पूर्वं मृदङ्गाभावेन शिवो नानृत्यत् मृदङ्ग-
ध्वनितुल्य-त्वद्ध्वनिप्रतिशब्दयुक्तत्वेन सङ्गीतार्थस्य पूर्णत्वात् स नर्तिष्यतीति भाव· ।

V. 60. 1. दशमुखेति । रावणः किल स्वपुर्यां वासार्थं शिवं याचितवान्
तेनास्वीकारात् दर्पात् शैलमुत्पाटितं ज्ञात्वा वाम[पाद]ाङ्गुष्ठेन शिवोऽरक्षत्तदानीमेव विघ-
टितः सन्धिरि[ती]तिहासः ।

V. 66. 4. प्रासादा इत्यादि । प्रासादाना मेघगुणयुक्तत्वव्यञ्जनाय मेघं
प्रासादाद् विशेषयति पञ्चभिर्द्वितीयान्तैः प्रथमान्तैश्च । मेघे विद्युल्लता विद्यते प्रासादेऽपि
तत्तुल्यपरमसुन्दर्यः । मेघे इन्द्रधनुः प्रासादे तु तत्तुल्यनानालिखितचित्रम् । मेघे गम्भीर-
ध्वनिः प्रासादे तु सङ्गीतार्थं तत्तुल्यवादित्रमृदङ्गध्वनिः । मेघमध्ये तोयं प्रासादमध्ये तत्तुल्य-
मणयः । मेघे उन्नता प्रासादेऽपि आकाशव्यापकाभ्रतयोच्चता । एवमुभयसाधारण-
धर्मत्वेन तुल्यत्वं बोध्यम् ।

V. 109. 2. कातरत्वमिति । एतेन कातर्यात् शरीरनाशे केन सुखदुःखे
भुज्येते, अतो धैर्येण स्वशरीरकल्याणं प्रार्थय इति कल्याणीत्यनेन ध्वनितम् ।

वासं चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु विरही रामगिर्याश्रमेषु ॥

V. 2. 1. किम्भूतः अबलाविप्रयुक्तः सत्यपि अबलाविप्रयोगे स्त्र्यन्तरगमनाभावप्रतिपादनायेदं विशेषणम्। अतः शापोऽपि स्त्र्यन्तरेणापि सह त्वया न क्रीडितव्यमित्येवंरूप ऊहनीयः। गजोपमानेन मेघस्य विरहिणां मारकत्वं सूचितम्, करीव मेघोऽयं मारयितुमुद्यत इति भावः।

V. 6. 4. त्रिफलायां वरा प्रोक्ता शतावर्यां वरी वरम्। अव्ययन्तु मनागिष्टे श्रेष्ठे जामातृके पुमानिति विश्वः। ईषत्प्रिये वरं क्लीवं केचिदाहुरदव्ययमिति मेदिनी। अतो वरमित्यव्ययं स्वभावतः क्लीवं वा। शासनहारकोऽयं दूतः। तदुक्तं—निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः। सामर्थ्यात् पादतो हीनः (?) स्मृतो दूतश्चतुर्विधः॥ इति।

V. 9 2. वामेति। तदुक्तं "प्रशान्तः कूजद्विहगः प्रदक्षिणशिरा नतः। नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतश्च प्रशस्यते"। अत एव वामो वामपार्श्ववर्तीति व्याख्यानमसमीचीनम्।

V. 19. 3. ननु मिथुनशब्दोपन्यासो व्यर्थः, स्त्रिया एकोऽपि स्तनो भवतीति विस्मयात् स्त्रीभिरपि दृश्यते इति न दोषः।

V. 38 4. ननु कथं दृष्टभक्तिरिति [अत्र] पूरण्यादिषु भक्तिशब्दपाठात् 'पुंवद्भावितेत्यादिना पुंवद्भावः? सत्यं, सामान्योपक्रमेणोक्तदोष इति बहवः। मन्नार्थो हि भक्तिशब्द. पूरण्यादिषु पठितः अयन्तु ज्ञानविशेषार्थः, तथाहि आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति। तस्मात् पुंवद्भावो भवत्येव। दुर्गसिंहचरणास्त्वेवं भ्रुवन्ति भक्तिशब्दो हि द्विविधः कर्मसाधनो भावसाधनश्च, तत्र पूरण्यादिषु द्रव्यवाचकमनोज्ञादिसाहचर्याद्भक्तिशब्दोऽपि द्रव्यवाचक-कर्मसाधनो गृह्यते। अत्र पुनर्भावसाधनश्च पुंवद्भवत्येव इति।

V. 59 1. सरतीति। अत्र वायौ सरतीति ग्राम्यतादोषभ्रमात् वहतीति केचित् पठन्ति।

V. 76. 2. कनककदलीवेष्टनस्य विद्युदुपमान तथा तडिल्लताद्योतितोपान्तं मेघं विलोक्य मरकतमणिखचितशेखरस्य कनककदलीवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादृश्यात्, तत्-स्मरणेन कान्तास्मृतिः।

V. 98. 1. अविधवे इति प्राक्कल्याणकथनम्।

V. 101. 3. "उष्णोच्छ्वास"मिति क्वचित् पाठ.। 4. विधिनेति। यद्यपि कुवेरो निमित्तन्तथापि विधिनेत्युक्तिः विचारेण सर्वत्र दैवस्यैव निमित्तत्वात्।

V. 46. 2. कुवलयदलप्रापीत्यत्र कुवलयदलभ्राजीत्यपि पाठ उद्धृत्य व्याख्यायते। यथा—कुवलयदलभ्राजि इन्दीवरपत्रवत् शोभनशीलम्। अथवा कुवलयदलेन भ्राजत इति क्विप्, तस्मिन्, इन्दीवरदलालङ्कारशोभनशीले दधातीति कर्णस्य विशेषणम्।

V. 54. 4. यथा शङ्करवृषभशृङ्गलग्नः पङ्कः शोभते तथा त्वमपि हिमवत्सानुस्थः शोभाभाजनं भविष्यसीति भावः।

V. 60. 4. त्र्यम्बकस्याट्टहास इव। अनेन गिरेराश्चर्यत्वमुक्तम्।

V. 65. तस्योत्सङ्गे इत्यादि। अत्रालकायाः कामिनीत्वं, विमानाग्रस्योत्तमाङ्गत्वमभ्रवृन्दस्य श्यामवर्णत्वादलकत्वं जलबिन्दुद्वारस्य शुभ्रत्वाद् मुक्ताफलत्वमुपमानमिति।

V. 76. तस्या इत्यादि। इन्द्रनीलसमानवर्णं तथा तडिल्लताद्योतितोपान्तं मेघं विलोक्य मरकतमणिखचितशेखरस्य तथा कनककदलीवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादृश्यात्, तत्स्मरणेन कान्तास्मृतिः सैव मनसः कातरत्वे हेतुरिति समुदायार्थः।

V. 99. 1. पवनतनयमित्यादि। यथा पूर्वं सीता हनुमन्तं वीक्ष्य सम्भाव्य च उन्मुखी सती श्रीरामचन्द्रसन्देशं शुश्राव तथा सापीत्यर्थः। अनेन यथा श्रीरामस्य हनुमांस्तथा मम विरहावस्थाया त्वमपि सहायः। सीतोपमानेन स्वपत्न्याः सतीत्वमुक्तम्।

V. 107. 3. किमर्थं तदालिङ्गनमित्याह—यदि किलेति, पदद्वयमपि अतिशयसम्भावनायाम्। एभिर्वातैस्त्वदङ्गं पूर्वं स्पृष्टं भवेदिति हेतोस्त्वदङ्गस्पर्शसम्भावनाया दाक्षिणात्यवायूनामालिङ्गनमिति भावः।

---

3. RAMĀNĀTHA TARKĀLANKĀRA

रामनाथस्य

V. 1. 1. कान्ताविरहगुरुणा वर्षभोग्येणेति च विशेषणद्वयेन शापस्य दुःसहत्वं प्रतिपादितम्। अनुभूतानुभवे विशेषाभावाद् वर्षेणैव सर्वर्तुसानुभवाद् वर्षाधिकप्रतिपादितम्। अनुभूतानुभवे विशेषाभावाद् वर्षेणैव सर्वर्तुसानुभवाद् वर्षाधिककालोपन्यासो न कृतः। * * * कश्चिद् यक्ष इति नातिव्यवहितसम्बन्धदोषः। 'अस्ति कश्चिद् वाग्विशेषः' इत्युपालम्भवचनम् अस्तिशब्दादि...काव्यं करिष्यामीति प्रतिभावशात् कश्चित्-पदव्यवहार इत्यपरे।

दाक्षिणात्यस्तु—कश्चिद् यक्षो निजसहचरीलालसालङ्कृताङ्ग-
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।

वासं चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु विरही रामशैलाश्रमेषु ॥

V. 2. 1. किम्भूतः अबलाविप्रयुक्तः सत्यपि अबलाविप्रयोगे हस्त्यन्तरसङ्गमाभावप्रतिपादनायेदं विशेषणम्। अतः शापोऽपि हस्त्यन्तरेणापि सह त्वया न क्रीडितव्यमित्येवंरूप ऊहनीयः। गजोपमानेन मेघस्य विरहिणां मारकत्वं सूचितम्, करीव मेघोऽयं मारयितुमुद्यत इति भावः।

V. 6. 4. त्रिफलाया वरा प्रोक्ता शतावर्यां वरी वरम्। अव्ययन्तु मनागिष्टे श्रेष्ठे जामातृके पुमानिति विश्वः। ईषत्प्रिये वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिनी। अतो वरमित्यव्ययं स्वभावतः क्लीवं वा। शासनहारकोऽयं दूतः। तदुक्तं—विसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः। सामर्थ्यात् पादतो हीनः (?) स्मृतो दूतश्चतुर्विधः॥ इति।

V. 9. 2. वामेति। तदुक्तं "प्रशस्तः कूजद्विहगः प्रदक्षिणशिरा नतः। नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतश्च प्रशस्यते"। अत एव वामो वामपार्श्ववर्तीति व्याख्यानमसमीचीनम्।

V. 19. 3. ननु मिथुनशब्दोपन्यासो व्यर्थः, स्त्रिया एकोऽपि स्तनो भवतीति विस्मयात् स्त्रीभिरपि दृश्यते इति न दोषः।

V. 38. 4. ननु कथं दृष्टभक्तिरिति [अत्र] पूरण्यादिषु भक्तिशब्दपाठात् 'पुंवद्भाषितेत्यादिना पुंवद्भावः? सत्यं, सामान्योपक्रमेणेत्यदोष इति बहवः। भक्तार्थो हि भक्तिशब्दः पूरण्यादिषु पठितः अयन्तु ज्ञानविशेषार्थः, तथाहि आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति। तस्मात् पुंवद्भावो भवत्येव। दुर्गसिंहचरणास्त्वेवं ब्रुवन्ति भक्तिशब्दो हि द्विविधः कर्मसाधनो भावसाधनश्च, तत्र पूरण्यादिषु द्रव्यवाचकमनोज्ञादिसाहचर्याद्भक्तिशब्दोऽपि द्रव्यवाचकः कर्मसाधनो गृह्यते। अत्र पुनर्भावसाधनश्च पुंवद्भवत्येव इति।

V. 55 1. सरतीति। अत्र वायौ सरतीति ग्राम्यतादोषभ्रमात् वहतीति केचित् पठन्ति।

V. 76 2. कनककदलीवेष्टनस्य विद्युदुपमानं तथा तडिल्लताद्योतितोपान्तं मेघं विलोक्य मरकतमणिखचितशेखरस्य कनककदलीवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादृश्यात् तत्-स्मरणेन कान्तास्मृतिः।

V. 98 1. अविधवे इति प्राक्कल्याणकथनम्।

V. 101. 3. "उष्णोच्छ्वास"मिति क्वचित् पाठः। 4. विधिनेति। यद्यपि कुवेरो निमित्तन्तथापि विधिनेत्युक्तिः विचारेण सर्वत्र दैवस्यैव निमित्तत्वात्।

4. HARAGOVINDA VĀCAŚPATI

हरगोविन्दस्य

V. 1. 1. कश्चिदिति। "खण्डकाव्यमुखं कुर्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः। सर्गबन्धे त्ववश्यन्तु नाम कार्यं सुशोभनम्॥" इति भरतवचनात् नामानुक्त्वा कश्चिदित्युक्तम्। यद्वाऽभिशप्तत्वेन तदकीर्तनम् "अभिशप्तस्य यन्नाम तन्न कुर्यात् कथने"ति स्मरणात्। एवं दुःखितोऽसौ यत्तन्नामकीर्तने परमदुःखं जायते इति सूचनाय तदकीर्तनम्॥

V. 38. 3. आर्द्रेत्यादि। एतेन तदिच्छायाः खण्डनेन मापराधमपि सञ्चित-तपोबलत्वेन तेजस्विनं त्वां पशुपतिर्न नाशयिष्यति।

V. 56. 4. परिभवपदमिति। अजहल्लिङ्गवचनत्वात् साध्यत्वाद्वा न पुंस्त्व-बहुवचने, यद्वाऽनेकार्थत्वात् न स्युर्न प्राप्नुयुरित्यर्थः। अतः परिभवपदमित्युद्दिष्टं कर्म।

V. 58. 4. सङ्गीतार्थ इति। इतः पूर्वं मृदङ्गाभावेन शिवो नानृत्यत् मृदङ्ग-ध्वनितुल्य-त्वद्ध्वनिप्रतिशब्दयुक्तत्वेन सङ्गीतार्थस्य पूर्णत्वात् स नर्तिष्यतीति भावः।

V. 60. 1. दशमुखेति। रावणः किल स्वपुर्यां वासार्थं शिवं याचितवान् तेनास्वीकारात् दर्पात् शैलमुत्पाटितं ज्ञात्वा वाम[पाद]वृद्धाङ्गुष्ठेन शिवोऽरक्षत्तदानीमेव विघटितः सन्धिरि[ती]तिहासः।

V. 66. 4. प्रासादा इत्यादि। प्रासादानां मेघगुणयुक्तत्वव्यञ्जनाय मेघं प्रासादाद् विशेषयति पञ्चभिर्द्वितीयान्तैः प्रथमान्तैश्च। मेघे विद्युल्लता विद्यते प्रासादेऽपि तत्तुल्यपरमसुन्दर्यः। मेघे इन्द्रधनुः प्रासादे तु तत्तुल्यनानालिखितचित्रम्। मेघे गम्भीर-ध्वनिः प्रासादे तु सङ्गीतार्थं तत्तुल्यवादित्रमृदङ्गध्वनिः। मेघमध्ये तोयं प्रासादमध्ये तत्तुल्य-मणयः। मेघे उच्चता प्रासादेऽपि आकाशव्यापकाग्रतयोच्चता। एवमुभयगतासाधारण-धर्मत्वेन तुल्यत्वं बोध्यम्।

V. 109. 2. कातरतामिति। एतेन कातर्यात् शरीरनाशो येन न भवेदु मे गुप्येते, अतो धैर्येण स्वशरीररक्षणं प्रार्थय इति कल्याणीत्यनेन ध्वनितम्।

THE EXCELLENCE OF THE COMMENTARY SUBODHĀ

One remarkable feature of the Subodhā is its lack of interest in grammatical niceties and subtleties. Only few Sūtras of the Mugdhabodha have been quoted in the whole work. Evidently, Poetry for the sake of poetry was his motto.

From the three sections given above, it will be clear that a detailed comparative study of the different *MSS*. of the commentaries of the Meghadūta composed by Bengali scholars in mediaeval age (none of which has as yet been published), would require pages after pages in *print*. *So, we do not intend to enter into these details,* as the whole thing has been given above in a nut-shell. The conclusions that follow such a close study are, however, recorded below:—

1. The commentaries of the Meghadūta by Gaudīya scholars viz. the Subhodā of Bharata Mallika, the Mālatī of Kalyāṇa Malla, the Tātparya-dīpikā of Sanātana Gosvāmin, the Muktāvali of Rāmanātha Tarkālaṅkāra and the ṭīkā of Haragovinda Vācaspati, have certainly their respective merits but the Subodhā of Bharata Mallika is by far the best of all the commentaries on the Meghadūta composed in Bengal.

2. Further, the above-mentioned commentaries of the Gaudīya scholars have a consensus of opinion on many vital points and have not accepted many interpretations put forward by their southern predecessors, viz. Dakṣiṇāvartanātha, Mallinātha, etc. *Thus*:—

(i) With regard to the serial order of the verses of the Meghadūta, there is, in general, uniformity among the Bengalee commentators.

(ii) None of the Bengalee commentators has accepted or even referred to the view that Kālidāsa was influenced by the Rāmāyana in his choice of the subject-matter and the pattern of the Megha-dūta, an opinion so firmly advocated by Dakṣināvartanātha and Mallinātha.

(iii) The Bengali commentators do not think that the verse धूमज्योतिः-सलिलमरुता, etc. (No. 5) could be an example of विषमालङ्कार at all. Bharatamallika and Sanātana, however, openly contradict the opinion of Bhāmaha that there is any अयुक्तिमद्दूषण in this verse and other Bengali commentators also uphold this view tacitly.

(iv) Regarding the interpretation of the words Nicula and Dinnāga in the verse अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः, etc. (verse 14) Mallinātha says that Nicula as a class mate of Kālidāsa was his great admirer and used to support him against all criticism hurled by the opponents of Kālidāsa, again, Dinnāgācārya was a great enemy of Kālidāsa whose predominance in the field of poetry was *demolished by the greatest* poet of India. "अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति—रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायी परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात् स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्। पथि सारस्वतमार्गे। दिङ्नागानाम् पूजायां बहुवचनम् दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य। हस्तावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्। 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च।' इति विश्वः। अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम्। 'शृङ्गं प्राधान्य-मान्वोश्च' इत्यमरः। हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन् खमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति॥ 'संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि। स्थित्वाऽनुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात्'॥ इत्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहु॥ None of the Bengali commentators lend any support to this interpretation

3. Mallinātha's commentary is, again, the most popular and generally considered to be best commentary on the Megha-dūta. From a comparative study of the commentaries of Mallinātha and Bharata Mallika, one cannot but arrive at the conclusion that Bharata Mallika's commentary is far more informative, instructive and exhaustive than Mallinātha's Mallinātha seldom explains variant readings and does not furnish many alternative explanations given by Bharata Mallika Even a single particle of the Meghadūta has not escaped the attention of the latter. His copious quotations from the rhetorical and lexicographical works in particular throw open a flood of light not visualized by any body else before In short, Bharata Mallika's is by far the best of all the commentaries on the Meghadūta

---

SOME INFORMATIONS ABOUT THE BENGALEE COMMENTATORS OF THE MEGHA DŪTA

1 *Sanatana Gosvāmin*

Sanātana Gosvāmin was a senior contemporary of Sri Sri Caitanya Mahāprabhu The Tatparya dipikā was most probably, composed in the early part of his life—by the end of the 15th Century A D This commentary does not contain any reference to Sri Caitanya and any Vaisnava doctrine In the introductory verse, however, he pays homage to Sri Krsna —

उपनीत नवनीत करतलमभितो व्रजगृहिणीभिरदन् ।
माधुकवृत्तिर्यतिरिव करपात्री नन्दजो जयति ॥

Relating to the commentary, he says that he consulted the commentaries on the Meghaduta by his predecessors —

प्राचां व्याख्या समालोच्य श्रीसनातनशर्मणा ।
तन्यते मेघदूतस्य टीका तात्पर्यदीपिका ॥

Unfortunately he does not refer to any one of them by name. Some of these Commentaries now appear to have been lost to us

The Tatparya dīpika of Sanatana Gosvamin —The name of the Commentary reveals the real nature of the commentary In this Sanatana Gosvamin tries to bring out the real significance of the verses of the Meghaduta This is more so in the latter half of the Megha duta which is not a literal commentary at all Verses 66 69 73 75 88 90 96 97 100 103 105 107 and 112 114 have not been at all explained as they are said to be easy The commentary of most of the remaining verses of the Uttara Megha of the Megha duta is limited to a few words only mostly in a single sentence

The reason is clear Though presumably Sanatana Gosvamin wrote this commentary before he had renounced the world for leading an ascetic life he did not probably very much relish the sentiment of love (Śrngara) as described in the Uttara Megha even then We may rightly imagine that his ascetic soul considered the love episode here described as too materialistic

The Tatparya dipika in keeping with the names it bears gives the significance beautifully It is one of the shortest commentaries of the Meghaduta but at the same time, an interesting work as it serves its avowed purpose in a very succint manner The quotations from original sources are apt and beautiful

2 *Kalyanamalla* —

From the colophon of the Subodha and other sources it is clear that the patron of Bharatamallika flourished in Bhurisrestha (now a days called Bhursut in Burdwan)—a place that drew the admiration of Krsna Misra Yati and other celebrated scholars

From the lineage given by Kalyanamalla himself it appears that he was a devotee of Visnu —

प्राज्ञो ज्वलद्भवदवानलतापशान्त्यै
यत्पादमम्बुजवर शरण प्रयाति ।
त सर्वविघ्नभयनाशनमम्बुनाद्य
विष्णु नमामि महमाऽखिलविश्वनाथम् ॥

Further his family originated from Trailokyacandra Trailokya s son was Karpura Revijesvara whose son was Gajamalla father of our author patron Kalyanamalla —

पन्नव धुकुलाम्भोधिशीतांशुर्लोकविश्रुत ।
त्रैलोक्यचन्द्र इत्यासात् कर्पूरकर्णविनेश्वर (?) ॥
तत्पुत्रोऽस्ति पराभूतवैरिस्त्रीमगन्नरप्रद ।
सर्वलक्षणसयुक्तो गजमल्लो महायशा ।
तस्य कल्याणमल्लोऽस्ति नन्दनो बुद्धिसागर ।
तेनेय मेघदूतस्य टीका नाम्ना च मालती ॥
क्रियते चित्तभावार्थरचनागन्धशालिनी ।
विद्वज्जनमनोभृङ्गानन्दविवर्धिनी ॥
गुरुभ्यो वात्सजनेन (?) दृष्ट्वा टीकाश्च भूरिश ।
रहस्यमस्य काव्यस्य किंचिदत्र प्रकाश्यते ॥

Kalyanamalla calls the Meghaduta Mahakavya because it was composed by the Mahakavi of India—Kalidasa himself —

"इह यद्यपि गिरि-नगर-सागर-सरित्-सरोवर-कमलाकर-वसन्तोत्सव मलयानिल-जलक्रीडा-पुष्पावचयोदयास्तगमन-वर्णनानां सर्गबन्धादीनां च महाकाव्य-लक्षणानामभावस्तथापि महाकवि-श्रीकालिदासविरचितत्वाद् इदं महाकाव्यमुच्यते ॥" This is a very interesting opinion.

He calls himself a Rājarṣi too; vide colophon to the Mālatī on the Meghadūta,

"इति श्रीराजर्षि-श्रीकल्याणमल्लविरचिता रुचिभावार्थपरिमलललिता विदग्धबुधमनश्चञ्चरीकरणयोग्या कविपुङ्गव-श्रीकालिदासप्रणीतस्य मेघदूताभिधान-महाकाव्यस्य मालतीति यथार्थनाम्नी टीका समाप्तेति ॥"

From the verses quoted above in pp. 8-10 from the colophons of the Raghuvaṃśa-ṭīkā, Śiśupāla-vadha-ṭīkā, etc. there remains no doubt that Kalyāṇamalla was very fond of Bharatamallika and vice versa. But from a close comparative study of the two commentaries, it appears that the commentary of Kalyāṇamalla must have been intended only for the beginners In the whole commentary, there are only a few quotations, from the Anekārtha (v. 23, 24, 26, 49, 103), the Viśvakosa (v 9, 29, 34, 35), Amara (v. 20, v. 22, 24, 27, 39, 58, 62, 68, 70, 79, 80 and 112), Purāna kavis (यस्या. कुतोऽपि गृहमेति पति. प्रभाते सा खण्डितेति गदिता कविभि पुराणैरिति, v. 41), and once Dharmaśāstra (यदुक्त धर्मशास्त्रे द्रष्टव्या च पतिव्रतेति v 87) Alternative readings are rarely referred to (e g कुवलयदलप्रापीत्यपि पाठः, v 46) There are practically no grammatical explanations and rhetorical notes. Further, Kalyāṇamalla has left out three verses (viz v. 19—v. 17 of Bharata Mallika and verses 63 & 64) as too easy His sole object is to elucidate the inner meaning of the verses and explaining the words literally.

One noticeable feature of Kalyāṇamalla's commentary is that it has explained two verses in addition to those interpreted by Bharata Mallika; as a consequence, 116 verses have been explained here These two verses together with their commentary by Kalyāṇamalla are given here:—

1. आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्त्वद्वचोभिर्ममापि
प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥

. Kalyānamalla's commentary (acc. to him, v. 114)

—हे वारिद, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तां निजसखीम् आश्वास्य । किंभूतां प्रथमविरहादुदग्रशोकां बहुतरशोकाकुलाम् । शैलात् कैलासाद् निवृत्तः सन् तद्वचोभिस्तस्याः प्रेयस्या वाक्यैर्ममापि जीवितं त्वं धारयेथाः । किंभुतात् शैलात् ? त्र्यम्बकोत्खातकूटात् कीदृया श्रीशङ्करवृषभेणोत्पाटितशृङ्गात् । कीदृशैस्तद्वचोभिः ? साभिज्ञानप्रहितकुशलैः साभिज्ञानेन प्रहितं निवेदितं कुशलं येषु तानि तथा तैः । कीदृक् मम जीवितम् ? प्रात कुन्दप्रसवशिथिलं प्रातरुद्गतकुन्दकुसुमसुकुमारं तदपि जलसेकादिनाश्वास्यमानं क्षणं तिष्ठति अन्यथा रविकरस्पर्शमात्रेणैव विच्छायं भवतीति ॥

[This verse has been commented upon by Mallinātha]

2. (Last vetse explained by Kalyānamalla, no 116, read after एतत कृत्वा.........विप्रयोगः)

श्रुत्वा वार्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः ।
संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानविरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥

धनेशोऽपि कुबेरोऽपि तां जलदकथितां वार्तां श्रुत्वा सदयहृदयः सकरुणमानसोऽत एवास्तकोपः सन् सद्यस्तत्कालमेव शापस्यान्तं संविधाय कृत्वा तौ दम्पती कामिनीकामुकौ भोगान् प्रापयामास । कथं ? शश्वदनवरतम् । किंभूतौ ? विगलितशुचौ अपगतविरहदुःखौ । अतएव हृष्टचित्तौ प्रमुदितमानसौ । कीदृशान् भोगान् ? इष्टान् वाञ्छनीयान् तथाऽभिमतसुखान् अभिमतानि सुखानि येषु तथा तान् अभिलषितसुखसंयुक्तान् इत्यर्थः ॥११६॥

Like Bharata Mallika, Mallinātha too has not commented upon the above verse.

3. *Rāmanātha Tarkālamkāra:—*

Rāmanātha Tarkālamkāra was an erudite scholar as is evidenced by his Muktāvali, commentary on the Meghdūta.

In the Introductory verse, he pays his homage to Viśvakarman:—

"उपास्य विश्वकर्माणं विदुषां कण्ठभूषणम् ।
ग्रथ्यते मेघदूतस्य मुक्तावलिरिय मया ॥"

An interesting feature of this commentary is that the commentator refers to the variant readings of the Meghaduta current in Bengal, e g, commenting upon v No 72 of the Meghaduta, he says, that the Bengalee scholars read प्रेरिता and not चोदिता as the latter has a vulgar sense—"चोदिता ग्राम्यदोषभयात् प्रेरिता इति गौडा पठन्ति", again commenting upon v No 76, he says, the Gaudas read पेलवै, 'पेशलैरिति गौडा'। Again, he explains Sanskrit words with their Bengali synonyms at times, e g, बिम्ब तेलाकुच in Bengali V No 81—"बिम्बाधरौष्ठी बिम्ब तेलाकुच इति यस्य प्रसिद्धि"।

Ramanatha like Kalyānamalla has not explained v No 19 = v No 17 of Bharatamallika and also vv 63, 64 and 105 Verses 111 115 als have not been commented upon as he says these too are very easy He gives the pratika of v No 114 as आश्वास्यैना etc, like Kalyanamalla The order of verses followed by Ramanatha is the same as that of Kalyanamalla and varies slightly from that of Bharata mallika

In common with Kalyanamalla Ramanātha also calls the Megha duta a Mahakavya but on different reasons that are quoted here He however also quotes the opinion of some scholars who are apt to treat the Meghaduta as a Khandakavya,

"अत्र कालिदासस्य महाकवेरास्तिकत्वात् ग्रन्थस्य परिसमाप्तेश्च विशिष्टशिष्टाचारानुमितप्रारिप्सितनिर्विघ्नसमाप्तिहेतुभूतमङ्गलाचरणमनुमेयम्। महाकाव्यमिदमत प्रथम वस्तुनिर्देश। तथा च दण्डी। सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षण, आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति। सर्गबन्धरूपाङ्गाभावे काव्यत्व न हीयते इति तेनैवोक्तम्। न्यूनमप्यत्र यै कैश्चिदङ्गै काव्य न दुष्यते। यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विध ॥ अलाङ्गैरिति बहुवचनादनेकहानावपि महाकाव्यत्वम्। केचित् खण्डकाव्यमिदमाचक्षते। तथा चाहु—नोदात्तो नायको यत्र न च सन्ध्यादिवर्णना। खण्डकाव्यमिद प्रोक्त काव्यलक्षणकोविदै। तच्च यद्यपि नानाप्रकार तथापि कलापाख्यमिद काव्यम्। तदुक्तम्—समानवृत्तनिर्वृत्त कैशिकी

वृत्तिपेशलः। कलापो जातिघटितः पर्याच्छन्दोऽभिधीयते ॥ मात्राया. संख्यया जातिर्वृत्त-मक्षरसंख्यया। तत्र जात्या घटित· पर्याच्छन्दः। कैशिकीवृत्तिलक्षणमुक्तं भवति तेन—स्वल्पसमासानुगता मधुरगुणयोगचारुपदबन्धा [च]। शृङ्गाररसमयी स्यात् केशवती कैशिकी वृत्ति· ॥ प्रथमेनाभिधाभि· (?) स्याद् द्वितीये चिन्तन भवेत्। समस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेग पञ्चमे ज्ञेयो विलाप· षष्ठ उच्यते। उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधि-स्तथाष्टमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरण भवेत्। विच्छेदे च भवन्त्येता अवस्था दश कीर्तिता· ॥ कामार्त्तो दूताप्रहेपि दूतप्रयोग., यदाह भरतमुनि·। प्रदह्यमान कामार्त्तां दूतीमग्रे नियोजयेत्। कामदूतीं बुधा· प्राहु· कामावस्थानिवेदनात्। यत्तस्य चिरजीविन्वात नानावस्था इति महेश्वरादिलः। उक्तञ्च—पुन पुनः प्रवर्तन्ते प्रवर्तते पुनः पुनः। अवस्था विरहे यूनस्तत्र चिरजीविन ॥

Rāmanātha has quoted from a large number of rhetorical, lexicographical and grammatical works including Durgasimha in support of his arguments The commentary is of invaluable assistance to scholars and students alike The interpretations of variant readings and copious quotations from authoritative sources enhance the value of the commentary a great deal. His attempts to identify the Āmrakūta and his interpretation of Kālidāsa's attitude towards love birds such as the Cakravāka and Cakravākī with reference to the Raghuvamśa Sakuntalā etc. are of supreme interest On the whole it may be said that Rāmanātha's commentary on the Meghadūta is one of the best ever composed.

Haragovinda Vācaspati—

Haragovinda Vācaspati, son of Bankuvihārin Gangopādhyaya of Krishnanagar, says nothing about himself in his commentary The introductory verse shows that he wrote the commentary under the instruction of his preceptor —

"प्रणम्य गोपिकाकान्तं गुरुपादोपदेशत ।
टीकां करिष्यति मेघदूतस्य सतताम् ॥"

In the concluding verse he himself characterises his own explanation as lucid and it is really so —

"इदमन्वितरम्य सद्विवर्णसरलितसारकलिता ।
मुमदतु रसिकसमाजं निर्मलसरलया गतगुरुदेशात् ॥"

There are few quotations from authoritative sources The commentary is manifestly intended for non specialists.

Haragovinda Vācaspati has commented upon 115 verses noticing as last but one verse आश्वास्यैना etc Like other Bengalee commentators except Bharata Mallika who does not notice this verse, Haragovinda Vācaspati considers this too easy, and does not explain it Verse No 105 Dharī etc has also been left out as too easy

---

GEOGRAPHICAL NOTES

VERSE—1. रामगिरि—Identified with Rāmatek (Tek or Tenkā in Marathi means hill) It is situated 24 miles north of Nagpur. Traditionally, it is the hill where Ramacandra assassinated Śambuka the Sudra ascetic. This place is still visited by thousands of pilgrims every year Mallinātha is definitely wrong in identifying this hill with Citrakūta, as the cloud on its way to Alaka is advised to pass through the Citrakūta (verse 17) It cannot, therefore be the starting point Some identify Ramgarh hills in Madhya Pradeśa with the Rāmagiri , Ramgarh is near Āmrakuta, the source of river Narmada

The identification of Ramagiri with Rāmagada in the Sviguja State, one of the tributary states of Chota Nagpore is not right.

VERSE—16 माल—Perhaps Māla, as Mallinātha points out, does not refer to any particular place The word means "an elevated hilly spot or a plateau' , it is, probably, used here in this sense But some commentators understand by Mala 'मालाख्यो देश' । In this case, the vicinity of Ratanpur, the chief town of the northern half of Chhattisgad, is probably meant A little to the north of Ratanpur, there is a place Malda which is identifiable with Mala

VERSE—17 चित्रकूट—काम्रानायगिरि—in Bundelkhand, an isolated hill on a river called Paisuni (or Payasvinī), also called Mandākinī It is about 4 miles from the Citrakūta station of the G I P. Railway. For Rāma's residence here, see Rāmāyana, Ayodhyā-Kānda, Chap 55 It is stated in the Ramayana that after his exile,

Rāma accompanied by Laksmana and Sīta, came first to the hermitage of Bharadvaja where he was entreated *to stay for some time* by the great sage 'Ramacandra begged leave of him in no time, he was very afraid of the crowd that might assemble to see him and Sita the Bhāradvajāsrama being within the walking distance from villages and the town On Ramacandra s solicitation, sage Bharadvaja advised him to reside in the Citrakuta which was only twenty miles away from his hermitage and could be compared with the Gandhamadana —

दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन् निवत्स्यसि ।
महर्षिसेवित पुण्य पर्वत शुभदर्शन ॥
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवित ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभ ॥

* * *

प्रविविक्तमहं मन्ये त वास भवत सुखम् ।
इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥

Ramacandra very happily resided in the Citrakta for a long time and it is explicitly stated that Ramacandra himself considered it to be a happier place than Ayodhyā and Mandakini by its side even more agreeable than Sīta herself —

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवरप्रिय ।
वैदेह्या प्रियमाकाङ्क्षन् स्व च चित्त विलोभयन् ॥
अथ दाशरथिश्चित्र चित्रकूटमदर्शयन् ।
भार्याममरसङ्काश शचीमिव पुरन्दर ॥
'न राज्यभ्रंशन भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभव' ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिम गिरिम् ॥
बहीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते ।
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोक प्रधर्षति ॥
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥

वदेहि रमसे यचित्रिकूटे मया सह ।
पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसम्मतान् ॥"

*　　*　　*

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वर ।
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥
अनवीच्च वरारोहां चन्द्रचारुनिभाननाम् ।
विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचन ॥
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
कुसुमैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये च त्वया सह ॥
अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥

VERSE—18 आम्रकूट—Now called Amarakantaka The word literally means '*Summits* full of mango trees (आम्रा कूटेषु यस्य), some derive it as आम्राणां कूटो राशिर्यत्र'। This range forms the eastern part of the Vindhya mountain

VERSE 20 (a) रेवा—Generally indentified with river Narmada It originates from the Amarakantaka, in Gondavan and falls into the gulf of Cambay below Broach It is a very sacred river and has a rugged course —'गङ्गास्नानेन यत् पुण्यं तद्रेवादर्शनेन च। यथा गङ्गा तथा रेवा तथा देवी सरस्वती। समं पुण्यफलं प्रोक्तं स्नानदर्शनचिन्तनैः॥"

(b) विन्ध्यपर्वत—One of the seven principal ranges called Kula parvatas —

'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वत ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥"

It forms the southern limit of Madhyadesa (see Manu II 21) It separates Hindusthan from the Deccan

VERSE 25 दशार्ण—The country within ten citadels or ऋणs There is also a river of the same name (i e Dosan) rising in the Vindhya mountains Dasarna forms the south east part of Madhya

deśa, and eastern part of Malwa (including Bhopal). Daśārna is probably identical with Chhattisgad.

The Mahābhārata mentions two Daśarnas, one conquered by Nakula (Sabhā parvan, chap 32) and the other by Bhīma (Sabhāparvan, chap. 30). The former was situated on the West and the latter on the East. The capital of the Western Daśārna was Bhilsa or Vidiśā. Daśārna appears to be the same as the Dosarene of Ptolemy and the Periplus

VERSE-26. (a) विदिशा—Modern Bhilsa situated on the Betwa, in the province of Malwa Bhilsa is to-day famous for tobacco. It is situated about 26 miles to the north east of Bhopal

Rāmacandra made Śatrughna's son Śatrughātin the ruler of Vidiśā after the partition of his kingdom (Rāmāyana, Uttara-Kāṇḍa, Chap. 121). The Rāmayaṇa and the Devī-Purāna call this Vidiśā-deśa.

During the 2nd and 3rd quarters of the second century B. C., Agnimitra, son of Pusyamitra or Puspamitra of Magadha, the first king of the Sunga dynasty, ruled this country as the Viceroy of his father (Kālidāsa's Mālavikāgnimitra, Act V) For five distinct types of Bhilsa Topes, see Cunningham's *Bhilsa Topes.*

(b) वेत्रवती—See above, Modern River Betwa, in the kingdom of Bhopal. Vidiśā and Vetravatī have been described in the Kādambarī

The Betwa rises on the north of the Vindhya and has a north-easterly course of 340 miles. It passes through the province of Malwa and the south west corner of Allahabad and falls into the Yamunā below Kalpee. In its early part, it passes through Bhilsa

VERSE-27. नीचैः—A range in the vicinity of Vidiśā, probably so called on account of its small height.

VERSE-28. नवनदी,v. r. वननदी and नगनदी—There is a small river called Pārvatī west of Betwa. It rises in the Vindhya mixes up with the Śiprā and the two together fall into the Chambal.

VERSE-29 उज्जयिनी—Modern Ujjain, situated on the Śiprā It was the capital of the country called Avantī (Ancient Malwa) This place was called Avantikā and Puspakarandinī (उज्जयिनी स्याद्विशाला अवन्ती पुष्पकरण्डिनी—Hemacandra) It is one of the seven sacred places for pilgrimage in India—

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥"

The observatory here built by Jaisimha is the first meridian of Hindu geographers wherefrom they calculate their longitude

The Mahāvamśa (Chap. 5) records that Aśoka resided in Ujjayinī in 263 B C as the Viceroy of his father Bindusāra Aśoka's son Mahendra was born here

For the Gardabhilla dynasty, particularly, Gardabhilla's son Vikramāditya, see Kālikācārya-Kathā, a Jain work.

Candragupta Vikramāditya conquered the Śaka king Rudra Simha and removed his capital to Ujjayinī about 395 A D At that time it became the capital of the old Śaka kingdom comprising Saurāstra, Malwa, Cutch, Sind and Konkan

In the 7th Cent. A D, *Sudhanva, king of Ujjayinī persecuted the* Buddhists, who fled away to the neighbouring countries of India (Mādhavācārya, Sankara vijaya, chap. I & V)

The celebrated temple of Mahādeva, called Mahākāla stands in the midst of the city' It is one of the 12 great Lingas enumerated in the Śiva-purāna (Part I chaps *38 and 46*)

VERSE-30, निर्विन्ध्या—Probably indentical with the river Newuj, a tributary of the Chambal between the river Betwa and Kālīsindhu in Malwa The identification of निर्विन्ध्या with Kālisindhu is wrong The Sindhu of the Meghadūta is identical with the river Kālisindhu in Malwa

VERSE-31, सिन्धु—The river Sindhu is the same as the Kāli sindhu also called Daksina Sindhu (Vanaparvan chap 82) It has also been described in the Matsyapurāna chap 113

VERSE-32 (a) अवन्ती—Ancient name of Malwa (Kathāsaritsagara, chap 19) The name Avanti seems to have been dropped since the 7th or 8th Cent A D, from when it became known as Malwa. The capital of Avanti was also known as Avanti (same as Ujjayinī)

(b) विशाला—See note on Ujjayinī above Literally, it means विशिष्टा• शाला यस्याम् । वैशाली mentioned in the Bhāgavata Purāna

VERSE-52. कनखल—(near Haridwar) retains still the same name. The Village is situated on the west bank of the Ganges. The Skanda purāna in its section on the Gaṅgā-māhātmya explains the word etymologically as follows:—खलः को नात्र मुक्तिं वै भजते तत्र मज्जनात्। अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रुर्मुनीश्वराः।

The Harivaṃśa also refers to it :—गङ्गाद्वारं कनखलं सोमो वै तत्र संस्थितः; and स्नात्वा कनखले तीर्थे पुनर्जन्म न विद्यते।

The Vanaparvan (135. 5) of the Mahābhārata refers to कनखल—एते कनखला राजन् ऋषीणां दयिता नगाः।

So, Mallinātha says कनखल refers to the hill through the gorge of which the Ganges descends. It is probably so called on account of its being the depository of gold—See Kathāsaritsāgara III-4, 5, "तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम्। यत्र काञ्चनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना। उशीनरगिरि प्रस्थाद्भित्त्वा समवतारिता॥"

जह्नोः कन्या—i. e. Gaṅgā. The Matsyapurāna says, 'सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा। हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे॥"

VERSE-58. चरणन्यास—Called श्रीचरणन्यास in the शम्भुरहस्य। Probably, the neighbouring hill at Haridwar called *Harakā pairi*-the foot of Hara.

VERSE-59 क्रौञ्चरन्ध्र—It is said in the purāṇas that Paraśurāma learnt Dhanurveda from Śiva on Mount Kailāsa. Once he became envious of the fame of Kārtikeya and sent an arrow right through the Krauñca mountain, and the fissure caused by it has since then been known as Krauñcarandhra In the Harivamśa, the Krauñca has been described as the son af Mount Maināka (Harivamśa, v. 942).

VERSE—60. कैलास—The Kailāsa mountain is said to be situated about 25 miles to the Mānasa Sarovara and it is the abode of Hara and Pārvatī. In the Mahābhārata (Vanaparvan, Ch. 157), the Vadarikāśrama is stated to be situated on the Kailāsa. The Mahābhārata (Bhīṣmaparvan, Ch. 6) also identifies the Kailāsa with Hemakūṭa.

H. Strachy and others have described the Kailāsa as the most

majestic of the all the ranges of the Himalayas. Strachy says, "It is full of majesty—a king of mountains".

. VERSE—64. मानस—The Mānasa Sarovara has been described as 15 miles in length (east to west) by 11 miles in breadth (north to south) The circumambulation of the lake takes 4 to 6 days and the visitors have to stay, in course of this, in the eight Gumbas or Guard houses on the bank of the lake. The Kailāsa is situated on the north of the Mānasa Sarovara and on its south is the Gurla range. There are three routes from the Uttara pradeśa to the Mānasa Sarovara.

VERSE—65 अलका—It is the reputed capital of Kuvera The Alakā is so called because of its grandeur, the root अल् meaning 'to decorate'. Vasudhārā, Vasusthali and Prabhā are its other names The Purānas describe it as situated on the Mount Kailāsa—

"तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्रवणेन सा । शशिप्रभाप्राकारा कैलासशिखरोपमा ॥
दिव्या हेममयी द्युच्चैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा ॥"

मेघदूतस्य अकारादिवर्णानुक्रमेण

श्लोकसूची

श्लोका	श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्का०	श्लोकाः	श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्का०
अङ्गेनाङ्गं प्रतनु	१०१	७६	आलोके ते निप०	८४	६४
अद्रेः शृङ्गं हरति	१४	१५	आसीनानां सुरभित०	५४	४४
अध्वक्लान्तं प्रतिमुख०	१७	१८	इत्याख्याते पवन०	९९	७५
अप्यन्यस्मिञ्जलधर	३६	३३	उत्पश्यामि त्वयि	६१	४८
अम्भोबिन्दुग्रहण०	२३	२३	उत्पश्यामि द्रुत०	२४	२३
आद्ये बद्धा विरह०	९०	७०	उत्सङ्गे वा मलिन०	८५	६६
आधिक्षामां विरह०	८८	६८	एतत् कृत्वा प्रियमनु०	११४	८३
आपृच्छस्व प्रिय०	१३	१५	एतस्मान्मां कुशलिन०	११२	८२
आराध्यैनं शरवण०	४७	४०	एभिः साधो हृदय०	७९	६०

श्लोकाः	श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठाङ्काः
प्रत्यासन्ने नभसि	४	६	वामश्चास्याः कर०	९५	७२
प्राप्यावन्तीनुदयन०	३२	२९	*विद्युत्वन्तं ललित०*	६६	५२
प्रालेयाद्रेरुपतट०	५९	४७	विश्रान्तः सन् व्रज	२८	२६
ब्रह्मावर्तं जनपद०	५०	४२	वीचिक्षोभस्तनित०	३०	२७
भर्तुः कण्ठच्छवि०	३५	३२	वेणीभूतप्रतनु०	३१	२८
भर्तुर्मित्रं प्रिय०	९८	७४	शब्दाख्येयं यदपि	१०२	७६
भित्त्वा सद्यः किस०	१०७	७९	शब्दायन्ते मधुर०	५८	४७
भूयश्चापि त्वमसि	१११	८१	शापान्तो मे भुजग०	११०	८१
मत्वा देवं धनपति०	७३	५७	शेषान् मासान् गमन०	८६	६६
मन्दं मन्दं नुदति	९	११	श्यामास्वङ्गं चकित०	१०३	७७
मामाकाशप्रणिहित०	१०६	७९	संक्षिप्येत क्षण	१०८	८०
मार्गं तावच्छृणु	१३	१५	सन्तप्तानां त्वमसि	७	९
यत्र स्त्रीणां प्रिय०	७२	५६	सव्यापारामहनि	८७	६७
यस्यां यक्षाः सित०	६८	५३	सा संन्यस्ताभरण०	९२	७१
ये त्वां मुक्तध्वनि०	५६	४६	स्थित्वा तस्मिन् वन०	२०	२०
रक्ताशोकश्चल०	७७	५९	हस्ते लीलाकमल०	६७	५२
रत्नच्छायाव्यतिकर	१५	१७	हित्वा तस्मिन् भुजग०	६२	४९
रुद्धापाङ्गप्रसर०	९४	७२	हित्वा हालामभि०	५१	४३
वक्रः पन्था यदपि	२९	२७	हेमाम्भोजप्रसवि	६४	५०
वापी चास्मिन्	७५	५८			

A-SYNOPTICAL TABLE SHOWING THE ORDER OF THE VERSES IN THE COMMENTARIES CONSULTED.

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
१ कश्चित् कान्ता०	१	१	१	१	१	१	१	१-२	˙१	MISSING	१	१
२ तस्मिन्नद्रौ	२	२	२	२	२	२	२	०	२		२	२
३ तस्य स्थित्वा	३	३	३	३	३	३	३	४	३		३	३
४ प्रत्यासन्ने नभसि	४	४	४	०	४	४	४	०	४		४	४
५ धूमज्योतिः०	५	५	५	५	५	५	५	५	५		५	५
६ जातं वंशे	६	६	६	३	६	६	६	६	६	६	६	६
७ सन्तप्तानां	*[७]	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७
८ त्वामारुढं	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८
९ मन्दं मन्दं नुदति	९	९	१०	९	९	९	९	९	९	M.	११	९
१० तां चावश्यं	१०	१०	९	१०	१०	१०	१०	१०	१०	F.	१२	१०
११ कर्तुं यच्च प्रभवति	११	११	११	११	११	११	११	११	११	१०	९	११
१२ आपृच्छस्व	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१०	१२
१३ मार्गं तावच्छृणु	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१९	१३	F. MISSING	१३	१३
१४ अद्रेः शृङ्गं	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४		१४	१४
१५ रत्नच्छायाव्यतिकर	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५		१५	१५
१६ त्वय्यायत्तं	[१६]१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६		१६	१६
१७ अध्वश्रान्तं प्रति०	†१८	×	×	१९	१९	१९	१९	१८	१८		×	१८
१८ त्वामासार०	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७		१७	१७
१९ छन्नोपान्तः	१९	१८	१८	१८	१८	१८	१८	१९	१९		१८	१९

* missing folio   †Said to be a प्रक्षेपश्लोक but explained.

भरत मल्लिक	श्रीभत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
२० स्थित्वा तस्मिन्	२०	१९	१९	२०	२०	२०	२०	२०	२०	FOLIO MISSING	१९	२०
२१ तस्यास्तिक्तै०	२१	२०	२०	२१	३१	२१	२१	२१	३१		२०	२१
२२ नीपं दृष्ट्वा	[२२]	२१	२१	२२	२२	२२	२०	२२	२२		२१	२२
२३ अम्भोबिन्दु०	२३	×	२२	२३	२३	२३	२३	२३	२३		२२	२
२४ उत्पश्यामि	२४	२२	२३	२४	२४	२४	२४	२४	२४		२३	२४
२५ पाण्डुच्छायो०	२५	२३	२४	२५	२५	२५	२५	२५	३५		२४	२५
२६ तेषां दिक्षु	...	२४	२५	२६	२६	२६	२६	२६	२६		२५	२६
२७ नीचैराख्यं	२७	२५	२६	२७	२७	२७	२७	२७	२७		२६	२७
२८ विश्रान्तः सन्	२८	२६	२७	२८	२८	२८	२८	२८	२८		२७	२८
२९ वक्रः पन्था	२९	२७	२८	२९	२९	२९	३९	२९	२९		२८	२९
३० वीचिक्षोभ०	३०	२८	२९	३०	३०	३०	३०	३०	३०		२९	३०
३१ वेणीभूतप्रतनु०	३१	२९	३०	३१	३१	३१	३१	३१	३१		३०	३१
३२ प्राप्यावन्ती०	३२	३०	३१	३२	३२	३२	३२	३२	३२	३०	३१	३२
३३ दीर्घीकुर्वन्	३३	३१	३२	३३	३३	३३	३३	३३	३३†	३२	३२	३३
३४ जालोद्गीर्णै०	३४	३२	३५	३४	३४	३४	३४	३४	३४	३४	३४	३६
३५ भर्तुः कण्ठच्छवि०	३५	३३	३६	३५	३५	३५	३५	३५	३५	३५	३५	३७
३६ अप्यन्यस्मिन्	३६	३४	३७	३६	३६	७६	३६	३६	३६	३६	३८	३८
३७ पादन्यासैः	३७	३५	३८	३७	३७	३७	३७	३७	३७	३७	३९	३९
३८ पश्चादुच्चै०	३८	३६	३९	३८	३८	३८	३८	३८	३८	३८	४०	४०
३९ गच्छन्तीनां	३९	३७	४०	३९	३९	३९	३९	३९	३९	३९	४१	४१
४० तां कस्यांचित्	[४०]	३८	४१	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४२	४२
४१ तस्मिन् काले	४१	३९	४२	४१	४१	४१	४१	४१	४१	४१	४३	४३

† *One verse missing.*

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
४२ गम्भीरायाः	४२	४०	४३	४२	४२	४२	४२	४२	४२	४२	४४	४४
४३ तस्याः किञ्चित्	४३	४१	४४	४३	४३	४३	४३	४३	४३	४४	४५	४५
४४ त्वन्निष्यन्दो०	४४	४२	४५	४४	४४	४४	४४	४४	४४	४४	४६	४६
४५ तत्र स्कन्दं	४५	४३	४६	४५	४५	४५	४५	४५	४५		४७	४७
४६ ज्योतिर्लेखा०	४६	४४	४७	४६	४६	४६	४६	४६	४६		४८	४८
४७ आराध्यैनं	*४७	४५	४८	४७	४७	४७	४७	४७	४७		४९	४९
४८ त्वय्यादातुं	...	४६	४९	४८	४८	४८	४८	४८	४८	Folio Missing	५०	५०
४९ तामुत्तीर्य	...	४७	५०	४९	४९	४९	४९	४९	४९		५१	५१
५० ब्रह्मावर्तं	५०	४८	५१	५०	५०	५०	५०	५०	५०		५२	५२
५१ हित्वा हाला०	५१	४९	५२	५१	५१	५१	५१	५१	५१		५३	५३
५२ तस्माद् गच्छे०	...	५०	५३	५२	५२	५२	५२	५२	५२	५२	५४	५४
५३ तस्याः पातुं	...	५१	५४	५३	५३	५३	५३	५३	५३	५३	५५	५५
५४ आसीनानां	...	५२	५५	५५	५४	५४	५४	५४	५४	५४	५६	५६
५५ तच्चेद् वायौ	५५	५३	५६	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५४*	५७	५७
५६ ये त्वां मुक्त०	५६	५४	५७	५६	५६	५६	५६	५६	५६	५५	५८	५८
५७ तत्र व्यक्तं	...	५५	५८	५७	५७	५७	५७	५७	५७	५६	५९	५९
५८ शब्दायन्ते	५८	५६	५९	५८	५८	५८	५८	५८	५८	५७	६०	६०
५९ प्रालेयाद्रे०	५९	५७	६०	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५८	६१	६१
६० गत्वा चोर्ध्वं	...	५८	६१	६०	६०	६०	६०	६०	६०		६२	६२
६१ उत्पश्यामि त्वयि	६१	५९	६२	६१	६१	६१	६१	६१	६१		६३	६३
६२ हित्वा तस्मिन्	६२	६०	६३	६२	६२	६२	६२	६२	६२	F. Missing	६४	६४
६३ तत्रावश्यं	..	६१	६४	६३	६३	६३	६३	६३	६३		६५	६५

* See note on Cāritravardhana in "Additions".

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
६४ हेमाम्भोज•	६४	६२	६५	६४	६४	६४	६४	६४	६४	G	६६	६६
६५ तस्योत्सङ्गे	६५	६३	६६	६५	६५	६५	६५	६५	६५		६७	६७
६, विद्युत्वन्त		६४	६७	६७	६६	६६	६६	६६	६६		६८	६८
६७ हस्ते लीला•		६५	६८	६७	६७	६७	६७	६७	६७	N	६९	६९
६८ यस्यां यक्षाः		६६	७१	६८	६८	६८	६८	६८	६८		७१	७०
६९ गत्युत्कम्पा•		×	७७	६९	६९	६९	६९	६९	६९	I	७४	७१
७० नीवीबन्धो	G	६७	७३	७०	७०	७०	७०	७०	७०		७३	७२
७१ नेत्रा नीता		६८	७४	७१	७१	७१	७१	७१	७१	S	७५	७३
७२ यत्र क्षौणा	N	६९	७५	७२	७२	७२	७२	७२	७२		७७	७४
७३ मत्वा देव	I	७०	८०	७३	७३	७३	७३	७३	७३	S	७९	७५
७४ तत्रागार	S	७१	८१	७४	७४	७४	७४	७४	७४		८१	७६
७५ वापी चास्मिन्		७२	८२	७५	७५	७५	७५	७५	७५	I	८२	७७
७६ तस्यास्तीरे	S	७३	८३	७६	७६	७६	७६	७६	७६		८३	७८
७७ रक्ताशोक•	I	७४	८४	७७	७७	७७	७७	७७	७७	M	८४	७९
७८ तन्मध्ये च	M	७५	८५	७८	७८	७८	७८	७८	७८		८५	८०
७९ एभि साधो		७६	८६	७९	७९	७९	७९	७९	७९	O	८६	८१
८० गत्वा सद्य		७७	८७	८०	८०	८०	८०	८०	८०	I	८७	८२
८१ तन्वी श्यामा	O	७८	८८	८१	८१	८१	८१	८१	८१	L	८८	८३
८२ तां जानीया	I	७९	८९	८२	८२	८२	८२	८२	८२		८९	८४
८३ नूनं तस्या	L	८०	९०	८३	८३	८३	८३	८२	८३	O	९०	८५
८४ आलोके ते		८१	९१	८४	८४	८४	८४	८४	८४	F	९१	८६
८५ उत्सङ्गे वा	O	८२	९२	८५	८५	८५	८५	८५	८५	८६	९२	८७
८६ शेषान् मासान्	F	८३	९३	८६	८६	८६	८६	८६	८६	८७	९३	८८
८७ सव्यापारा•		८४	९४	८७	८७	८७	८७	८७	८७	८८	९४	८९•

• The MS does not give the verse but the comm is given.

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	वल्लभ	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
८८ आधिक्षामां		८५	९५	८८	८८	८८	८८	८८	८८*	९१	९७	९०
८९ निश्वासेनाधर०		८६	९७	८९	८९	८९	८९	९०	९०	९०	९६	९३
९० आद्ये बद्धा		८७	९८	९०	९०	९०	९०	९१	९१	८९	९५	९४
९१ पादानिन्दो०	FOLIO MISSING	८८	९६	९१	९१	६१	९१	९२	९२	९२	९८	९५
९२ सा सन्यस्ताभरण०		८९	९९	९२	९२	९२	९२	९३	९४	९४	१००	९६
९३ जाने सख्यास्तव		९०	१००	९३	९३	९३	९३	९४	९३	९३	९९	९७
९४ रुद्धापाङ्गप्रसर०		९१	१०१	९४	९४	९४	९४	९५	९५	९५	१०१	९८
९५ वामश्चास्या		९२	१०२	९५	९५	९५	९५	९६	९६	९६	१०२	९९
९६ तस्मिन् काले		९३	१०३	९६	९६	९६	९६	९७	९७	९७	१०३	१००
९७ तामुत्थाप्य		९४	१०४	९७	९७	९७	९७	९८	९८	९८	१०४	१०१†
९८ भर्तुर्मित्र		९५	१०५	९८	९८	९८	९८	९९	९९	९९	१०५	१०२
९९ इत्याख्याते	९९	९६	१०६	९९	९९	९९	९९	१००	१००		१०६	१०३
१०० तामायुष्मन्		९७	१०७	१००	१००	१००	१००	१०१	१०१		१०७	१०४
१०१ अङ्गेनाङ्ग'		९८	१०८	१०१	१०१	२०१	१०१	१०२	१०२		१०८	१०५
१०२ शब्दाख्येय		९९	१०९	१०२	१०२	१०२	१०२	१०३	१०३	FOLIO MISSING	१०९	१०६
१०३ श्यामास्वङ्ग		१००	११०	१०३	१०३	१०३	१०३	१०४	१०४		११०	१०७
१०४ धारासिक्त०	FOLIO MISSING	×	×	१०५	१०५	१०५	१०५	१०५	१०५		×	१०८
१०५ त्वामालिख्य		१०१	१११	१०४	१०४	१०४	१०४	१०६	१०६		१११	१०९
१०६ मामाकाश०		१०२	११२	१०६	१०६	१०६	१०६	१०८	१०७		११२	११०
१०७ भित्त्वा सद्य		१०३	११३	१०७	१०७	१०७	१०७	१०७	१०८		१ ३	१११
१०८ संक्षिप्येत		१०४	११४	१०८	१०८	१०८	१०८	१०९	१०९		११४	११२
१०९ नन्वात्मान		१०५	११५	१०९	१०९	१०९	१०९	११०	११०		११५	११३
११० शापान्तो मे		१०६	११६	११०	११०	११०	११०	१११	१११	११०	११६	११४
१११ भूयश्चापि		१०७	११७	१११	१११	१११	१११	११२	११२	१११	११७	११५

* ८९ (below)

† The verse quoted but comm not given

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
११२ एतस्मान्मां		१०८	११८	११२	११२	११२	११२	११३	११३	११२	११८	११६
११३ कच्चित् सौम्य		१०९	१२०	११३	११३	११३	११३	११४	११४	११४	१२०	११७
११४ एतत् कृत्वा	११६	११०	१२१	११५	११५	११५	११५	११५	११५	११५	१२१	११८

मेघदूतस्य टीकान्तरेषु दृष्टा अधिकाः श्लोकाः ॥

	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
(१) सञ्जीवन्याम् ॥	Śāśvata does not notice any of these verses											
हारास्तारान्			३३								३६	३४
प्रद्योतस्य प्रिय०			३४								३३	३५
यस्योन्मत्तभ्रमरमुखराः			६६								७६	
आनन्दोत्थं			७०								७०	
मन्दाकिन्याः			७२								७२	
अक्षय्यान्तर्भवन०			७६								७८	
वासश्चित्रं मधु			७८								८०	
पत्रश्यामा दिन०			७९								३७	
आश्वास्यैवं			११६	११५	११५	११५	११५			११३	११६	
(२) संस्करणान्तरेषु												
स्निग्धाः सख्यः								८६	८९			११५*
अन्वेष्टव्यामवनिशयने												६१
श्लाघ्याते सुरपति०												
तस्मादद्रे०												
तं सन्देशं												
श्रुत्वा वार्तां										११६	१२२	
इत्थंभूतं					११६					११७	१२३	

* Only the verse is quoted but the comm. is not given.

VOCABULARY WITH NOTES

The figures refer to the number of verses of this edition

अग्रभूमि f.—the top-floor, the uppermost storey, 71

अच्छ—transparent, clear, pure, 53. अञ्जन n.—collyrium, 61, 94

अत्यादित्य—surpassing the Sun, 45 (a Pradi Tatpurusa)

अधर—the lower lip, the lip, 88

अधिगुण—possessing superior qualities, 6

अनिभृत—immodest, bold, not dull, actively busy, 70

अनुकच्छ—near the banks, 22 (क+छो+अ=कच्छ)

अनुक्रोश—m compassion, 114 अनुविद्ध—interwoven or adorned with, 67

अन्तःसार—full of matter, 21

अन्तर्बाष्प—with tears suppressed, 3 cf. Raghu, xiii. 26

अन्यथावृत्ति—altered, agitated, 3 cf. Vikram, IV, एतेन पुनर्निवृत्तानाम, etc

अवन्ध्य—not barren, fruitful, 11

अभिज्ञान—n, a sign, token, 112

अभिगम—m approaching, visit, 51

अभिराम—charming, beautiful, 53

अभ्युपेत—agreed to, promised, 40

अर्चिस्तुङ्ग—high with rays, 70

अर्घ्य—(अर्ह+घञ्) an offering, 4

अलका (अलति भूषयति इति अलका)—the capital of kubera

अवकीर्ण—covered, 56

अवमित—untrimmed, 90

अवधूत—shaken, waved, 27

अवलेप— (प्रहारान्) strokes, 14 अव्यापन्न—living, yet alive, 10, 100

अस्तंगमित—compound acc. to Panini II I 24

आखण्डल—Indra (आ—खण्ड्+कलच्—आखण्डयति भेदयति पर्वतान्, 15

आधान—n. production, creating 3

आधि—m. mental pain, anxiety, 88
आलम्भ—m. slaughter, immolation, 47
आवर्त—m whirlpool, eddy, 30
आहत—beaten, 68
इन्द्रनील—m Sapphire, 48, 76
उच्छिलीन्ध्र—in which mushrooms have grown or sprung up, on which the flowers of the kandali plant have appeared, उद्गतानि शिलीन्ध्राणि यस्या 12
उच्छून—*swollen*, 83
उत्क—longing for, उद्गत मनोऽस्य, by the Sūtra 'उत्क उन्मना' । cf. Ghatakarpara, 9 and Vikramorvaśi, IV. 14 11
उत्कर्षण—n tearing or ploughing up, 16
उत्खात—dug or torn up, 94
उत्पीड—m. flow, stream, 89
उत्सेक—m overflow, excess, 56
उदन्त—m news, tidings, 99
उद्गीर्ण—discharged, issued, 34
उद्दाम—unrestrained, violent, 27
उद्वर्तन—n rising, leaping up,
उपल—m. a stone, rock, 20
ककुभ—the flower of the Arjuna tree, 24
कन्दर—a cave, grotto, 58
कन्दली—22 कपिश—brown, 22 करका—hail 56
कलभ—an elephant-cub, 80 कषाय—astringent, fragrant, 33
काननाम्र—wild mango tree, a mango-tree of this name 19
काननोदुम्बर—wild fig, 44
कामचारी—moving at pleasure, 65
कामरूप—assuming any shape at will, (कामकृतानि रूपाणि यस्य) 6
कितव—m a rogue, cheat, 111
कीचक—a hollow bamboo, 58

कुटज—m. the tree Wrightia antidysenterica, 4

कुरवक—m. red amaranth, 77 ; n. its flower, 67

कुवलय—n. the water-lily, 35, 46, 94

कुसुमसदृशं—cf. कुसुमसमन्धनं हृदयं Vikram I. 6 ; and Uttara Rāma-carita, IV. 12—पुरन्ध्रीणां चेतः कुसुमसुकुमारं हि भवति ।

कृत्त—cut, 61 केका—the cry of a peacock, 24

केतक—the flower of the tree pandanus odoratissimus, 3, 25 ; cf. Ṛtu—samhāra, II. 17

केसर—m. the tree Mimasops Elengi, 77 ; m. n. a stamen, 22

कोविद—versed in, familiar with, 32

कौलीन—public rumour, slander, 112

क्वणित—tinkling, 37 क्षण (v. r. क्षम) pleasure or joy, 9

क्षाम—emaciated, worn out, thin, slander, 81, 88

गृहबलिभुज्—a crow (enjoying domestic oblation), 25

गेय—n. a song, 85

गोत्र—n. a name, 85

ग्रामचैत्य—m the big tree of a village (by which a village is known), 23

चटुल—moving to and fro, quivering, 42, 108

चमरी—f the female of the yak, 55

चमू—f an army, 45

चातक—Ṛtu Samhāra, II. 3 , See also Vikram, II—चातकव्रतम् ।

चूडापाश—m. top-knot, a braid of hair on the top of the head, 67

छद्मन्—covering, semblance, disguise, plea, 77

छन्न—covered, 19 छवि—f. lustre, colour, 35

छाया—shadow, 50 , reflection, image, 42, 53, 64, 68 ; lustre, light, colour, beauty, 15, 37, 79, 103

जर्जर—torn to pieces, worn out, 71

जाया—For derivative meaning, Sea Manu IX, 8 (जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः) ; See also Mallinātha on Raghu, II.

जाल—n. a net, multitude, 69 ; lattice window, 34, 71, 91

जालक—cluster, bush, shrub, 28, 97

जीमूतः—Cloud (जीवनस्य मूत —पृषोदरादित्वात्) ।

तिक्त—(v) fragrant ; (e) astringent, bitter.

तन्त्री—f string, 85

तिर्यक्—ind. obliquely, horizontally, 53, 59

दक्षिणेन—ind. southward, 107

दशपुर—the town of Mandasor, (Fleet, Gupta Inscriptions, p. 79), 49

दशार्ण—m pl Name of a people and country, 25

दिङ्नाग—m. the elephants presiding over the cardinal points, 14

दुकूल—n. fine cloth or garment, 65. देहली—f, threshold, 86

दोहद—m. the desire of a pregnant woman and of a plant at the time of budding, 77

द्वन्द्व—a pair, couple, 47

धातु—m metal, mineral, 105

धुत—shaken, agitated, 35

नखपद—a nail-mark, 37 नभस्—the month of Śrāvana

नरपतिपथ—m. highway, 39 नागाजिन—an elephant skin, 38

निचुल—n. here, Ijjala flower acc to Bharata (and not cane), 14

निभृत—modest, gentle, tame, 84

नियमन—subduing, 59

निर्विन्ध्या—f. Name of a river, 30

निष्यन्द—m. downpour, shower, 44

नीप—Kadamba tree ; 22 cf. Malatī Mādhava, III. 7 and नीप-प्रदीपायते—Mrcchakatika, V 14.

नुदति—drives on, propels, 10.

नेमि—f. the felly of a wheel, 109

पटहता—f. the function of a drum, 36

परिगत—surrounded, overcome, filled, 18

पिशुन—betraying, indicating 50.

पुट—m. fold, cover, 107 पुष्कर—n. the skin of a drum, 68

पुष्करावर्तक—m. a cloud which causes the destruction of the world, the diluvian clouds ; पुष्करं जलम् आवर्तयन्ति भ्रमयन्ति इति ; cf. छन्नं मेघैर्नभोगगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः, Veṇīsamhāra, III, 5, 6

पुष्पलावी—f. a female flower-gatherer or garland-maker, 28

पेलव—tender, 92 पेशल—beautiful, lovely, 76

प्रकृतिपुरुष—m a minister, 6 प्रतनु—scanty, 30 ; minute, small, 103

प्रतिनव—new, fresh, 38

प्रत्यादेश—m. rejection, abstention from, 94

प्रत्याश्वस्त—refreshed, revived, comforted, 97

प्रत्युद्यात—met, received, 24

प्रधन—n. a battle, war, 50 प्रसव—m. a flower, 67

प्रालेय—n. hoar-frost, dew, 41

प्रियसख—for conventional friendship, cf. मेघ-पर्वतयोरब्ज-सूर्ययोरब्धि-चन्द्रयोः । शिखिजीमूतयोर्मैत्री वातासयोश्च स्वभावतः ॥

फलक—n. a slab, pedestal, 78

बलाका—f. female heron, 9

बलि—m. an oblation, worship, 57, 84 , Name of a king, 59

बिस—n. the fibrous stalk of the lotus, 11

भक्ति—f. cutting, forming, shapes, 62 ; painted figure, ornament, 19 ; devotion, worship, 38, 57 ; भक्तिच्छेदैः—by ornamental drawings ; cf. Kumāra. viii. 69.

भृगुपति—m name of Paraśurāma, 59

मण्डल—n. a circle, curve, 38

मन्द्र—deep, 98

महाकाल—m. name of a temple of Śiva at Ujjain, 36

महिमा—greatness, here superhuman power, I

माधवी—f. the spring-creeper (Gaertnera Racemosa), 17

*माल—n. an alluvial plateau, 16 ; relating to Māla Deśa

मुक्ताजाल—*n. a string of pearls knitted in the form of a net*, 95

मुखपट—m. a veil, a face-cloth, 94

मुरज—m. a kind of drum, 58 66 मूर्छना—f. melody, 85

मेघालोके—cf. Ṛtus. II. 1

मेचक—dark-blue, black, 61. मोघ—barren, 6

यन्त्रधारागृह—n. the condition of a room fitted up with a shower-bath, 61

यूथिका—cf. Vikram IV. 24

रशना—f. a girdle, 37

राजन्य—m. a man of the Ksatriya caste, 50

राजराज—the king of *Yaksas*, 3

रेवा—रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥

रोधस्—n. a bank, shore, 43

वप्रक्रीडा—f. the playful butting of an elephant against a bank or mound, 2

बर्ह—m. n a feather of a peacock's tail 15, 46, 103

वलभि—a roof, turret, 40

वाणीर—m. reed, cane, 43

वान्त—vomitted, discharged, 21

विभ्रम—m. playful movement, amorous gesture, coquetry, 30 49, 73

विमान—m. n. a seven storied mansion, palace (free from anger), 65, 71

विशाला—f. the city of *Ujjain*, 32

वीणिन्—holding a lute, 47

शब्दाश्रेय—fit to be spoken aloud, 102

शरभ—a fabulous animal with eight legs, 56

---

* v. r. मालं

शरवणभू—Kartika, born in a thicket of reeds, 47

शिखादामन्—n. a wreath worn on the top of the head, 90

शुक्लापाङ्ग—m (having white eye-corners), peacock, 24

श्याम—tender, youthful, 81

श्यामा—f. a kind of creeper called Priyangu), 103

श्रोणी—f. the hip and loins, 81

सानु—m. n a summit, ridge, table land on the top of a mountain, 2, 80

सारङ्ग—m. the spotted deer, an antelope, 22

सीर—m. n. a plough, 16

स्तिमित—fixed, steady, unmovable 38, 61

हाला—f. liquor, 51

महाकवि-कालिदास-विरचितं

मेघदूतम्

पूर्वमेघः

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

भरतसेन-कृता सुबोधा

नत्वेशं वंशगौराङ्गमङ्घ्रिनखसमुद्भवं ।
भरतो मेघदूतस्य टीकां रचयति स्फुटम् ॥
सन्त्येव मेघदूतस्य टीका बहुभिः कृता ।
तथापीयं सुबोधाख्या क्रियते भू [मुदा] मया ॥

कालिदासो महाकविर्मेघदूताख्यं खण्डकाव्यं चिकीर्षुः —

खण्डकाव्यमुपकुर्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः ।
सर्गबन्धस्त्ववस्यन्तु नाम काव्यं सुशोभनम् ॥

स्निग्धाश्छायातरवो रक्तावृक्षा यत्र तेषु ; किंवा स्निग्धश्छायातरवः पङ्क्त्युपलक्षिता वृक्षा श्रेणीभूतवृक्षा वृक्षश्रेण्यो यत्र तादृशेषु , किंवा छाया शोभा पुष्पफलादिसमृद्धिरूपा तत्प्रधानास्तरवो येषु तेषु ; किंवा छायायै शोभायै तरवश्छायातरवस्ते स्निग्धा यत्र तेषु , स्निग्धश्छायातरवो वटवृक्षा यत्र तेषु , वटवृक्षा हि यक्षवासाः, 'यक्षस्तु राजा वटवृक्षवासी" ति हारावलीत्यन्ये । कश्चिदिति "कथादौ जन्तु सप्तमी स्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः" रित्युक्तः कश्चिदित्युक्तम् । अस्य यक्षस्य स्वामिद्रोहित्वात् नामनिर्देशो न कृत । उक्तञ्च—

"मित्रद्रोहं प्रकुर्वन्ति ये च विश्वासघातकाः ।
तेषां नाम न गृह्णन्ति पद्यादौ च विशेषतः ॥" इति ।

अभिशप्तत्वादस्य नाम न गृहीतमिति केचित् । "अस्ति कश्चिद्वाग्विशेष" इति वनितोक्त्युपरोधात् कश्चिदित्युक्तमिति केचित् । अस्य काव्यस्य कल्पितत्वात् न नाम निर्देश इति कश्चित् तन्न, एतत्प्रस्तावस्य प्रसिद्धत्वात् । कश्चिदित्येव यक्षस्य नामेति केचित् । कान्तेति कान्तियोगात् कान्ता, अर्श आदित्वादत् । कान्ति शोभा, सा यथा,

"रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितैः ।
अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥" इति ।

ईदृशनायिकाविरहे युक्तं शापस्य महत्त्वम् । स्वाधिकारप्रमत्त इत्यनेन शापस्य युक्तता ज्ञापिता । अस्तंगमितमहिमेत्यनेन व्यवहितवस्तुदर्शनादावशक्तिः सूचिता । वर्षभोग्येण इत्यनेन वियोगिनामेकोऽपि ऋतुर्दुःसहः किंपुनः षड्ऋतुरूपः संवत्सरः इति शापस्यातिशयदुःसहत्वं सूचितम् । किंवा अस्तंगतस्य सूर्यादेरिव अस्य यक्षस्य पुनरुदयः शापान्तेऽवश्यं भवतीति सूचितम् । भर्तुरित्यनेन यक्षसम्बन्धात् कुबेरोऽवगम्यते, एवं यक्षस्य कुबेरानुचरत्वमपि । यक्ष इति रूढमपि स्वाभाविककामित्वं प्रतिपादयति, इः कामम् अश्नातीति एवं निपातात्, इरक्षयो यस्य च, एवं इयुकामक्षमिन्द्रियं यस्येति च व्युत्पत्ते, तेन कान्ताविरहेऽधिकव्याकुलता प्रतिपादिता । जनकतनयास्नानेत्यनेन स्थानस्यातिपवित्रत्वं मनोहरत्वं वासयोग्यत्वञ्च सूचितम् । स्नानमिति भावे करणे वा अनट्, "स्नानीयेऽभिषवे स्नान" मिति रन्ति ।

"सुगन्धौ सुव्रते पूते पुण्यं शोभन उच्यते" इति संसारावर्त ।

स्निग्धेत्यनेन विरहियोग्यशीतलस्थानकिसलयशय्यादिशीलस्य विरहजन्यदुःसहदाहादिकञ्च सूचितम् ।

"सुशीतानि सुगन्धीनि वनानि च सरांसि च ।
सम्भोगेष्वनुकूलानि दहन्ति विरहे स्त्रियम् ॥" इति भरत ।

"छायातरुः स्थिरच्छायः" इति त्रिकाण्डशेष ।

"मध्याह्नस्थितेऽप्यर्के छाया येषामवस्थिता ।
स्तम्भिता इव तिष्ठन्ति ते च्छायातरवो मताः ॥" इति रन्ति ।

छायातरुः सदा पूर्णः पुष्पैः किसलयैः फलैः" इत्यन्य. । "छायातरुर्नमेरुः स्यात्" इति धल' ।

"छाया पङ्क्तौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे ।
उत्कोचे चाप्यनारम्भे शोभायाञ्च तमस्यपि ॥" इति विश्वलोचन ।

रामगिर्याश्रमेष्विति बहुवचनेन विरहसन्तापवशादेकत्र स्थातुमशक्यत्वं सूचितम् । रामगिरिश्चित्रकूटस्य नातिविप्रकृष्टः दक्षिणस्यां दिशि प्रसन्नतोयो रामगिरित्येव नाम्ना प्रसिद्धः । अतएव रामगिर्याश्रमेष्विति श्रुतिकटुवेति प्रयुक्तं न तु रामशैलेति मुग्धधियि प्रयुक्त । उक्तञ्च "प्रसिद्धस्थापने यत्तु दुष्टवत्तदपीष्यते" इति ।

रामगिरिर्माल्यवान्, यथा प्राक् प्राप्तप्रियाविरहो रामः सुग्रीवस्याश्वासेन प्राप्तजीविताश्वासोऽभूत्तथाऽहमपि कस्यचिदाश्वासेन तथा स्यामित्यभिप्रायेण तस्याश्रमेषु वासः कृत इत्यन्ये। किन्तु तत्र माल्यवति ससीतस्य रामस्यानवस्थानात् जनकतनयास्नानपुण्योदकेष्विति विशेषण न घटते। अपरे तु चित्रकूटे ससीत एव रामस्तस्थौ, चित्रकूटत्यागानन्तरमेव सीताहरणम् अतएव रामगिरिश्चित्रकूट एवेत्याहुः, किन्त्वत्र "स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्" इत्युक्त्वा कियद् वर्णयित्वा "अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमांश्चित्रकूट" इत्युक्तं न सङ्गच्छते। केचित्तु इह कश्चिद् वसतिं चक्रे इत्यनेन वस्तुनिर्देशात् विदिशादिनगर-रेवादिनदी-सूर्यादिवर्णनाच्च महाकाव्यमिदमित्याहुः। तदयुक्तम्, तथाहि "सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्-आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इति सर्गबन्धो महाकाव्यस्य प्रधानं लक्षणम्, अत्र तु तदभावः, तस्मात् खण्डकाव्यत्वमस्य न्याय्यमेव। तथा च **काव्यप्रदीपः**। "एकदेशानुसारेण खण्डकाव्यं विधीयते" इति···। स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथाच

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या साऽलंकृतिर्मता॥" इति।

अत्र सर्वत्र विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारो रसः, मन्दाक्रान्ता छन्दः। इतिहासस्तथा प्रसिद्धापि नवार्था लिख्यते, यथा—कुबेरो मानससरोवरसम्भवकनककमलपरिरक्षणार्थं यं यक्षं नियोजयामास स जातु कान्तया सह क्रीडासक्ततया एक [स्यां] रात्रौ निजगृहे स्थितः, अस्मिन्नवसरे दिग्गजा आगत्य मानसमालोडयामासुः। ततो यक्षराजः क्रुद्धः स्वाधिकृतया पद्मरक्षा न कृता तस्त्वं स्त्रीविरही ध्वस्तमहिमा च भवेति तं शशाप। ततस्तदनु-नयेन कातरकरुणः शापस्य वर्षावधिस्थितित्वं चकारेति॥ १॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श॥ २॥

यक्षस्य विरहव्याकुलतया मान्द्यं वर्णयितुं मेघसमयनवतारयन्नाह।—**तस्मिन्**। स यक्षस्तस्मिन् तादृशे अद्रौ पर्वते रामगिरौ कतिचित् मासान् नीत्वा गमयित्वा आषाढस्य प्रथमदिवसे आद्ये दिने मेघं ददर्श। स कीदृशः? अबलया प्रिया विप्रयुक्तो विरहितः तथा कामी गौरिन्द्रियैः प्रियानुभवसिक्तलग्न-चित्तत्वात्।

स्निग्धाश्छायातरवो वृक्षा यत्र तेषु ; किंवा स्निग्धाश्छायातरवः पङ्क्त्युपलक्षितवृक्षाः श्रेणीभूतवृक्षा वृक्षश्रेण्यो यत्र तादृशेषु ; किंवा छाया शोभा पुष्पफलादिसमृद्धिरूपा तत्प्रधानास्तरवो येषु तेषु ; किंवा छायायै शोभायै तरवश्छायातरवस्ते स्निग्धा यत्र तेषु ; स्निग्धाश्छायातरवो वटवृक्षा यत्र तेषु ; वटवृक्षा हि यक्षावासाः, "यक्षस्तु राजा वटवृक्षवासी" ति हारावलीत्यन्ये । कश्चिदिति "कथायोजनन्तु बध्नीयात् कश्चिदित्यादिभिः पदै" रित्युक्तेः कश्चिदित्युक्तम् । अस्य यक्षस्य स्वामिद्रोहित्वात् नामनिर्देशो न कृतः । उक्तञ्च—

"मित्रद्रोहं प्रकुर्वन्ति ये च विश्वासघातकाः ।
तेषां नाम न गृह्णन्ति पद्यादौ च विशेषतः ॥" इति ।

अभिशप्तत्वादस्य नाम न गृहीतमिति केचित् । "अस्ति कश्चिद्वाग्विशेष" इति वनितोक्त्युपरोधात् कश्चिदित्युक्तमिति केचित् । अस्य काव्यस्य कल्पितत्वात् न नाम निर्देश इतिकश्चित् तन्न, एतत्प्रस्तावस्य प्रसिद्धत्वात् । कश्चिदित्येव यक्षस्य नामेति केचित् । कान्तेति कान्तियोगात् कान्ता, अर्श आदित्वादच् । कान्तिः शोभा, सा यथा,

"रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितैः ।
अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥" इति ।

ईदृशनायिकाविरहे युक्तं शापस्य महत्त्वम् । स्वाधिकारप्रमत्त इत्यनेन शापस्य युक्तता ज्ञापिता । अस्तंगमितमहिमेत्यनेन-व्यवहितवस्तुदर्शनादावशक्तिः सूचिता । वर्षभोग्येण इत्यनेन वियोगिनामेकोऽपि ऋतुर्दुःसहः किंपुनः षड्तुत्वः संवत्सर इति शापस्यातिशयदुःसहत्वं सूचितम् । किंवा अस्तगतस्य सूर्यादेरिव अस्य यक्षस्य पुनरुदयः शापान्तेऽवश्यं भवतीति सूचितम् । भर्तुरित्यनेन यक्षसम्बन्धात् कुबेरोऽवगम्यते, एवं यक्षस्य कुबेरानुचरत्वमपि । यक्ष इति रूपमपि स्वाभाविककामित्वं प्रतिपादयति, इं कामम् अक्षतीति एवं निरुक्तात्, इरक्षयो यस्य च, एवं इयुक्तमक्षमिन्द्रियं यस्येति च व्युत्पत्तेः, तेन कान्ताविरहेऽधिकव्याकुलता प्रतिपादिता । जनकतनयास्नानेत्यनेन स्थानस्यातिपवित्रत्वं मनोहरत्वं वासयोग्यत्वञ्च सूचितम् । स्नानमिति भावे करणे वा अनट्, "स्नानीयेऽभिषवे स्नान" मिति रन्तिः ।

"सुगन्धौ सुव्रते पूते पुण्यं शोभन उच्यते" इति **संसारावर्तः** ।

स्निग्धेत्यनेन विरहियोग्यशीतलच्छायकिसलयशय्यादिसौलभ्यं विरहजन्यदुःसहदाहादिकञ्च सूचितम् ।

"सुशीतानि सुगन्धीनि वनानि च सरांसि च ।
सम्भोगेष्वनुकूलानि दहन्ति विरहे भृशम् ॥" इति **भरतः** ।

"छायातरुः स्थिरच्छाय" इति **त्रिकाण्डशेषः** ।

"मध्याह्नसंस्थितेऽप्यर्के छाया येषामवस्थिता ।
स्तम्भिता इव तिष्ठन्ति ते च्छायातरवो मताः ॥" इति **रन्तिः** ।

छायातरुः सदा पूर्णः पुष्पैः किमल्पैः फलैः" **इत्यन्यः** । "छायातरुर्नमेरुः स्यात्" इति **बलः** ।

"छाया पङ्क्तौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे ।
उत्कोचे चाप्यनारम्भे शोभायाञ्च तमस्यपि ॥" इति **विश्वलोचनः** ।

रामगिर्याश्रमेष्विति बहुवचनेन विरहसन्तापवशादेकत्र स्थातुमशक्यत्वं सूचितम् । रामगिरिश्चित्रकूटस्य नातिविप्रकृष्टो दक्षिणस्यां दिशि प्रत्यन्तपर्वतो रामगिरित्येव नाम्ना प्रसिद्धः । अतएव रामगिर्याश्रमेष्विति श्रुतिकटुत्वेऽपि प्रयुक्तं नतु एकार्थेऽपि सुपन्थाः प्रयुक्तं । उक्तञ्च "प्रसिद्धज्ञापने यत्तु दुष्टवत्तदपीष्यते" इति ।

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः केतकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

अथ तात्कालदेशोपस्थापितावस्थोऽसौ निर्वेदवान् जात इति ध्वनयन्नाह । तस्य । राजराजस्य कुबेरस्य अनुचरो यक्षोऽन्तर्बाष्पोऽन्तर्गताश्रुः सन् केतकीपुष्पस्य यदाधानम् आरोपणं तस्य हेतोर्वर्षासु तदुत्पद्यमानत्वात् कारणस्य तस्य मेघस्य पुरः कथमपि मेघदर्शनस्य विरहिणामुन्मादकत्वात् केनापि प्रकारेण महाकष्टेन स्थित्वा चिरं दध्यौ चिन्तितवान् निर्वेदवान् बभूवेत्यर्थः । बाष्पसहचरितेन ध्यानेन निर्वेदस्य ध्वनितत्वात् । तथाच ।

"बाष्पपरिप्लुतनेत्रः श्वासनिःश्वासखिन्नमुखवर्णः । योगीव ध्यानरतो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥" इति ।

युक्त एवास्य निर्वेदः । तथाच

"इष्टजनविप्रयोगाद्दारिद्र्याद्व्याधितस्तथा दुःखात् । परवृद्धिं दृष्ट्वा वा निर्वेदो नाम सम्भवती" ति ।

प्रस्तुतनिर्वेदसाधनमर्थान्तरन्यासमाह—मेघेति । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि गलालिङ्गनाभिलाषिणि जने प्रियजने सत्यपि सुखिनः सम्भोगिनः सुरतभाजोऽपि चेतो मेघस्यालोके दर्शने भवति विद्यमाने अन्यथावृत्ति विकारचेष्टं किमुत भवतीत्याक्षेपात् । मेघालोके भवतीति वा वाच्यम् । कण्ठाश्लेषप्रणययोग्ये जने दूरसंस्थे वियुक्ते सति किं पुनः किं न स्यात् अपि तु अन्यथा स्यादेवेत्यर्थः । केतकेति केतकानां काष्ठस्वभावानामचेतनानामपि विकारकारित्वेन विरहिदुःसहत्वं मदनबाणकारणतया दुर्दर्शत्वं ध्वनितम् । अत एव कथमपीत्युक्तम् । अन्तरभ्यन्तरे बाष्पोऽश्रु यस्येति बहुव्रीहिः । ननु उद्वेगे सति निर्गताश्रुत्वमेव युक्तं कथमन्तर्बाष्पत्वम् ? सत्यं धैर्यावलम्बनात् । महतां हि विरहस्थितौ धैर्यमेवोचितम् । कथमपि [कथञ्चिदपि ?] धैर्यमेव हेतुः, चिरचिन्ता बाष्पत्वे हेतुरित्यन्ये । बाष्पस्याप्रतिसम्भवः । यदुक्तं—

नानिति सूचितमिति केचित् । वास्तवन्तु मेघदर्शनं याहच्छिकम् । तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्वोक्तरामगिर्याश्रमपरामर्शित्वात् तेषु रामगिर्याश्रमेष्विति वक्तुं युक्तं न तु तस्मिन्नद्राविति । उच्यते, सर्वनाम्ना समासान्तर्गतस्यापि अनुसन्धानमिच्छन्ति, अतो व्यवहितस्यापि गिरेरेवानुसन्धानादेकवचनम् । यद्यपि कतिचिन्मासानिति सङ्ख्या नाभिहिता तथापि 'अष्टौ मासा बोद्धव्याः', "शेषान् मासान् गमय चतुर" इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु कतिचिच्छब्दोऽल्पवचनः, तेन च बहवो मासा गीताः अतः "शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ" विति वक्ष्यमाणं विरुध्यते । नैवम्, अतिदुःसहत्वान्नेतव्यकालस्याल्पस्यापि बहुत्वेन समर्थनात् । तथाच—

"प्रचुरेऽपि गते काले कामिनामल्पवासना ।
नेतव्ये त्वल्पकालेऽपि घोरत्वाद् बहुवासना ॥" इति ।

ननु अबलाविप्रयुक्त इत्यस्य कान्ताविरहगुरुणेत्युक्तत्वात् पुनरुक्तं दोषः । उच्यते, अबलाशब्दोऽयं स्त्रीमात्रवचनः, अन्यस्त्रीभिरपि तस्य सङ्गमो नास्तीत्यर्थः । "स्त्री योषिदबला योषा" इति पर्यायः । अथवा यत एव कान्ताविरहगुरुः शापः अत एवाबलाविप्रयुक्तः । उत्क्षेपोऽयमलङ्कारः । तथाच—

"उत्क्षेपः क्वचिद्धेतोः फलभावेन योजनम् ।
क्वचिदाक्षेपलब्धस्य साक्षाच्छब्देन कीर्तनम् ॥" इति ।

अन्यत्तु अबला दुर्बला इति कान्तावैक्लव्यंच ध्वनितम् । कामीति अतिशयेऽस्त्यर्थे इन् । कनकेति वलयस्य कनकमयत्वात् कनकाद व्यर्थमिति न वाच्यं, करिकरभवत् साक्षाच्छब्देन कीर्तनादुत्क्षेपालङ्कारानिष्कारणत्वात् । आश्लिष्टेति आश्लिष्टसानुत्वेन मेघस्य सौहार्दं सूचितम् । वप्रेति मत्तगजवत् प्रेक्षणीयत्वेन सामर्थ्यंच सूचितं, सौहार्दसामर्थ्यवताऽनेन कार्यं साध्यते इति । गजप्रेक्षणीयमिति समासोपमेयं, समारोपेणैवोपमेयभावस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाच—

"यत्तु युक्तिविरुद्धं तदयुक्तिमदिति स्मृतम् ।
भूता यथेन्द्रजलदमारुतभ्रमराद्य ॥" इति

अत्र एतद्दोषं परिहर्तुमाह—धूम । धूमोऽग्निजो लोचनकटुः ज्योतिस्तेज सलिलं जलं मरुद्वायु, एषां सन्निपातः समवायो मेलकः तद्रूपो मेघ क्व, पटुकरणैः स्वकार्यसम्पादनसमर्थैरिन्द्रियैः श्रवणग्रहणवागुच्चारणादिभिः प्राणिभिश्चेतनैः प्रापणीया नेतव्याः सन्देशार्थाः सन्दिश्यमानवस्तूनि क्व, इति उक्तमिदम् औत्सुक्यात् उत्कण्ठितत्वात् अपरिगणयन् अविचारयन् उत्सुको यक्षस्तं मेघं ययाचे यस्यमागमभ्यर्थितवान् । उक्तमर्थं समर्थयितुमर्थान्तरमाह, हि यस्मात् कामार्ता मन्मथपीडिताश्चेतनाचेतनेषु अयं चेतनः अयमचेतन इति विचारविनयेषु विषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन कृपणा दीना ज्ञानशून्या भवन्ति । अस्मिन् कार्ये सामर्थ्यमस्ति अस्य नास्ति इत्यविचारयन्त एव यथा चेतनेषु प्रवर्तन्ते तथा अचेतनेष्विति भाव । अत्यन्तासङ्गती द्वयम्, क्व शब्द आक्षेपे, मेघसन्देशार्थ अनन्तस्याहकभाव (?) आक्षेपः । सन्दिश्यन्त इति सन्देशा, कर्मणि घञ्, ते च ते अर्था वस्तूनि चेति ते तथा, सन्दिश्यमानवस्तूनि इत्यर्थ. । यद्वा सन्देशः सवाद तदर्थास्तद्रूपतया वाच्यानि वस्तूनि, किं वा सन्देशः सवाद. स एवार्थं प्रयोजनं येषां ते सन्देशार्था वच इत्यर्थः । औत्सुक्यमनुस्मरणत्वं सेद इत्यर्थः । तथाच, "औत्सुक्य इव इनुस्मृत्य विरहिणो विमेदनम्" इति । अनुस्मृति सम्भोगादिस्मरणम् । औत्सुक्याद् भ्रान्तिमत्त्या अविमर्श इति वाक्यार्थः । तथा च, "निद्रानाशस्तथा चिन्ता भ्रान्तिश्चेत्युत्कण्ठितानाम्" इति । ननु यक्ष इति पूर्वं रतः कथमिरनो गुह्यक इत्युक्तं? गुह्यकयोनयो हि यक्षजनं चाद्रिन एव । तथा चामरः

"विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा. ।
पिशाचो गुह्यक. सिद्ध" इति ।

परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः" इति अमरुः। "कृष्णौ स्यन्दनसंस्थितौ शरशतैर्गङ्गासुतोऽताडयत्" इति बाणः। केचित्तु संपूर्वतिष्ठतेरमङ्गलार्थत्वपुरस्कारेण तस्य कान्तायाममङ्गलाशङ्का सूचितेत्याहुः। केचित्तु तस्य मेघस्यानुचरः पार्श्ववर्ती सन् राजराजस्य पुरोऽलकाया दध्यौ, पुर इति कर्मणि षष्ठी। राजराजस्येति योग्यपदोपादानेन तस्य राजधान्या नृत्यगीत-वाद्यादिभिरुत्कृष्टत्वाद् ध्यानं युक्तमिति व्याचक्षते। अर्थान्तरन्यासोऽयम्—

"ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः॥ इती दण्डी।

अर्थान्तरन्यासद्योतकाभावात् स्वभावोक्तिरियमित्यन्ये। ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीविताल्म्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम्।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार॥ ४॥

चिन्तानन्तरमस्य चेष्टामाह—प्रत्या। जीमूतेन मेघेन प्रवृत्तिं हारयिष्यन् नाययिष्यन् प्रस्थापयिष्यन् स यक्षः प्रीतः सन्तुष्टः सन् तस्मै उक्तविशेषाय जीमूताय प्रीतिः स्नेहः प्रमुखं प्रधानं यत्र तादृशं वचनं 'कल्याणवानसि' 'कुशलं ते' 'इहैव विश्रम्यताम्' इत्यादिरूपेण कथनं यत्र तादृशं स्वागतं कुशलप्रश्नं व्याजहार उक्तवान्। प्रीतिप्रमुखवचनं यथा स्यात् तथा स्वागतं सुखेनागतमागमनं व्याजहारेति वा। कीदृशीं प्रवृत्तिं? स्वकुशलमयीं स्वात्मकल्याणात्मिकाम्। अत एव प्रत्यासन्ने सन्निहिते नभसि श्रावणे दयितायाः प्रियाया जीवितस्य प्राणधारणस्यावलम्बनमवष्टम्भः स्थैर्यमर्थः प्रयोजनं यस्यास्तादृशीं, कदाचित् श्रावणस्य प्रबलविरहपीडादायित्वात् प्राणांस्त्यक्ष्यतीत्याशङ्क्य विरहिण्याः कान्तवार्ताश्रवणस्य प्राणधारकत्वात् स्ववार्तां प्रस्थाप्यत इति भावः। प्रसङ्गतः स्वविरहावस्थापि सन्देष्टव्या। तस्मै कीदृशाय? प्रत्यग्रैरभिनवैरपर्युषितैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकापुष्पैः कल्पितो निर्मितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्मै तादृशाय कृतपूजायेत्यर्थः। जीमूतेनेत्युचितपदोपन्यासः, जीवनं जलं जीवितस्य मूतं बद्धमनेनेति जीमूत इति व्युत्पत्तेः। जीमूतः पृषोदरादिः। हारयिष्यन्निति तुमर्थे स्यतृः, हारयितुमित्यर्थः। तुमर्थाभावेऽपि न क्षतिः। प्रत्यग्रैरित्यादरध्वनिः। कश्चिदप्रीतोऽपि धूर्तत्वात् प्रियं वदति, कश्चित् प्रीतोऽपि शाठ्यत्वात् परुषं वदतीति प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनमिति न पुनरुक्तम्।

"स्वयमुपस्थिते मित्रे कुशलेनागतं त्वया।
इति यत् प्रश्नवचनं तत् स्वागतमुदाहृतम्॥" इति यल्लः।

स्वागतं क्षेमं शोभनागमनं कुशलप्रश्नश्चेति वृद्धाः। ४॥

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥ ५॥

ननु मेघेऽचेतनः कथं वार्ताहारक इति चतुर्भिरन्वाम दृष्टान्तमिदम्, मदुष्यम्—

वर श्रेष्ठ। यदि तु वर प्रशस्तमित्युच्यते तदा सामान्योपक्रमेण विशेषाभिधान यथा द्विगुरेकवचनमिति, एतच्च द्विगुसूत्रेऽनुन्यासे उक्तमिति टीकाकाराः। हेत्वलङ्कार अर्थान्तरन्यासो वा ॥६॥

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

मेघस्य पार्थ्यं प्रतिपादयन् याच्ञामाह—सन्त। हे पयोद मेघ, यतस्त्व सन्तप्ताना शरण रक्षितासि तत् तस्मात् धनपते कुबेरस्य क्रोधेन कर्त्रा विश्लेषितस्य वियोजितस्य मे मम प्रियाया सन्देश हरिष्यसि प्रापयिष्यसि। तत्र सन्देश नीत्वा कुत्र गन्तव्यमित्याह। बाह्ये बहिर्भवे उद्याने आरामे निर्गमदेशे वा स्थितस्य हरस्य महादेवस्य शिरश्चन्द्रिकया ज्योत्स्नया धौतानि प्रक्षालितानि उज्ज्वलीकृतानि हर्म्याणि धवलगृहाणि यस्या तादृशी अलका नाम यक्षेश्वराणा यक्षश्रेष्ठाना वसतिर्निवासस्थान ते तत्र गन्तव्या गमनीया। सन्तप्ताना शरणमिति सामान्यप्रतीतत्वाद् विरहिसन्तापशान्त्येऽपि त्व प्रभु, तन्निवेदितावस्थस्य ममापि प्रियाया कृते सन्देशमवश्य हरिष्यसीति भाव। "शरण गृहरक्षित्रो"रित्यमरः। हरेत्याशसाया भविष्यति गी। हेतुमम्मोऽयमर्थान्तरन्यास,

यदाह,— "अन्यतो दृष्टमम्बन्धस्याभीष्टे विनियोगत।
प्रसन्नप्रणयावेदि सता हेतुमम मतम् ॥" इति।

पयोदेत्युचितपदन्यास जलस्य तापशान्तिहेतुत्वात्, सन्तापशरणाभ्युपपत्त्या पयोदपदेन महानुभावताध्वनि।

यदुक्तं,— "दानमभ्युपपत्तिश्च सदा च प्रियभाषणम्।
स्वे जने वा परे वापि तदौदार्यमुदीर्यते ॥" इति।

धनपतिक्रोधविश्लेषितस्येत्यनेन परवशत्व तत्र गमनासामर्थ्यञ्च ध्वन्यते। प्रियाया इति सम्बन्धे षष्ठी, प्रियाया सकाशात् क्रोधविश्लेषितस्य इति योजयन्त्यन्ये। गन्तव्येति कर्मणि तव्य, ते इति कर्तरि षष्ठी। गन्तव्येत्यनेनाय शासनहारको दूत इति ज्ञापितम्। उक्तञ्च,—

"निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारक।
सामर्थ्यात् पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधो मत ॥" इति।

अर्हार्थे तव्य, गन्तुमर्हति गन्तव्या, गमनार्हत्वेन तत्र त्रिवर्गफलावाप्तिर्ध्वन्यते। तथाहि तत्र साक्षात् शिवदर्शनाद् धर्म, यक्षेश्वरसम्बन्धादर्थ। तथा च "हृष्य यक्षेश्वरगृह्य जनानां निधिदायिन" इति। काम सुलभो धौतहर्म्यत्वात्। तथाहि—

"ज्योत्स्नोज्ज्वले हर्म्यपृष्ठे तथोद्याने सर सु च।
प्रासाना रमणीयेषु काम सजायते नृणाम् ॥" इति।

एतेन त्रिवर्गसाधनेन प्रोत्साहनम् उच्यतेऽनेति। वसति औणादिकोऽति। नामेति प्रसिद्धौ, अलकेति प्रसिद्धेत्यर्थ। "प्रसिद्धौ नाम चाव्यय" मिति हेममालिनी। यक्षेश्वरशब्देन यक्षश्रेष्ठ उच्यते यक्षशब्द उत्तरपदस्थ श्रेष्ठार्थोऽपीति वृद्धा। किंवा यक्षेश्वर कुबेर, गौरवे बहुवचनम्। बाह्योद्यानेत्यनेन अलकाचिह्नध्वनि। ननु यदि बाह्योद्यानस्थो हरस्तर्हि कथ "मत्वा देवं धनपतिसख यत्र साक्षाद्वसन्त" मिति वक्ष्यते, तत्र हि अलकान्तःस्थो हर प्रतीयते, कथ वा हर्म्यनैर्मल्यम्? उच्यते, अलकोद्यानस्थेऽप्यलकाया वसती-

वर श्रेष्ठ । यदि तु वर प्रशस्तमित्युच्यते तदा सामान्योपक्रमेण विशेषाभिधान यथा द्विगुरेकवचनमिति, एतच्च द्विगुसूत्रेऽनुन्यासे उक्तमिति टीकाकाराः । हेत्वलङ्कार॰ अर्थान्तरन्यासो वा ॥६ ॥

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

मेघस्य प्रार्थ्यं प्रतिपादयन् याचनमाह—सन्त । हे पयोद मेघ, यतस्त्व सन्तप्ताना शरण रक्षितासि तत तस्मात् धनपते कुबेरस्य क्रोधेन कर्त्रा विश्लेषितस्य वियोजितस्य मे मम प्रियाया सन्देश हरिष्यसि प्रापयिष्यसि । तत्र सन्देश नीत्वा कुत्र गन्तव्यमित्याह । बाह्ये बहिर्भवे उद्याने आरामे निर्गमदेशे वा स्थितस्य हरस्य महादेवस्य शिरश्चन्द्रिकया ज्योत्स्नया धौतानि प्रक्षालितानि उज्ज्वलीकृतानि हर्म्याणि धवलगृहाणि यस्या तादृशी अलका नाम यक्षेश्वराणा यक्षश्रेष्ठाना वसतिर्निवासस्थान ते तत्र गन्तव्या गमनीया । सन्तप्ताना शरणमिति सामान्यप्रतीतत्वाद् विरहिसन्तापशान्तयेऽपि त्व प्रभु, तन्निवेदितावस्थस्य ममापि प्रियाया कृते सन्देशमवश्य हरिष्यसीति भाव । "शरण गृहरक्षित्रो" रित्यमरः । हरेत्याशासाया भविष्यति गी । हेतुसमोऽयमर्थान्तरन्यास,

यदाह,— "अन्यतो दृष्टसम्बन्धस्याभीष्टे विनियोगत ।
प्रसन्नप्रणयावेदि सता हेतुसम मतम् ॥" इति ।

पयोदेत्युचितपदन्यास जलस्य तापशान्तिहेतुत्वात्, सन्तापशरणाभ्युपगत्या पयोदपदेन महानुभावताध्वनि ।

यदुक्तं,— "दानमभ्युपपत्तिश्च सदा च प्रियभाषणम् ।
स्वे जने वा परे वापि तदौदार्यमुदीर्यते ॥" इति ।

धनपतिक्रोधविश्लेषितस्येत्यनेन परवशत्व तत्र गमनासामर्थ्यञ्च ध्वन्यते । प्रियाया इति सम्बन्धे षष्ठी, प्रियाया सकाशात् क्रोधविश्लेषितस्य इति योजयन्त्यन्ये । गन्तव्येति कर्मणि तव्य, ते इति कर्तरि षष्ठी । गन्तव्येत्यनेनाय शासनहारको दूत इति ज्ञापितम् । उक्तञ्च,—

"निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारक ।
सामर्थ्यात् पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधो मत ॥" इति ।

अर्हार्थे तव्य, गन्तुमर्हति गन्तव्या, गमनार्हत्वेन तत्र त्रिवर्गफलवाप्तिर्व्यज्यते । तथाहि तत्र साक्षात् शिवदर्शनाद् धर्म, यक्षेश्वरसम्बन्धादर्थ । तथा च "इय यक्षेश्वरादृद्धा जनाना निधिदायिन" इति । काम सुलभो धौतहर्म्यत्वात् । तथाहि—

सुच्यते उपचारात्, हर्म्याण्युद्यानस्थान्येव । अथवा ऊर्ध्वप्रसारिप्रभाभिरभ्यन्तरस्थहर्म्यौधवैमल्यं वाच्यम् । यद्वा मूर्ध्यन्तरेणाभ्यन्तरेऽपि शिवो वसति । केचित्तु वाह्यं वाहनीयम् उद्यानम् उद्यतयानं महाप्रभः तत्रस्थो हरोऽलकायां विचरतीति व्याचक्षते । चन्द्रिकाशब्देन चन्द्रप्रभोच्यते, अत एव हरशिरश्चन्द्रिकेत्यत्र न कश्चिद्विरोधः । *शिरश्चन्द्रिकेत्यत्र चन्द्रस्य गम्यमानत्वात् न नेयत्वं दोषः, चन्द्रचन्द्रिकयोर्नित्यसम्बन्धात् व्याप्तिसिद्धत्वादित्यन्येऽपि* । आरोपलक्षणया शिरःशब्देन शिरःस्थश्चन्द्रोऽभिधीयते मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदिति **केचित्** । हरस्य शिरसि चन्द्रो हरशिरश्चन्द्रस्तस्य प्रभा हरशिरश्चन्द्रिकेति **केचित्** । "आरामे निर्गमे च स्यादुद्यानञ्च प्रयोजने" इति **रन्तिदेवः** । हेतुजातिभ्यां सङ्कीर्णमलङ्कारः । तथा च 'नानालङ्कारसंसृष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते' इति ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

कामसम्पत्त्या मेघं प्रोत्साहयन् अस्य विरहिणीजनोपकारित्वध्वनिना वार्ताहरणस्यावश्यकर्तव्यतामाह—त्वा । प्रत्ययात् वर्षोपक्रमे पान्था नियतमायान्तीति निश्चयज्ञानात् आश्वसत्यो मनःस्वास्थ्यमातन्वत्यः पथिकवनिताः प्रोषितभर्तृकाः उद्गृहीता ऊर्ध्वं क्षिप्ता अलकानां चूर्णकुन्तलानाम् अन्ताः प्रान्तभागा याभिस्तादृश्यः सत्यः पवनपदवीं वायुपथम् आकाशम् आरूढम् आश्रितं त्वां प्रेक्षिष्यन्ते प्रकर्षेण द्रक्ष्यन्ति । प्रत्ययस्य सकललोकानुभूयमानहेतुमाह कः पुरुषः त्वयि सन्नद्धे सज्जीभूते उदिते वा उपस्थिते वा सति विरहेण वियोगेन विधुरां विकलां जायां भार्याम् उपेक्षेत त्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः । ननु त्वमेव कथमुपेक्षसे इत्याह न स्यादिति, अपि सम्भावनायां, योऽन्य इतरो जनः अहमिव यथाहं तथा पराधीनवृत्तिः परवशचेष्टो न स्यात् न भवेत् स क उपेक्षेतेत्यन्वयः । इच्छयाऽहं जाया नोपेक्षितवान् किन्तु यक्षेश्वरवशत्वादिति भावः । **अन्ये तु** । योऽन्योऽपि जनो न भवतु योऽहमिव परायत्तजीवनः । न स्यादिति प्रार्थनायां लिङ्, स्वतन्त्रो भवत्विति भावः । यद्वा सोऽन्योऽपि न सम्भाव्यते योऽहमिव पराधीनवृत्तिः स्यादिति सम्भावनायां लिङ् । अत्र यच्छब्द उत्तरवाक्यार्थः *पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते इत्याहुः । आरूढमिति कर्तरि क्तः उद्गृहीतालकान्ता इत्यनेन* विरहे वर्णनायोगाद् दैन्यं सूचितम् । उक्तञ्च,

"मलिनं वसनं ध्यानमेकवेणीधरं शिरः ।
अङ्गरागपरित्यागो नाल्यानाश वर्णनम् ॥" इति ।

प्रवृत्तसम्भोगानां स्त्रीणां सविलासकार्यतया - नागो सुरवासुन्दरीदर्शनयोग्यत्वेन सम्यक्सम्भावितिध्वनिना । यदुक्तं— "किमपरदलनेत्रेलोकसंस्थानवाङ्कजम् ।
अन्यः पश्यति सिद्धश्री समागमसुखप्रदम् ॥" इति ।

केचित्तु प्रत्ययात् शपथात् आत्मनः अधिकं दुर्गं सुवन्त्यः, यात्रासमये मेघागमेऽवश्यं समेष्याम इति भर्तॄणां पुरः शपथं कृत्वा पान्थास्तु प्रस्थिताः अधुना मेघः समागतस्ते तु नागता इति शपथलोपनम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः इत्याहुः । सन्नद्ध इत्यनेन विकासित्वं कान्तत्वादि ध्वन्यते । 'वियोगे च विधुरं विधुरो विकले' इति यादवः ॥ ८ ॥

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगर्वः ।
गर्भाधानक्षमपरिचयं नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ६ ॥

यात्रानुकूल्यवातादिकेन बलाकानायिकासेवासञ्जातधर्मसम्पत्त्या च मेघं प्रोत्साहयन्नाह । मन्दं । अनुकूलः पश्चाद्वर्ती पवनो वायुर्यथा यतस्त्वां मन्दं [मन्द] शनैः शनैर्नुदति प्रेरयति एव यथायं वामो वामदेशस्थः स [गर्वः] गर्भस्थजलसम्वर्धनीयत्वात् सदर्पो हृष्टः सन् चातकः स्वनामख्यातः पक्षी ते तुभ्यं मधुरं मनोहरं यथा स्यात् तथा नदति शब्दायते, तस्मात् नूनं शङ्के आबद्धमालाः कृतपङ्क्तयो बलाका पक्षयः खे आकाशे गर्भस्याऽऽधाने आरोपणे क्षमः समर्थः परिचयोऽनुभावो यस्य तादृशं नयनसुभगं लोचनाह्लादकं भवन्तं त्वां सेविष्यन्ते आश्रयिष्यन्ते । यतो यात्रायाम् एतादृशशुभसूचकवातानुकूल्यादिकं तत् तव धर्मप्रसादतो मम कार्यसिद्धिरपि भविष्यतीत्यर्थः । मन्द मन्दमिति वीप्सायामधिके वा द्वित्वं प्रकारगुणवचनस्य द्वित्वे कर्मधारयवत्त्वातिदेशात् मन्दमन्दमिति हि स्यात् ।

मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥" इति ।

हेतुरित्यन्ये । नेशेन (?) केचिदेवमाहुः वरमाकायन्ति आकर्यन्ति वलाकाः स्त्रियः खे इन्द्रिये वर्तमानं भवन्तं सेविष्यन्ते रतचेष्टया अनुकूलयिष्यन्ति । अत्र माला पुष्पादिस्रक्, परिचयः सम्भोगः, पवनो नासागतवायुः । उक्तञ्च निषेकाध्याये

"ऋतुप्रवृत्ता सुतलोभकांक्षिणी गतेऽनिले दक्षिणनासिकापुटे ।
प्रसेवनीया सततं स्वामिनो नरेण षष्ठ्यादिषु युग्मरात्रिषु ॥" इति ।

'खद्धामे हि वन्ध्यता जायते' इति च । चातकशब्दः शारिकाद्युपलक्षणः । वामः प्रशस्तः । नयनसुभगं सभ्रूविकारमिति प्रियत्वमुक्तम् ।

पत्नी स्या''दिति नामशासनम्, आशैव बन्धो बन्धनम् आशाबन्धः। अन्यदपि चलं वस्तु बन्धेन रुध्यते इति ध्वनिः। ''लूतातन्तुप्रताने स्यादाशाबन्धो मनोरथे'' इति धरः।

''आशाबन्धः समाश्वासे तथा मर्कटसूत्रके'' इति विश्वः ॥१०॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रातपत्रां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः।
आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिंग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

प्रार्थनायामनुत्तरमनुमतिचिह्नमिति मेघस्यानुमतं बुद्ध्वा इतिकर्तव्यतामाह । आपृ । अमुं सन्निहितं शैलं रामगिरिम् आलिंग्य आश्लिष्य त्वम् आपृच्छस्व प्रियवचनेन आमन्त्रय सन्तोषय । एतेन बन्धुजनमामन्त्र्य यत्र तत्र गन्तव्यमिति लोकाचारो ध्वनितः । कीदृशं ? प्रियसखं प्रियसुहृदम् एतेन कितवो हि वासप्रीत्या सख्यं जनयतीति निरस्य निसर्गप्रीतिः सूचिता । तथा तुङ्गम् उच्चैस्तरं महानुभावञ्च । उच्चैस्त्वमहत्त्वे सख्ये च हेतुमाह, पुंसां पुरुषाणां वन्द्यैर्नमस्कार्यैः रघुपते रामस्य पदैः पादमुद्राभिर्मेखलासु कटकप्रदेशेषु अङ्कितं चिह्नितम्; रामोऽपि अस्य शृङ्गं गन्तुमशक्त इत्युच्चैस्त्वम्, पुंसां वन्द्यैरित्यनेन निखिलकलुषापहारित्वान्महानुभावता; रामगिरिरयं रामरूपस्य विष्णोश्चरणसङ्गी मेघोऽपि वियति विष्णुपदे नित्याधिवास इति सादृश्यात् सख्यम् । यदुक्तं—"कैलिश्च सङ्गतिश्चैव विवादश्च धनाधिप । सदृशैरेव दृश्यन्ते नाधमैर्नापि चोत्तमै" रिति, ॥ "सदृशैः शोभते मैत्र" मिति च । नहि सादृश्यमात्रे सख्यं भवतीति, सख्यं व्यक्तीकर्तुमाह काल इति । काले काले प्रतिवर्षं भवतस्तव संयोगं सम्पर्कम् एत्य प्राप्य चिरविरहजं प्रभूतकालविच्छेदजनितम् उष्णं तप्तं बाष्पम् ऊष्माणं मुञ्चतस्त्यजतो निःसारयतो यस्य अस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिर्दृष्टिसंजातमनोहराकारत्वं भवति; अन्यः सखापि बाष्पं नयनजलं मुञ्चति-तस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाभिव्यक्तता भवति । आपृच्छस्वेति "द्विभ-राजो" त्यादिना आत्मनेपदम् । सुखमास्तां भवान् अहं गत्वा आगच्छामीत्यात्मनिर्मोचनार्थं सुहृत्सम्भाषणमाप्रश्न इति वृद्धाः । प्रियश्चासौ सखा चेति "सख्यहोराज्ञ" इति षः । आलिंग्येति, ननु यात्रायामालिङ्गनं लोकविरुद्धं तर्हि कथमालिङ्ग्येत्युक्तं ? उच्यते, गमनप्रारम्भ एव विरुद्ध, इह तु वर्त्मवार्ताश्रवणाद्विलम्बापेक्षा, किंवा आलिङ्ग्यश्चासौ शैलश्चेति कर्मधारयः; "तेन्या" इति अर्हार्थे ष्यन् । केचित्तु तुङ्गं गाढं यथा स्यात् तथालिंग्येति व्याचख्युः । रघुपतिपदैरिति बहुत्वेनानेकपादन्यासस्य सूचनादनेकस्थानस्य पावनत्वख्यापनादस्य महत्त्वं पूजनीयत्वञ्च सूचितम् ।

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसाञ्चोपयुज्य ॥ १३ ॥

अथ केन पथा गन्तव्यं कः स्थानत्वं किंवा पाथेयमित्याशङ्क्य सामान्येनोत्तरमाह । मार्गं । हे जलद मेघ कथयतो वदतो मत्तः सकाशात् त्वत्प्रयाणानुरूपं सम्भवयोगक्षेमत्वेन भवद्गमनयोग्यं मार्गं पन्थानं तावत् शृणु आकर्णय, तदनु पश्चात् मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्रपेयं श्रोत्राभ्यां पेयं सादरमाकर्णनीयं मे मम सन्देशं श्रोष्यसि । प्रयाणानुरूपतां व्यक्तीकर्तुमाह खिन्न इति । यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नः सन् अध्वश्रमेण श्रान्तः श्रान्तः सन् शिखरिषु पदं पादन्यासं स्थितिं वा न्यस्य कृत्वा, एवं क्षीणः क्षीणः सन् वर्षणेन कृशः कृशः सन् तृषितस्तृषितः सन् परि सर्वतोभावेन लघु अगुरु स्रोतसां नदीप्रवाहादीनां पयो जलं च उपयुज्य गृहीत्वा पीत्वा त्वं गन्तासि गमिष्यसि । मार्गनिरूप

यात्रामुपदिशन् कामसम्पत्त्या प्रोत्साहयिनुमाह । अद्रे । त्वमुदङ्मुख सन् अलकाया उत्तरास्थानात् उत्तराभिमुख सन् अस्मात् सरसनिचुलात् प्रत्यग्रहिज्जलपुष्पात् स्थानात् स्थितिदेशात् खम् आकाशम् उत्पत उद्गच्छ । अस्याकाशगतित्वात् निचुलादिव्यासत्वेन स्थलगमनारम्भनाच खमित्युक्तम् । नभोगमने काम सम्पत्त्या प्रोत्साहमाह, त्व कीदृश ? मुग्धाभि सिद्धानामङ्गनाभिश्चकितचकित भीत भीत सततविस्मय यथा स्यात्तथा दृष्ट उन्छाय उन्नतिर्ग्रस्य तादृश । ताभि कथमदमूर्ध्ववर्ती दृश्य इत्याद, ताभि कीदृशीभि ? स्विद्रि तर्के, किं पवनो वायु अद्रे पर्वतस्य शृङ्ग शिखर हरतीति शृङ्गपातभयात उन्मुखीभिरूर्ध्ववदनाभि । पुन कीदृशश्च, पथि नभसि दिङ्नागाना दिग्गजाना स्थूलहस्तावलेपान् करप्रहारान् परिहरन् वर्जयन् । ननु अद्रे शृङ्ग हरति पवन इत्यनेन कथ वितर्क सम्पद्यते, यतो वितर्क उभयकोट्यवलम्बी भवति यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तत् कथमत्र सशय ? उच्यते, किमिद शृङ्गमुत मेघ इति गम्य बुद्धिसिद्धकोट्य न्तरम् अथवा मौग्ध्यादककोट्य वलम्ब्यपि सशय । तथा च मौग्ध्यमुदाहृत भवति,

"सत्यमेवान्यदेशेऽपि विद्यते शशलाञ्छन ।
ते वृक्षा कीदृशा नाम येषा मुक्ताफल फलम ॥' इति ।

उन्मुखीभिरित्यनेन भयोन्मुखत्वात् प्रततावलोकन सूचितम्, तेन चानुरागिकामुकेङ्गितध्वनि । उक्तञ्च

"अकालमर्पयेद्भार प्रतताञ्च निरीक्षते ।
क्षणात् साधून्मुखी सा स्याद्दृष्ट्वा चाधामुखी भवत्' ॥ इति ।

दृष्टेति "धातुसम्बन्धे प्रत्यया' इति भविष्यति क्त । द्रक्ष्यमाणान्छाय इत्यर्थ ॥

मुग्धेति मौग्ध्यशालिनी मुग्धा, मौग्ध्य यथा ?

मुक्ताफल तरो कस्येत्यादि वा कृत्रिम वच ।
वल्भानां परस्त्रीणा मौग्ध्यमेव विदुर्बुधा ॥" इति ।

मभिमतम्, तस्मादवश्यं परिहरणीयमिति ध्वनितमित्यन्ये, परिहरन् परिहरिष्यन् गमिष्यसीत्यर्थः। गजाश्च प्रायः मेघे करघात कुर्वन्ति, यदुक्तं गजशास्त्रे—

"अवस्थां पञ्चमीं प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णाम्बुदं गजाः ।
सन्तापशान्तये तासां क्षिपन्ति स्थूलहस्तकान् ॥" इति ।

ननु वर्त्मनि विघ्नसम्भावनेयमयुक्ता मेघस्यानुत्सङ्गप्रसङ्गात् ? उच्यते, एतत्कथनेन अन्तरायान्तरनिवृत्तिः सूचिता, अयमन्वेषः प्रत्यवाय शक्यपरिहारोऽस्त्यूर्ध्वगमनात्। अत एवोत्पतेति उद्ग्रहणम्। सशयोपमेयम्, तथा च दण्डी ।

"किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किन्ते लोलेक्षण मुखम् ।
मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमे" ति [का० २।२६] ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्
वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

यात्रायां मङ्गलं कथयन् गच्छतस्तव शोभा भाविनीति दर्शयन् कथमनलङ्कृतो राजराजधानीं यास्यसीति परिहरति, रत्न। आखण्डलस्य शक्रस्य एतद् धनुःखण्डं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वल्मीकाग्रात् उपचिकाकृतमृत्स्तूपाग्रात् प्रभवति प्रकटीभवति। कीदृशम्, रत्नानामिन्द्रनीलपद्मरागादीनां नानावर्णानां छायाव्यतिकर इव प्रभासम्पर्क इव प्रेक्ष्यं दर्शनीयं सौन्दर्याद् यान्तिकं ताच, दर्शनयोग्यं वा, अहार्यं ध्वन्, येन स्फुरितरुचिना सञ्चलितदीप्तिना धनुःखण्डेन ते तव श्यामं नीलं वपुः शरीरम् अतितराम् अत्यर्थं कान्तिं दीप्तिम् आपत्स्यते प्राप्स्यति, यथा स्फुरितरुचिना बर्हेण मयूरपुच्छेन गोपवेशस्य गोकुले गोपालवेषधारिणो विष्णोः कृष्णस्य श्यामं वपुरतितरां कान्तिम् आपत्स्यते। रत्नच्छायाव्यतिकर इवेति शक्रधनुषो नानावर्णत्वादुक्तम्, बर्हमपि रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यम्। "भवेद्व्यतिकरोऽन्योन्यसम्पर्के व्यसने तथे" ति रन्तिः। एतदिति प्रत्यक्षप्रतिपादनात् पर्येत्यासन्नलभ्यम्, पुरस्तादित्यनेन कार्यसिद्धिः सूचिता, यदेतादृशं शक्रधनुः शुभदमिति, यदाह वराहः।

"धनुर्दक्षिणतो भूतं सद्दिवि निरन्तरम् ।
यात्रानुकूल्यं सदा धनुरैन्द्रं शुभावहम् ॥" इति ।

पूर्वदिग्वर्ति च धनुरुत्तराभिमुखस्यास्य मेघस्य दक्षिण एव भवति। पुरस्तादग्रत इति केचित्, तत्र सा, यतो गच्छतोऽग्रे शक्रधनुरनिष्टं, तथा च "अग्रतः शक्रचापं तु न शोभनफलप्रद"मिति। प्रेक्ष्यमित्यनेनैव मङ्गलस्य धनुषो दर्शनं ध्वनितम्। धनुःप्रभाकरनेन पथि धनुर्धरो यास्यसीति ध्वनितमिति केचित्। वल्मीकाग्रादिति "धनुःकिरणभङ्गिवातुर्विदिक्षु भुजङ्गश्रेणिरिव नभसि घनेषु शक्रधनुराकारमारचयते" इत्यागमः। मतान्तरे वल्मीकाग्रात् पर्वताग्रादिति च व्याचक्षते। सूर्यकरा हि वर्तुलिता धनूरूपा इन्द्रधनुरुच्यते। तथा च ज्योतिषे 'सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे। वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनु' रिति ॥ "वल्मीके गिरे: शृङ्गे मनाकारः प्रदृश्यते" इति सरस्वतीः। "वल्मीकः शतगो मेघ" इति कश्चिदभिधान-

यात्रामुपदिशन् कामसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । अद्रेः । त्वमुदङ्मुखः सन् अलकाया उत्तरावस्थानात् उत्तराभिमुखः सन् अस्मात् सरसानिचुलात् प्रत्यग्रहिज्जलपुष्पात् स्थानात् स्थितिदेशात् खम् आकाशम् उत्पत उद्गच्छ । अस्याकाशगतित्वात् निचुलादिव्याप्तत्वेन स्थलगमनासम्भवाच्च खमित्युक्तम् । नभोगमने कामसम्पत्त्या प्रोत्साहमाह; त्वं कीदृशः ? मुग्धाभिः सिद्धानामङ्गनाभिश्चकितचकितं भीतं भीतं सततविस्मयं यथा-स्यात्तथा दृष्ट उच्छ्राय उन्नतिर्यस्य तादृशः । ताभिः कथमहमूर्ध्ववर्ती द्रष्टव्य इत्याह, ताभिः कीदृशीभिः ? किंस्विद्वि-तर्के, किं पवनो वायुः अद्रेः पर्वतस्य शृङ्गं शिखरं हरतीति शृङ्गपातभयात् उन्मुखीभिरूर्ध्ववदनाभिः । पुनः कीदृशस्त्वं, पथि वर्त्मनि दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूलहस्तावलेपान् करप्रहारान् परिहरन् वर्जयन् । ननु अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः इत्यनेन कथं वितर्कः सम्पद्यते, यतो वितर्क उभयकोट्यवलम्बी भवति, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति; तत् कथमय संशयः ? उच्यते, किमिदं शृङ्गमुत मेघ इति गम्यं बुद्धिसिद्धकोट्यन्तरम्; अथवा मौग्ध्यादेककोट्य-वलम्ब्यपि संशयः । तथा च मौग्ध्यमुदाहृतं भवति,

"सत्यमेवान्यदेशेऽपि विद्यते शशलाञ्छनः ।
ते वृक्षाः कीदृशा नाम येषां मुक्ताफलं फलम् ॥" इति ।

उन्मुखीभिरित्यनेन भयोन्मुखत्वात् प्रननावलोकन सूचितम्, तेन चानुरागिणामुत्कण्ठितध्वनिः । उक्तम्,

"अकाल्मर्पयेद्भारं प्रततं निरीक्षते ।
क्षणात् साधून्मुखी सा स्याद्दृष्ट्वा चाधोमुखी भवेत्" ॥ इति ।

दृष्टेति "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति भविष्यति क्तः । द्रक्ष्यमाणोच्छ्राय इत्यर्थः ॥

मुग्धेति मौग्ध्यशालिनी मुग्धा; मौग्ध्यं यथा ?

मभिमतम्, तस्मादवश्यं परिहरणीयमिति ध्वनितमित्यन्ये, परिहरन् परिहरिष्यन् गमिष्यसीत्यर्थः। गजाश्च प्रसन्ना मेघे करपात कुर्वन्ति ; यदुक्तं गजशास्त्रे—

"अवस्थां पञ्चमीं प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णाम्बुदं गजाः।
सन्तापशान्तये तस्मात् क्षिपन्ति स्थूलहस्तकान्॥" इति।

ननु वर्त्मनि विघ्नसम्भावनेयमयुक्ता मेघस्यानुत्साहप्रसङ्गात्? उच्यते, एतत्कथनेन अन्तरायान्तरनिवृत्तिः सूचिता, अथवानेकः प्रत्यवायः शक्यपरिहारोऽप्यपूर्वगमनात्। अत एवोत्पतेति उद्ग्रहणम्। संशयोपमेयम्, तथा च दण्डी।

"किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम्।"
मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमे" ति [का० २।२६]॥ १४॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्
वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः॥ १५॥

यात्रायां मङ्गलं कथयन् गच्छतस्तव शोभा भाविनीति दर्शयन् कथमनलंकृतो राजराजधानीं यास्यामीति परिहरति, रत्न। आखण्डलस्य शक्रस्य एतद् धनुःखण्ड पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वल्मीकाग्रात् कृमिकाकृतमृत्स्तूपाग्रात् प्रभवति प्रकटीभवति। कीदृशम्, रत्नानामिन्द्रनीलपद्मरागादीनां नानावर्णानां छायाव्यतिकर इव प्रभासम्पर्क इव प्रेक्ष्यं दर्शनीयं सौन्दर्याद् यान्त्रिकत्वाच्च, दर्शनयोग्यं वा, अर्हार्थे ण्यत्, येन स्फुरितरुचिना सवलितदीप्तिना धनुःखण्डेन ते तव श्यामं नीलं वपुः शरीरम् अतितराम् अत्यर्थं कान्तिं दीप्तिम् आपत्स्यते प्राप्स्यति, यथा स्फुरितरुचिना बर्हेण मयूरपुच्छेन गोपवेशस्य गोकुले गोपालवेशधारिणो विष्णोः कृष्णस्य श्यामं वपुरतितरां कान्तिम् आपत्स्यते। रत्नच्छायाव्यतिकर इवेति शक्रधनुषो नानावर्णत्वादुक्तम् ; बर्हमपि रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यम्। "भवेद्व्यतिकरोऽन्योन्यसम्पर्के व्यसने तथे" ति रन्तिः। एतदिति प्रत्यक्षप्रतिपादनम् परोक्षत्वाद्वेलक्ष्यम्, पुरस्तादित्यनेन कार्यसिद्धिः सूचिता, यदेतादृशं शक्रधनु शुभमपि, यदाह वराहः।

यात्रादक्षिणतो भूतं तद्वद्दिवि निरन्तरम्।
यात्रानुकूल्यं सदा धनुरैन्द्रं शुभावहम्॥" इति।

पूर्वदिग्गते च धनुरुदङ्मुखयात्रस्य मेघस्य दक्षिण एव भवति। पुरस्तादग्रत इति केचित्, तन्न सत् ; यतो गच्छतोऽग्रे शक्रधनुषस्त्रिकालतया च "अग्रतः शक्रचापस्तु न शोभनफलप्रद"मिति। प्रेक्ष्यमित्यनेनैव मङ्गलस्य धनुषो दर्शनं ध्वनितम्। धनुष्पात्रकालेन पथि धनुरेव यस्यापीति ध्वनितमिति केचित्। वल्मीकाग्रादिति "वसुकिकुलमणिनागपुलिङ्गैः कल्पविरचितृमृत्स्नमसि समीपे शक्रधनुरुदयनमारभते" इत्यागमः। मतान्तरे वल्मीकाग्रात् पर्वताग्रादिति च व्याचक्षते। सूर्यकरा हि वक्रभिता धनुरूपा इन्द्रधनुरुच्यते। तथाच ज्योतिषे 'सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे। वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते इन्द्रधनुस्तत् तदे'ति॥ "वमलूरे गिरेः शृङ्गे वल्मीकादमिन्वते" इति संसारवर्तः। "वल्मीकः सलाली मेघ" इति कश्चिदभिधत्ते

पठति। वल्मीकः सूर्य इति केचित्। धनुःखण्डमिति धनुरेव धनुःखण्डं शाटीखण्डादिवत् स्वार्थे खण्डशब्दः, "स्वरूपे शकले खण्ड"मिति बलः। येन श्याममित्यादिना स्पर्शनमपि ध्वनितम्, यदुक्तम्,—

"दर्शनं स्पर्शनं शस्तं मङ्गलानां श्रुतिस्तथा।
रत्नानां कीर्तनं शस्तं तथा विष्णोश्च कीर्तनम् ॥" इति।

अतितरां कान्तिमापत्स्यते इत्यनेनालङ्कारश्च तदेवेति ध्वनितम्। अतिकान्तिः दीप्तिः, तथाच—

"शोभैव कुसुमास्त्रेण पूरिता कान्तिरुच्यते। कान्तिमेवातिविस्तीर्णां दीप्तिमिच्छन्ति सूरय" इति।

आपत्स्यत इति आङ्पूर्वपदो रूपम्। आलप्स्यते इति क्वचित् पाठः। विष्णोरिति विष्णुतुल्यतया गतौ प्रोत्साहः सूचितः, तत्स्मृत्या परममङ्गलञ्च। तथाच, "हरिस्मृतिः सर्वविपद्विनाशिनी"ति ; "सैव यात्रा शुभा प्रोक्ता यत्र प्राक् स्मर्यते हरि" रिति-च। विष्णुदेव सर्वव्यापकत्वं गोपवेशधरेणानेन इन्द्रजिप्रकृत्वञ्च प्रतिपादितम्, तद्वद्यं यथा तस्य तथा तवापीति ध्वनिः ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः।
सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

मालदेशावधि उत्तराभिमुखं गत्वा पश्चात्प्रतीच्यदिशा गमिष्यसीति ज्ञापयन् दर्शनकामसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह। त्वयीति। कृषिफलं त्वयि सति त्वद्विषये वा आयत्तम् अधीनम् इति हेतोः प्रीत्या अनुरागेण स्निग्धैर्मनोहरैः भ्रूविकारानभिज्ञैः कटाक्षक्षेपादिशून्यैर्जनपदवधूनां ग्राम्यस्त्रीणां लोचनैर्नयनैः पीयमानः सादरं दृश्यमानः सन् त्वं सद्यस्तत्क्षणं सीरेण हलेन यदुत्कर्षणं तेन सुरभि सुगन्धि मालं मालनामदेशसम्बन्धि क्षेत्रं केदारं पर्वतसीमानं वा आरुह्य आक्रम्य लघुगतिः शीघ्रगतिः सन् किञ्चित्पश्चात् पश्चिमेन किञ्चिदुत्तरेण व्रज गमिष्यसि। आशंसायां भविष्यति लोट्। त्वय्यायत्तमिति त्वदधीनमेव; उक्तञ्च ज्योतिषे,"अन्नं जगतः प्राणाः प्रावृट्कालस्य चान्नमायत्तम्" इति, मनुनाप्युक्तम्, "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति। एतेन कृषिभिर्जगदुपकरोषीति स्वकार्यप्रोत्साहनं ध्वनितम्। भ्रूविकारेति भ्रूविभ्रमाविज्ञत्व मालस्त्रीत्वात्, स्वल्पाख्यानमिदम्। ननु लोचनानामनभिज्ञत्वं न सम्भवति अभिज्ञानानभिज्ञानयोश्चेतनाधर्मत्वात् ? उच्यते, स्त्रीणामेवानभिज्ञत्वं लोचनेषूपचरितमित्यदोषः। ननु नैतादृशदर्शनं प्रीतिहेतु, न च वाच्यं, प्रीतिस्निग्धैरित्युक्तत्वात्, तानि हि निजप्रेमस्नेहानि अतः प्रीतिकारणान्येव, तथाच—"विभ्रमा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः।

आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमग्निं
सद्भावार्द्रः फलति न चिरेणोपकारो महत्सु ॥१७॥

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासीति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयन्नाह । अध्व । हे जलद मेघ, चित्रकूटः सानुमान् चित्रकूटनामा पर्वतः अध्वनि पथि क्लान्तं खिन्नं वर्त्मायासक्लेशितं प्रतिमुखगतम् अभिमुखप्राप्तं त्वां श्लाघमानः सन्तापशान्तिहेतुत्वात् "आगच्छ विश्वोपकारक क्षेम ते" इत्यादि वाग्भिस्तुवन् तुङ्गेन शिरसा मूर्ध्ना शृङ्गेण त्वां वक्ष्यति धारयिष्यति । प्रत्यासत्त्यादेरस्य मेघस्येतिकर्तव्यतामाह, त्वमपि आसारेण धारावर्षेण तस्य चित्रकूटस्य नैदाघं ग्रीष्मसमयसम्भवमग्निं दावानलं शमयेः शान्तिं प्रापयिष्यसि, इममेव प्रत्युपकारं द्रढयितुमर्थान्तरं न्यस्यति, सन् प्रशस्तो यो भावोऽन्तर्निगूढेच्छा तेनार्द्रः स्निग्धो महत्सु महात्मसु उपकार उपकृतिश्चिरेण विलम्बेन न फलति अपि तु सद्य एव फलति प्रत्युपकारं निष्पादयतीत्यर्थः । अध्वक्लान्तमित्यनेन आपन्नो न त्याज्य इत्याकूतम् । प्रतिमुखगतमिति अवर्त्मस्थितस्योपगमे विलम्बः स्यादित्युक्तम् । सानुमच्छब्दः पर्वतपर्यायः, "सानुमान्निर्झरी गिरि" रिति पुरुषोत्तमः, किंवा सानुमान् प्रशस्तबहुसानुयुक्तः,प्रशंसायां भूम्नि च मतुः । एतेन विश्रामयोग्यत्वमुक्तम् । तुङ्गशब्दो मानोन्नतमप्याह, तेन तुङ्गेन मानोन्नतेनापि शिरसा मस्तकेन त्वां वक्ष्यतीत्यनेन मेघोत्कर्षो लोकोक्त्या आदरातिशयश्च ज्ञापितः । त्वामित्यस्य श्लाघमान इत्यनेन वक्ष्यतीत्यनेन च सम्बन्धः, किं वा त्वदागमनेन धन्योऽहं सुप्रातं जीवितोऽस्मीत्यात्मनः श्लाघां कुर्वाणः । "धारासम्पात आसार" इत्यमरः । सद्भावार्द्र इति त्वमित्यस्य विशेषणं, सद्भावो विशुद्धाशयता किंवा विद्यमानभावः सजलता तेन चार्द्रः सस्नेहः स्तिमितो वा, एतेनागन्तुना प्राक्तनादरेण शक्त्यनुरूपप्रत्युपकारो विधेयः इत्युक्तम् । "स्निग्धस्तिमितयोरार्द्रः कोमलनिष्ठुरात्मनो"रिति धरणिः । नचिरेणेति समस्तं वा, समासेनञोऽनो निभासितत्वात्,अचिरेण शीघ्रमित्यर्थः ॥१७॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधुमूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १८ ॥

चित्रकूटे मुहूर्तं विश्रम्य तत्समीपवर्तिन्याम्रकूटे शैले श्रममपनेष्यसीत्यभिप्रायेणाह । त्वा । आसारेण महावृष्ट्या प्रशमितः प्रकर्षेण शान्तिं नीतो वनस्य काननस्य उपप्लव उपसर्गो दावाग्निसम्भवो येन तादृशम्, अध्वश्रमेण वर्त्मायासेन परिगतं सङ्गतम् आक्रान्तं त्वाम् आम्रकूटः सानुमान् आम्रकूटनामा पर्वतः साधुमूर्ध्ना प्रशस्तशिरसा साधु यथा स्यात्तथा मूर्ध्ना वा वक्ष्यति धारयिष्यति । एतदेव द्रढयितुं दृष्टान्तसंकीर्णमर्थान्तरन्यासमाह—क्षुद्रोऽपि अल्पोऽपि अधमोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वकृतोपकारोपरोधेन हेतुना संश्रयाय स्थिताय मित्रे सुहृदि प्राप्ते उपगते सति विमुखः पराङ्मुखो न भवति यस्तु तथा प्रसिद्धस्वरूपेण उच्चैः श्रेष्ठो महानुभावश्च स विमुखो न भवतीति किं वाच्यं, न वाच्यमेव, य उच्चैः स तथा अनिर्वचनीयरूपेण विमुखो न भवतीति किमिति वा योज्यम् । आसारेति हेतुगर्भविशेषणम्, यत एवम् अतो वक्ष्यति । "आसारो महती वृष्टि"रिति यादवः । अध्वेति अध्वश्रमेण हेतुना परिगतम् आगतम् अर्थात् विश्रामाय पर्वतमिति च व्याचक्षते । आम्रैः क्षेत्रालङ्कृत कूटमस्येत्याम्रकूटः । "क्षुद्रः स्वल्पाधमक्रूरदरिद्रेषु प्रयुज्यते" इति नानार्थाभिधानम् । प्रथममाद्यं शोभनं कृतं करणं सुकृतम् उपकारः । भावे क्तः ; प्रथमं च तत् सुकृतमिति तथा ; तस्य अपेक्षा अभिसन्धानं मननमिति यावत्, प्रथमोपकारस्मरणेन इत्यर्थः । अथवा प्रथमशिरोन्नत

मिह प्रथमोपकारः। "प्रथमसुहृदपेक्षये"ति क्वचित् पाठो लिपिकरप्रमादकृतः मुक्तच्छन्दस्य दान्तत्वात्। आर्ण पुष्पोऽपेक्षाशब्द इति कश्चित्, कुव्याख्येयम्। प्रथमसुहृदेति तृतीयान्तमपेक्षयेत्यस्य विशेषणं, प्रथमः सुहृद् यस्या-मिति बहुव्रीहिरिति कश्चित्। इदमपि न सत्। सुहृदेत्येव पाठो बहुप्राचीनपुस्तकेषु दृश्यमानत्वात्। संश्रयायेति तादर्थ्ये चतुर्थी, तुमर्थे वा, आश्रयं कर्तुमित्यर्थः। प्राप्ते मित्रे इति भावे सप्तमी, विषये वा। प्राप्तं मित्रमनादृत्य अनादरे सप्तमीति केचित्। अस्य श्लोकस्य पाठः क्वचिदध्वक्लान्तमित्यस्मात् पूर्वं दृश्यते, स तु न युक्तो वक्ष्यमाणश्लोके आम्रकूटस्य वर्णितत्वात् ॥१८॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१९॥

स्वामासाद्यामरमिथुनप्रेक्षणीयोऽसौ भविष्यत्यतोऽपि त्वां वक्ष्यतीति प्रतिपादयमानकूटं वर्णयन्नाह। छन्नो। स्निग्धवेणीसवर्णे चिक्कणकेशविन्यासविशेषसमाननीलवर्णे त्वयि शिखरं श्रृङ्गम् आरूढे अधिष्ठिते सति परिणतफल द्योतिभिः पक्वफलशोभिभिः काननाम्रैर्वनाम्रवृक्षैश्छन्नोपान्त आमूलपर्यन्तोऽचलः पर्वत प्रकृत्या चतुर्दिक्षु रम्ययोग्य-त्वावाऽऽम्रकूटो मध्ये भागे श्यामश्चुचुकयोगान्नील. शेषविस्तारे अवशिष्टपरिणाहे पाण्डुर्यौवनोद्भेदात् पाण्डुरो भुवः पृथिव्याः स्तन इव अमरमिथुनप्रेक्षणीयां देवस्त्रीपुरुषदर्शनीयाम् अवस्थां यास्यति नूनं शङ्के। परिणतपदेन पैङ्गल्य-मभिप्रेतम्। काननाम्रैरित्यनेनाम्रकूटस्यान्वर्थता ध्वनिता। कानने स्थिता आम्राः स्वनामख्याता वृक्षाः काननाम्रा.। केचित्तु वलयाकारपरिवेष्टनाकृतिराम्रः काननाम्र इत्याहु.। काननाम्रो वनाम्र इति ख्यात आम्रविशेष इति केचित्। गिरेः स्तनाकारतां तर्कयन् स्वनारीवेणीं स्मृतवानिति वेण्या दृष्टान्तयति, तद्वेण्याश्च शापसमये अस्नातत्वात् स्निग्धेति विशेषणम्। विरहित्वाद्वा तामेव पश्यतीति कार्ष्ण्ये वेणीमेव दृष्टान्तयति, तथा च 'सा सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे" इति। अन्यच्च,"पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादन्तर्बहिः परित एव च वर्त-मानामि"ति। स्निग्धश्चासौ वेणीसवर्णश्चेति केचित्। नूतमुत्प्रेक्षायाम्। अमरमिथुनप्रेक्षणीयत्वे स्तनसादृश्यं हेतुः। ननु मिथुनग्रहणेन किमत्र तात्पर्यम्, नहि स्त्रीणां स्तनदर्शनाकांक्षा भवति। सम्भोगैकचित्तस्य मिथुनस्य वस्त्वन्तरनिरूपणे समादराभावेऽपि मिथुनेन कौतुकाद् दृश्यते इति रमणीयकत्वातिशयध्वनिः। स्त्रिया. किमेकोऽपि स्तनो भवतीति विस्मयात् स्त्रीभिरपि दृश्यत इति वा। ननु अग्रे श्यामत्वं ननु मध्ये? सत्यं, मण्डलाकारस्य स्तन-भारस्याग्रभागे मध्यबुद्धिरुपजायते इत्यदोष.। मध्यशब्देनाग्रभागोऽप्युच्यते इति च वदन्ति। गिरिरपि मध्ये श्यामः श्यामपाषाणत्वात्, श्रृङ्गे पार्श्वतोऽपि मेघाध्यासात् शेषविस्तारपाण्डुश्च तथाविधाम्रव्याप्तत्वात्। ननु स्तनौ द्वौ वर्णनीयौ कथं स्तन इत्युक्तम्? सत्यं, विदग्धा नायिका एकमेव स्तनं दर्शयन्ति अन्यथा धाष्टर्यप्रसङ्गात्। तथा च "आवृणोति प्रयत्नेन विदग्धैकस्तनं सदा। निवृणोति तथा चैकं यूना चित्तापकर्षणे" इति, "सव्याजमंशुका-क्षेपादेकं प्रदर्शयेत् स्तनमि"ति च। एकस्य स्तनस्य काननाम्रैरावृतत्वाददर्शनमिति स्तन इत्युक्तमित्यन्ये। किमत्रानेकस्तनवितर्केण यत. स्तनाकारस्तावदयं प्रतिभाति, उक्तञ्च, "किमु तर्कवितर्काभ्यां प्रतीतिस्तावदी-दृशी"ति केचित्। "पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धः केतकीधूलिसन्निभ" इति शब्दार्णवः ॥ १९ ॥

स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ २० ॥

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः श्रोतसाञ्चोपयुज्येति प्रत्ययितुमाह ।—स्थित्वा । वनचराणां किरातादीनां वधूभिर्वनिताभिर्भुक्ता उपभुक्ताः क्रीडार्थं सेविताः कुञ्जा लतामण्डपा यत्र तादृशे तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तं स्थित्वा तथाविधरम्यस्थानप्राप्तावपि मदुपरोधात् क्षणं विश्रम्य तोयोत्सर्गात् पूर्वगृहीतस्य जलस्य त्यागात् द्रुततरगतिः सन् शीघ्रतरगमनः सन् तत्परं तस्मात् आम्रकूटात् परं वर्त्म पन्थानं तत् प्रसिद्धं परमूर्ध्वं वर्त्म वा तीर्णोऽतिक्रान्तः सन् त्वम् उपलैः प्रस्तरैर्विषमे विसदृशे निम्नोन्नते विन्ध्यस्य स्वनामप्रसिद्धस्य पर्वतस्य पादे प्रत्यन्तपर्वते विशीर्णां खण्डखण्डीभूताम् इतस्ततो गतां रेवां नर्मदानदीं गजस्याङ्गे भक्तिच्छेदैर्लेखाखण्डैर्विरचितां निर्मितां भूतिं मण्डलमिव द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि । गजमण्डलं नानावर्णं चित्रोपलरश्मिभिर्नर्मदापि नानावर्णेति साम्यम् । भूतिर्नर्मदा चात्र शुभ्रैव वाच्या, रेखा कठिनीभवैव बोद्धव्या, रेखायाः शुभ्रत्वादित्यन्ये । वनचरेत्यादिना त्वद्दर्शनोत्कवध्वः कुञ्जे विहरिष्यन्तीति परप्रीतिहेतुत्वं ध्वनितम् । केचित्तु मुहूर्तमिति पदेन त्वया चिरं तत्र न स्थातव्यं यतस्तद्दर्शनेन लज्जातो वनचरवधूनां रतिविघ्नो भविष्यतीति व्यज्यते, अतएव भुक्तेत्युक्तं नतु भुज्यमानेतीत्याहुः । द्रुततरगतिरिति स्वोत्कण्ठासूचकम् । द्रक्ष्यसीति तृषार्तो जलदर्शनेनापि प्रथमं सुखक्रमो जायते इति दर्शनमुक्तम् । विशीर्णत्वं चिह्नध्वनिः, "भक्तिर्विलेपे लेखाया सेवायामपि कथ्यते" इति बलः । भक्तिर्विभागो रचना वा, छेदो भेदः कौटिल्यं वेति च वदन्ति । "भूतिः स्यात् भस्म-सम्पत्योर्भूतिस्तु करिमण्डले" इति रन्तिः । गजपदमुक्तिपोपार्यम् ।

अत्र कविना नद्योऽप्यनायिकात्वेन वर्णनीया. तत्रेय नदी वासकसज्जा, तथाच—

"सज्जीभूता गृहे कान्तं कामिनी या प्रतीक्षते ।
नाम्ना वासकसज्जा सा विदग्धैरभिधीयते ॥" इति ।

तत्र मेघो नायकः, रेवा नायिका, विन्ध्यपादः क्रीडास्थानम्, उपलवैषम्येण नानाप्रसङ्गादिचित्रवेशत्वम्, विशीर्णत्वेन द्वारदेशादिगतागतध्वननात् कान्तस्य मेघस्य प्रतीक्षा । अन्ये तु पादपतनशब्दश्लेषेण रेवाविन्ध्ययोर्नायकनायिकाभावो दर्शितः । अत्रापि नायिका प्रणयकलहकुपितस्य नायकस्य पादे पततीति ध्वनिरित्याहुः ॥२०॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २१ ॥

तृषार्तो रेवाजलं पीत्वा गमिष्यसीति दर्शयन्नाह । तस्या । वान्ता उद्गीर्णा आविष्कृता वृष्टिर्वर्षं येन तादृशस्त्वं तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तरसयुक्तैर्वा वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां मदैर्दानजलैर्वासितं सुरभीकृतं भावितं वा जम्बूभिर्वृक्षभेदैरुपलक्षिता ये कुञ्जा निकुञ्जास्तत्र प्रतिहतो निवारितो मन्दीभूतो रयो वेगो यस्य तादृशं, तस्या रेवायास्तोयं जलम् आदाय गृहीत्वा गच्छेः यापयेः । कः तोयग्रहणोपदेशः क्रियते इत्याह, एव गति हे घन मेघ, अन्तर्मध्ये सारो जलम् अथच बलं यस्य तादृशं त्वां तुलयितुं सञ्चारयितुं यत्र तत्र नेतुम् अनिलो वायुर्न शक्ष्यति न पारयिष्यति । कुतो न शक्तो भविष्यतीत्युक्तार्थसाधनं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टान्तरूपेणार्थान्तरन्यासमाह, हि यस्मात् रिक्तस्तुच्छोऽपयच निर्धनः सर्वो जनो लघुस्तुच्छोऽपय अनादरणीयो भवति, पूर्णता अनु-

च्छता अथच सघनता गौरवाय अनुल्लङ्घनीयत्वाय अथच आदराय भवति। केचित्तु तस्यास्तोयमादाय त्वं गच्छेः, जलभरेण गुरुः कथं यास्यामीत्याह वान्तवृष्टिः सन्नित्याहुः। तिक्तैर्मदैर्वासितमित्यनेन जलस्य सेव्यत्व ध्वनितम्। यदुक्तं सौदशास्त्रे,—

"कषायैः सवृत शीत नीरमिष्टाभिवासितम्।
अथवा तिक्तयुक्तञ्च योजयेत् पानकर्मणी"ति॥

"तिक्तो रसे सुगन्धे चे"ति विश्वः। "वासित भावित प्रोक्तं वासित सुरभीकृत"मिति बलः। केचित्तु तिक्तैर्मदैर्वासितं विरसीकृतम्, एतेन परोपकारितया विरसमपि ग्राह्यमिति भाव इत्याहुः। जम्ब्विल्यादिना-दानकर्मणि प्रबलश्रोतसि कथं यास्यामीत्याशङ्का निरस्ता, परिणतजम्बूफलयोगात् सुरसता च ध्वनिता। "सारो बले स्थिरांशे च मज्ज्नि पुंसि जले धने" इति विश्वः॥ २१॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्।
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम्॥ २२॥

नन्वसूचितेन पथा कथं यास्यामीत्याशङ्क्य मार्गोपदेशकी भवतो भविष्यतीत्याह। नीपं। सारङ्गाश्चातकाः पक्षिणो नीपं कदम्बकुसुमं दृष्ट्वा तथा अनुकच्छं कच्छे कच्छे कच्छसमीपे वा कन्दलीः स्वनामख्यातपुष्पविशेषान् दृष्ट्वा तथा उर्व्याः पृथिव्या दग्धारण्येषु दावाग्निप्लुष्टवनप्रदेशेषु गन्धम् आघ्राय शिङ्घित्वा उपलभ्य जललवमुचो जलकणान् मुञ्चतस्तव मार्गं पन्थानं सूचयिष्यन्ति कथयिष्यन्ति अग्रेसरत्वात्तव। नीपं किम्भूतम्? अर्धरूढैरर्धजातैरर्धविकसितैर्वा केशरैः किञ्जल्कैर्हरितकपिशं पालाशपिङ्गलम्, एतद्दर्शनीयादिकं लक्षणमनुचितम्, अत एव सूचयिष्यन्तीत्युक्तम्। उक्तञ्च, "चिह्नैरन्वेषणं सूचन"मि"ति। जललवमुच इति चातकानुगतौ कारणम्। चन्द्वयं समुच्चये।

"कन्दलः कदली चेति मृगपुष्पप्रभेदयोः" इति धरणिः।

कन्दली धूम्रपुष्पा, तृणविशेष इत्यन्ये, व्याख्यान्तरञ्च कुर्वन्ति, तद्यथा; सारङ्गाश्चातका हरिणा मातङ्गाश्च एकशेषेण वाच्याः, उक्तञ्च,

"मृगचातक-मातङ्गाः सारङ्गाः सम्प्रकीर्तिता" इति,

अन्यच्च

"सारङ्गः शबले स्यातश्चातके हरिणे गजे" इति।

सारं जलं गायन्ति जल देहीति वदन्तीति सारङ्गाश्चातकाः ऊर्ध्वचारित्वात् नीपं दृष्ट्वा जलकणप्रचाराय तव मार्गं सूचयिष्यन्ति। सारं बलवद्गच्छन्तीति सारङ्गा हरिणाः, अधश्चारित्वात् कन्दलीर्दृष्ट्वा सूचयिष्यन्ति, ता हि तेभ्योऽतिरोचन्ते। सारमुत्कर्षं गच्छन्तीति सारङ्गा गजाः, अन्तरालचारित्वात् उर्व्या गन्धम् आघ्राय सूचयिष्यन्ति, स हि तेभ्योऽभिरोचते। अत्र एवैते मेघानुसारिणः, तथाहि, चातको मेघमल्लारः प्रसिद्ध एव, मृगाश्च तृषिता मरीचिकामप्यनुधावन्ति किं पुनर्मेघम्। गजाश्च दावाग्निताः शुष्कगात्रदर्शनमपि कुर्वन्ति मेघानुसरणे पुनः किं वाच्यम्। सर्वेषां त्वमुपकारीति तात्पर्यम्। जललवमुच इति साभिप्रायम्। तथाहि यदि बलानी वृष्टिः स्यात्तदा नीपेत्यादयः शीर्येरन् कन्दल्यो दलिताः पृथिव्या गन्धमहितत्वम् एवादिति। केचित्तु सारं मधुर

गायन्तीति सारङ्गा भ्रमराः तेऽपि कदम्बमर्धविकसितं दृष्ट्वा सम्पूर्णमधुलाभाशया तत्र मार्ग सूचयिष्यन्ति। "सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे" इति विश्व इत्याहुः। जातिश्लेषसङ्करोऽयमलङ्कारः ॥२२॥

अम्भोबिन्दुग्रहणरभसांश्चातकान् वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥ २३ ॥

महाजनश्लाघया तथाविधाङ्गनाचेष्टानुभूतिजातकामसम्पत्त्या च प्रोत्साहयन्नाह। अम्भो। सिद्धाः सिद्धपुरुषाः अम्भसां जलानां ये बिन्दवः कणास्तेषां ग्रहणे आदाने रभसो हर्षो येषां तान् चातकान् पक्षिणो वीक्षमाणा विशेषान् पश्यन्तस्तथा श्रेणीभूताः पङ्क्तिभूता बलाका बिसकण्ठिकाः परिगणनया एक-द्वि-त्रि-चतुःक्रमेण परिसंख्यया निर्दिशन्त उद्दिशन्तः कथयन्तः स्तनितसमये गर्जितावसरे सोत्कम्पानि गर्जितभयादिव उद्गतवेपथुसहितानि प्रियसहचरीणां प्रियवनितानां सम्भ्रमेण त्वरया गाढतया वा आलिङ्गितानि आश्लेषान् आसाद्य प्राप्य त्वां मानयिष्यन्ति श्लाघयिष्यन्ति। मानिन्यो हि मेघध्वनिसम्भ्रान्ताः कान्तमालिङ्गन्ति। अत एव तत्कालदुर्लभमानिन्यालिङ्गनलाभेन "साधु चेष्टितमस्य धन्योऽयमि"ति त्वच्छ्लाघां करिष्यन्तीत्यर्थः। त्वामासाद्य आलिङ्गनानि मानयिष्यन्तीत्यन्ये। सिद्धानामपि त्वमुपकारीति प्रोत्साहनम्। "रभसो वेगहर्षयो" रिति विश्वः। तादृशचातकदर्शनेन तादृशबलाकागणनानिर्देशेन च सम्भोगसमये चिरसुरतवाञ्छया स्वस्य कामिन्याश्च अन्यमनस्कताकरणं ध्वनितम्। नायिकायास्तु दर्शनादिकमाक्षेपमिदम्। ईक्षा-दिशौ अन्तर्भावितण्यर्थौ वा। अन्यासक्ता हि योषिच्चिरं रमयति; तदुक्तं, "अन्यार्पितमनोदृष्टिः श्लथोऽपि रमते चिरमि"ति, "अन्यत्रासक्तहृदया रमणी रमते चिरमि"ति। सिद्धा इह लब्धसिद्धाञ्जनगुटिकादिसिद्धय इति **टीकाकाराः**। सोत्कम्पानीति एतादृशमालिङ्गनं सात्त्विकीं प्रीतिं सूचयति,

"रोमाञ्चो वेपथुः स्वेदो वलिते च विलोचने।
मज्जन्त्या इव गात्रेषु सश्लेषस्तृप्तिलक्षणम्" इति ॥२३॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २४ ॥

प्रतिपर्वतं नानाविधरम्यस्थानप्राप्त्यादिना विलम्बमवधारयन् विलम्बहेतावपि विलम्बो न कार्य इति गमनत्वरामुपदिशन्नाह। उत्। हे सखे मित्र, मत्प्रियार्थं मम प्रीत्यर्थं मम भार्यानिमित्तं वा द्रुतमपि शीघ्रमपि यियासोर्गन्तुमिच्छोस्ते तव ककुभसुरभौ अर्जुनपुष्पसुगन्धौ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतं सर्वस्मिन्नेव पर्वते कालक्षेपं कालविलम्बम् उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे तर्कयामि, किन्तु भवान् सजलनयनैर्भवद्दर्शनानुरागात् सानन्दाश्रुभिः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः केका निजवाणीः स्वागतीकृत्य सुखेनागतमिति प्रश्नवचनीकृत्य प्रत्युद्यातः कृताभ्युत्थानः सन्नपि कथमपि केनापि प्रकारेण मदुपकारस्मरणधैर्यावलम्बनेन आशु शीघ्रं गन्तुं यातुं व्यवस्येत् व्यवसायं कुर्यात्। प्रार्थनायां लिङ्। सखे इति सम्बोधनमवश्यकर्तव्यताद्योतनार्थम्। ननु भ्रातृजायामिति प्रागुक्तम्, स च भ्राता सखे इति सम्बोध्यते? उच्यते, कल्पितसम्बन्धात् प्रियोक्तिमात्रमेतदिति, विकल्पाद्वा न दोषः। "द्रुतः

सैकतभ्रम, वकदर्शनात् हंसकुलभ्रम, श्यामजम्बूदर्शनात् जलभ्रान्तिरित्याहु । त्वयि आसन्ने समीपगते सति तेषा तत्र स्थितिरित्यन्ये । केचित्तु अकतिपयदिनस्थायिहंसा इति अकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति। तत्र त्वयैव सह गमनादस्थायिनो हंसा यत्रेत्यर्थ । दश ऋणानि जलदुर्गाणि यत्र ते दशार्णा जनपदा· ॥२५॥

> तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
> गत्वा सद्यः फलमतिमहत् कामुकत्वस्य लब्धा ।
> तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादुयुक्तं
> सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥ २६ ॥

अनन्तर दशार्णराजधानीं यास्यसि तत्र वेत्रवतीनदीजल पास्यसीति प्रतिपादयन् काममम्पत्त्या प्रोत्साहयितु माह । तेषा । तेषा दशार्णाना राजधानीं राजाधिष्ठितनगरीं कटक गत्वा सद्यो गमनक्षणमेव अतिमहत् अतिशयित कामुकत्वस्य कामिताया फल शृङ्गारनिष्पाद्य लब्धा लब्धव्य त्वयेत्याक्षेपात् कर्मणि डी, लब्धा लप्स्यते भवानित्याक्षेपात् कर्तरि डी वा । किंभूता राजधानीम् ? दिक्षु पूर्वादिषु सर्वासु प्रथित ख्यात विदिशेति लक्षण नाम यस्या स्ता विदिशेति सर्वत्र प्रसिद्धा शङ्ककस्य पुरीमित्यर्थ । किन्तत् फलमित्याह वेत्रवत्या नद्या नायिकाया पयो मुखमिव त्व पास्यसि । कीदृश पयो मुखञ्च ? तीरस्य कूलस्य उपान्ते समीपे यत् स्तनित शब्द खनन्खनदितिस्वस्तेन सुभग सुन्दरम् आह्लादक पक्षे तीरमिवोपान्त समीपदेशस्तत्र स्तनित निषेधपरिकल्पित हु हु मनेत्यादिव, तेन सुभग मनोरमम् । तथा स्वादुयुक्त माधुर्ययुक्तम् । स्वादु युक्तमिति पाठे स्वादु मधुर, युक्त पाने योग्यम्, उभयत्र तुल्यम् । कीदृश पय ? चलाश्चञ्चला ऊर्मयस्तरङ्गा यस्य तत्तथा । मुख कीदृशम् ? भ्रूभङ्गेन भ्रुकुट्या सह वर्तमानम् । लब्धा साधु लभमान सन् पय पास्यसीति च व्याचक्षते, तत्र साध्वर्थे तृन्, तद्योगे कर्मणि न षष्ठी । लब्धेति क्त्वान्तपाठे राजधानीं गत्वा कामुकत्वस्य विलासित्वस्य फल विलासिनीविलोकनादिक लब्ध्वा प्राप्य त्व वेत्रवत्या पयो मुखमिव पास्यसि । कलहान्तरिता नाम नायिकेय नदी, अत एव मा विहाय कुत्र गताऽसीति प्रिये कोपात् भ्रूभङ्ग । हठाच्चुम्बने हु हु मनेत्यादिनिषेधवचन स्तनितम् । तथाच, "उन्नमय्य सकचग्रहमास्य चुम्बति प्रियतमे हठवृत्या । हुं हु मुञ्च मममेति च मन्द जल्पित जयति मानवतीना" मिति । कलहान्तरितालक्षणमाह भरत

> "सापराध प्रिय मत्वा या कोपेन पराङ्मुखी ।
> कलहान्तरिता नाम नायिकाऽसौ निगद्यते" ॥ इति ।

तीरोपान्तस्तनितसुभग स्वादुयुक्त सभ्रूभङ्गमिति च सर्वं क्रियाविशेषणत्वेन च नायक मपेऽपि याजयन्ति । विदिक् वायव्यादिदिक् आश्रयत्वेन विद्यतेऽस्या इति विदिशा, अर्श आदित्वादच् । "लक्षण नाम्नि चिह्ने चे" ति विश्व· । राजा धीयतेऽस्यामिति राजधानी, आधारेऽनट् ॥ २६ ॥

> नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
> स्त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
> यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणाम्
> उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २७ ॥

इतःपरम मेघस्य गुणाग प्रतिपादयन्नाह । नीचै । तत्र अस्यानन्तरं प्रौढपुष्पैर्विकसितकुसुमैर्कदम्बैः (?) कदम्बाख्यैस्तरुभिरकर्तृ त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव नीचैराख्य नीचैर्नामान गिरि पर्वत—विश्रामहेतो विश्राम निमित्त त्वम् अधिवसेः अधिष्ठाय वर्त्तस्व, यो गिरि पण्यस्त्रीणां वेश्याना रतौ सुरतक्रीडाया परिमलं विमर्दादि-

विमर्दसम्भवगन्धम् अभीक्ष्णम् उद्गिरन्ति उद्वमन्ति यानि तैः शिलावेश्मभिः पाषाणगृहैः कन्दरैर्भोगराणां निर्दयानाम् उद्दामानि उद्भटानि यौवनानि तारुण्यानि प्रथयति प्रकाशयति कथयति । नीचैराख्यमिति नीचैरिति आख्या नाम यस्य स तथा तं नीचैराख्यम्; अप्रसिद्धनामानं यं कमपीत्यन्ये । अश्लीलत्वात् नीचैः शनैरुच्चारणीया आख्या नाम यस्य, सहि भगनामा गिरिः काटगिरिरिति स्यात् इति केचित् । गिरिमिति "कर्म क्रिये" त्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् । तत्रेति सामीप्ये सप्तमी, वेत्रवतीतीरे इत्यर्थः । कदम्बैः पुलकितमित्यनेन हृष्टः सन् असौ सुहृदिव धारयिष्यतीति ध्वनितम् एवं गिरेरत्युच्छ्रितत्वम् ध्वनित, न तु नीचैर्नामत्वेन तस्य खर्वता । पण्येति पण्यसाध्याः स्त्रियः पण्यस्त्रियो वेश्याः ।

"यूनोरन्योन्यसम्भोगविमर्दव्यतिमिश्रिते ।
सौरभे स्यात् परिमलः शुभगन्धे तथैव च" ति ॥ रन्तिदेवः ।

उद्गतम् अपगतं दाम लज्जारूप रज्जुर्येषु तानि उद्दामानि विच्छिन्नलज्जारज्जूनि । नागरोपभोग्यत्वेनासौ तव गम्योग्य इति ध्वनितम् । इहान्येषां व्याख्यान्तरमहृद्यत्वाद् ग्रन्थगौरवभयाच्चोपेक्षितम् ॥२७॥

विश्रान्तः सन् व्रज नवनदीतीरजातानि सिञ्च-
न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।
गण्डस्वेदापनयनरुजा क्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २८ ॥

अनन्तर यूथिकाजालकविह्नेन गमिष्यमीति प्रतिपादयन् मालाकारवधूदृष्टिपातजातकामसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । विश्रान्तः । त्व विश्रान्तः सन् पर्वताधिवासात् गतखेदः सन् नवजलकणैर्नूतनतोयबिन्दुभिर्नवनया नवनदीनाम-नदीविशेषस्य तीरे कूले जातानि उत्पन्नानि उद्यानाना क्रीडाकाननानां यूथिकाजालकानि यूथीकलिकाः सिञ्चन् गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्य घर्मजलस्य अपनयनं दूरीकरणं तेन या रुक् हस्तवस्त्राञ्चलजनिता पीडा तया क्रान्तानि व्याकुलानि मलिनानि कर्णयोरुत्पलानि अवतरीकृतानि कुवलयानि येषां तादृशानां पुष्पलावीमुखानां मालाकारवधूवदनानां छायादानात् अत्र छायेति प्रसिद्धच्छायार्पणात् क्षण मुहूर्तं परिचितः प्रियः सन् प्रीतिजनकत्वेनावलोकितः सन् प्राप्तसुहृद्भावः सन् व्रज गमिष्यसि । यूथिकाजालकानि सिञ्चन्निति चिह्नध्वनिः । तीरजातत्व चिह्नभेदः । केचित्तु नवानि नूतनानि च तानि नदीतीरजातानि चेति विगृह्णन्ति नवत्वेन रम्यत्व सूचितमित्याहुः । केचित्तु नगनदीति पठित्वा नगनदी नीचैर्गिरिप्रभवा नदीति । वननदीति केचित् पठन्ति । नवजलकणैरिति जलसेकविकसिताभिर्यूथिकाभिः पुष्पोपजीविनामुपकारो ध्वनितः, नवत्यनेन प्रथमलाभादाह्लादकतातिशयो ध्वनितः । वर्षणाल्पता द्योतयितु कणपदं प्रयुक्तं; यदि प्रचुरं वर्षसि तदा पुष्पलावीपलायनात् तासां मुखं स्वच्छन्दं त्वं न द्रक्ष्यसि तास्त्वां सुख न द्रक्ष्यन्ति, एवं यूथिकाविनाशः स्यात् । अत एव जलकणवर्षणेन मालिनीनामुपकारस्तद्दर्शनप्रतिपादनेन तस्य च प्रोत्साहनं सूचितम् । आतपादिक्रान्तानां हि प्रीतिहेतुश्छाया भवति, अत एव गण्डस्वेदेत्यनेन आतपक्रान्तत्वं सूचितम् । रुजेति रुक्शब्दात् तृतीया, रुजाक्रान्तेति समस्तमपि वदन्ति, आक्रान्तरुजाशब्दस्यापि वर्तमानत्वात् । छायादानादित्यनेन छायाद्वारेण स्पर्शनादि-प्रीतिप्राप्तिलक्षणः परिचयोऽप्युक्त इति च वदन्ति । पुष्पं लुनातीति टात् पण्णिति पणि पुष्पलावी मालिनी, पुष्पलावीपदेन पुष्पोत्तोलनतत्परत्वमात्रमुच्यते इति च वदन्ति । कौमुदीकृत्तु गण्डस्वेदापनयनरुजाक्रान्तकर्णोत्पलानां रतिविमर्दसमानावस्थानां मुखाना विच्छित्तिरिति विलासः सूचितः । उक्तञ्च—

"आक्षेपात् स्तोकलक्ष्योऽपि विलासो मण्डनस्रजा ।
सूचयन्ती रतिश्रान्तिं विच्छित्तिः कामिना मता" ॥ इति ।

तदनन्तरमुखानां छायादानोपकारो युक्त एव । यदुक्तं,

तस्याः कपोलविलसत्पनाणामुज्ज्वलत्विष ।
रैस्तैर्ललितोपचारैर्हरेत् स्वेदलवान् प्रिय" इतीत्याह ॥ २८ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा च भूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरणचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २९ ॥

अधुना कामिनमस्या प्रोत्साहयितु वक्रमप्युज्जयनीगमनमुपदिशन्नाह । वक्र । उत्तरामाशा दिशं प्रस्थितस्य चलितस्य भवतस्तव पन्था वर्त्म यदपि यद्यपि वक्र कुटिलस्तथापि उज्जयन्या नगर्या सौधानां राजगृहाणां य उत्सङ्गः क्रोड उपरिभागस्तत्र य प्रणयोऽनुरागस्तत्र विमुखः पराङ्मुखस्त्वं मा च भूर्नैव भविष्यसि, अवश्यमुज्जयनीसौधोपरि स्थितेन त्वया स्थेयमित्यर्थः । ऋजुवर्त्मना स्थिमिति त्वरितमेव न गच्छामीत्याशङ्क्य कामसम्पत्तिमाह, तत्रोज्जयन्यां विद्युद्दाम्ना तडिद्गुणानां स्फुरणेन द्योतनेन चाकचक्येन चकितैश्चमत्कृतैः सभयविस्मितभङ्गुरैः एव लोलश्चञ्चलः सारः पक्ष्मलश्च अपाङ्गः प्रान्तभागो येषां तादृशैः पौराङ्गनानां नागरनारीणां वेश्यादीनां लोचनैर्नेत्रैर्यदि त्वं न रमसे क्रीडसि तदा वञ्चितोऽसि प्रतारितोऽसि लोचनैर्जन्मना वा विप्रलब्धोऽसि निष्फलोऽसीत्यर्थः । वक्र इति, अयमर्थः, यद्यपि युधिष्ठिरप्रदेशाद् गङ्गाद्वारवर्त्मना गन्तव्ये पश्चिमावस्थितोज्जयनीगमने कुरुक्षेत्रमाक्रम्य ईशदेशानदिगभिमुखत्वे वक्रता स्यात्तथापि गमिष्यसीति । अत्र मेघो नायकः उज्जयनी नायिका, तस्या उत्सङ्गः सौध एव । पौराङ्गनानां चक्षुरेव तस्याश्चक्षुरिति ध्वनिः । यदपीति समुदितमव्ययं यद्यपीत्यर्थे । च-शब्दोऽवधारणे, पूर्वश्लोकापेक्षया समुच्चये इत्यन्ये । मा भूरिति माङ्योगे भविष्यति ट । **कौमुदीकारस्तु** विद्युद्दामेत्यादिना चक्षुरिति ध्वनितम्, यदुक्तं कात्यायनेन

"दूरादपाङ्गविन्यस्तं सन्निकृष्टे निकुञ्चितम् ।
प्रीतिचक्षु प्रपातेन भङ्गुरं चक्षुरिरितम् ॥" इति ।

इह लोलापाङ्गत्वादपाङ्गस्थितत्वं चकितत्वेन कुटिलत्वं, विद्युद्दाम च मेघस्य सम्भोगचक्षु प्राप्त इति मन्तव्यमित्याह । केचित्तु जयतीति जयनी, उद्गता जयनी उज्जयनी प्रौढयोषिदुच्यते, विशालत्वात् सौध इव उत्सङ्गः क्रोड सौधोत्सङ्ग उत्तरा स्त्रीशरणानन्तरभाविनी आशा सम्भोगप्रत्याशा । तदयमर्थः, उत्तराशां प्रस्थितस्य स्त्रीशरणानन्तरतोन्मुखस्य तव प्रौढाभिगमनलक्षणो वक्रः पन्था अनुचितं वर्त्म यद्यपि तथापि उज्जयन्यास्तस्याः प्रौढाङ्गनायाः उत्सङ्गप्रणयविमुखो नैव भविष्यसि, किमर्थमयोग्यमनुष्ठानं कर्तव्यमित्याह, तत्र तस्याः नायिकाया यदि न रमसे तदा पौराङ्गनानां तादृशलोचनैर्वञ्चितोऽसि । अयमाशयः, तत्कर्तृकैर्नायिकाभिः सह सङ्गमात् धाष्टर्यविशेषं मन्यमानाः पौरस्त्रियस्त्वद्दर्शनाय चक्षुरिति करिष्यन्तीति व्याचख्युः । ननु कथं रमसे इति, रंस्यसे इत्युचितम् ? उच्यते, युधिष्ठिरादिगमनानन्तरभाविन्युद्धेर्न वर्तमानसामीप्ये वर्तमानलाभाद् भविष्यति की ॥ २९ ॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ ३० ॥

उज्जयन्यभिमुखं प्रस्थितः त्वं निर्विन्ध्यां नदीं प्राप्य पयः पास्यसीति प्रतिपादयन् तस्या अभिसारिकावत् शृङ्गारचेष्टाध्वनिना प्रोत्साहयन्नाह । वीचि । निर्विन्ध्याया विन्ध्यान्निर्गतत्वात् निर्विन्ध्यानाम्न्या नद्या अथच ध्वनिना विन्ध्यसुताया नायिकायाः रसाभ्यन्तरं जलमध्यम् अथच शृङ्गाराभ्यन्तरं सन्निपत्य प्राप्य अनुभूय पथि वर्त्मनि त्वं भव भविष्यसि उज्जयनीं गमिष्यसीत्यर्थः । नायिकाचानुगच्छेत्यर्थश्च । कथमनुमतिमप्राप्य सन्निपतिष्यामीत्याशंक्य तदनुमतिं सूचयितुं तां विशिनष्टि । किम्भूतायाः ? वीचेस्तरङ्गस्य क्षोभेण सञ्चलनेन स्तनिता शब्दिता या विहगानां हंससारसादीनां पक्षिणां श्रेणिः पङ्क्तिः सैव पक्षे सैव काञ्चीगुणो मेखलादाम यस्यास्तथाभूतायाः; तथा स्खलितेन इतस्ततः पातेन अथच कामोद्गमचिह्नविभङ्गेन सुभगं मनोहरं यथा स्यात्तथा संसर्पन्त्या वहन्त्या अथ चाभिसाराय सञ्चरन्त्याः, तथा दर्शिता आवर्त एव पक्षे स इव नाभिर्यया तस्याः; उक्तविशेषणत्रयेणानुरागाविष्करणं सूचितं, यदुक्तं

"काञ्च्यादिस्वननं भङ्ग्या गमनं गात्रदर्शनम् ।
यूनः पुरो विदग्धाया मनोरागं प्रकाशये"दिति ॥

अन्यच्च, अधरस्तननाभ्यन्तःश्रोणीकक्षादिदर्शनैः ।
परिरम्भैः स्थितेश्चैव ग्राह्यं तन्नायमिङ्गित"मिति ॥

एतादृशमाविष्कृतमनुरागं दृढयितुमाह, हि यस्मात् प्रियेषु वल्लभेषु दर्शनसञ्जातप्रीतिषु पुरुषेषु स्त्रीणां विभ्रमो भावविशेष आद्यं प्रथमं प्रणयवचनं प्रेमकथन वचनमिव वचनं रतिमानसाविष्करणम्, यदुक्तं

"स्नेहं मनोभवकृत कथयन्ति भावैर्नार्यो भुजस्तनविभूषणदर्शनानि ।
वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकल्पितकटाक्षविधीक्षितानी"ति॥

विभ्रमलक्षणं यथा, "रागोद्रेकक्तताकाररूपयौवनसम्पदा ।
अनवस्थितचेष्टत्व विभ्रमः परिकीर्तितः" ॥ इति ।

अन्यच— "बाहुमूलं स्तन नाभिमूरुमूलञ्च मेखलाम् ।
व्याजतो दर्शयेद् यत्तु वामाऽसौ विभ्रमो मतः" ॥ इति ।

अत एव यथान्या प्रियप्राप्तिसमुत्सुका तथेयमपि । साधर्म्यादभिसारिकेयं नायिकेति ध्वनितम् । अभिसारिकालक्षणं यथा—

"त्यक्ता या लज्जया विद्धा मदेन मदनेन वा ।
अभिसारयते कान्तं विदुस्तमभिसारिकाम्" ॥ इति ।

केचित्तु नायिकापक्षे वीचिक्षोभो मुखक्षोभस्तेन स्तनितः शब्दितो विहगश्रेणिरिव नानाविचित्रवर्णत्वात् काञ्चीगुणो रशनावलापो यस्याः, प्रशस्तावर्तयुक्ता नाभिरावर्तनाभि , प्रशंसायामर्श आदित्वादत् ।

"वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि चेति" विश्वः ।

"विहगाः पक्षिणो प्रहा" इति ध्वनिरित्याहुः । श्लेषसमर्थान्तरन्याससङ्कीर्णमिदम् ॥ ३० ॥

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥३१॥

निर्विन्ध्यातो गतिस्तरामुपदिशन् सिन्धुनदी वेण्यादिना विरहिणीव लक्ष्यते तत्र मद्विरहिणीतर्पणप्रवृत्त त्वविरहिणीमेव तावत्तर्पयेरिति प्रतिपादयन्नाह । वेणी । हे सुभग, सिन्धुः सिन्धुनाम्नी नदी नायिकेव विरहावस्थया वियोगदशया तां निर्विन्ध्याम् अतीतस्य अतिक्रम्य गतस्य ते तव सौभाग्य व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती येन विधिना प्रकारेण कार्श्यं दौर्बल्य त्यजति मुञ्चति स विधिर्व्यापारविलक्षणस्त्वयैव उपपाद्यः कार्य, त्वयैव नान्यस्तत्र क्षम इत्यर्थः । स एव विधिस्त्वया करणीय इति वा युक्तस्यात् । नद्या ह्रदस्य स्वल्पजलता, प्रोषितभर्तृकामा यस्यान् प्रोषितभर्तृकेव नदीति श्लेषः । तथाच,—

"नानाकार्यार्थसम्बन्धाद् यस्या विप्रोषित पति ।
सा रुक्षालकवेणीका भवेत् प्रोषितभर्तृकेति" ॥

विरहावस्थां दर्शयन्नाह, सा कीदृशी? वेणी केशबन्धभेदस्तद्भूत तत्प्राय प्रतनु स्वल्प सलिलं जल यस्याः सा तथा, भूतशब्दोऽत्र सादृश्यार्थः,"युक्ते क्ष्मादावृते भूत प्राण्यतीते समे त्रिषु"त्यमरः। तथा तटरुहास्तीरसञ्जाता ये तरवो वृक्षास्तेभ्यो भ्रंशिभि: पतद्भि: शीर्णपर्णैः शुष्कपत्रै पाण्डुः पाण्डुरा छाया कान्तिर्यस्या सा तथा, अन्यापि विरहिणी एतादृशी भवति । वेणीं भूता प्राप्ता वेण्या भूता युक्ता वा वेणीभूता, प्रतनुम् अतिशय तनो: शरीरस्य, एकदेशे समुदायस्योपचारात नेत्रस्य, सलिल जलम् अश्रु यस्याः सा तथा, तत कर्मधारय, पुंवद्भावादापो निवृत्ति । तथा तटे स्तनतटे तत्र रोहत इति तटरुहौ स्तनौ तौ तरुवत् विशालोन्नतत्वात् ततो भ्रंशिभिः शीर्णपर्णैर्विशीर्णपत्रावलीविशेषैः पाण्डुच्छाया अश्रुगलितपूर्वदत्तपत्रावलीव्याप्तगात्रेत्यर्थ । सुभगेत्यनेन त्व तस्या सुभगः सापि तव सुभगेति युक्तमकार्श्यकरणम्, दुर्भगविरहे हि तथाविधावस्थैव न जायते इति सूचितम् । अय भाव, यथान्या कामिनी नायकविरहे वेणीं बध्नाति पाण्डुकान्ति वहति तनुत्व धारयति तथेय नदी भवद्विरहे, यथा नायकः समागम्य तादृश्या नायिकायास्तत् सर्वं दूरीकरोति तथा त्वमस्या इति । किञ्च तस्या अनुकम्पनीयता दर्शयता स्वकान्ताया अपि कृपापात्रता व्याख्यिता ॥३१॥

प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धां
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम् ॥३२॥

सिन्धुप्रदेशात परमवन्तिमण्डल गत्वा उज्जयनीमनुसरिष्यसीति ,प्रतिपादयन् उज्जयनीप्रोज्ज्वलशोभया प्रीतमाह्वयन्नाह । प्राप्या । अवन्तीं पुरीं देश वा प्राप्य आसाद्य उदयनस्य वत्सराजस्य कथायां चरितकीर्तने कोविदा विज्ञा ग्रामवृद्धा ग्रामस्थस्थविरा यस्या तादृशीं पूर्व प्रथममुद्दिष्टा वक्र: पन्था इत्यादिना कथिता श्रिया सम्पत्त्या शोभया वा विशालामतिशयिता विशाला विशालाभिधानाम् उज्जयनीं पुरीं त्वम् अनुसर गच्छ, श्रीविशालत्वमेव व्यक्तीकर्तुमुत्प्रेक्षते, स्वर्गिणा स्वर्गभुजा सुचरितस्य सुकृतस्य फले स्वर्गसुखादिके स्वल्पीभूते स्तोकावशिष्टे उपभोगात् क्षयिणि सति गा गताना यावता मुहूर्तेन स्वर्गे स्थीयते तावतोऽभावात् पृथ्वीं प्राप्ताना सतां शेषैर्भुक्तावशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैर्हृतम् आनीत कान्तिमत् प्रशस्तशोभायुक्तम् एक श्रेष्ठम् उत्तमम् अद्वितीय वा दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव । शकलमिव अवन्तीमिति "पान्छोनादि स्वाङ्गेन" इति ईप् । केचित्तु प्राप्यावन्तीनिति

पठित्वा अवन्तिशब्दो जनपदवचनः पुंलिङ्गः ततो द्वितीयाबहुवचनं, "मालवाः स्युरवन्तयः" इति **पुरुषोत्तम-कोष** इत्याहुः । केचित्तु अवन्तिशब्दः स्त्रीलिङ्ग एव देशवाची प्राप्यावन्तीरिति द्वितीयाबहुवचनान्त एव पाठ इत्याहुः । किन्तु प्राप्यावन्तीमित्येव ईबन्तावन्तीशब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य पाठो बहुप्राचीनपुस्तकेषु दृष्टत्वाद्बहुसम्मतः । अवन्तिशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुरीविशेषेऽपि प्रसिद्ध एव । तथाच,

> "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
> पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥ इति ।

उदयनेति उज्जयनीपरिज्ञानमिदं, तादृशरम्यकथां श्रोष्यसीति चाशयः । **केचित्तु** उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धामिति अवन्तीजनपदविशेषणम्, ग्रामपदेन प्रतिग्राममुदयनकथा ध्वन्यते इत्याहुः ।

उदयनकथा चैतादृशी; उज्जयन्यां किल प्रद्योतो नाम राजासीत् । तेन स्वसुता वासवदत्ता नाम सञ्जयाय राज्ञे विवाहेन दातुमनुमता । अत्रान्तरे सा स्वप्ने उदयनं वत्सराजं कौशाम्बीपतिं चकमे । ततस्तया स्वयमेव लोकद्वारा स्वानुरागवार्ता तस्मै ज्ञापिता । तत उदयन आगत्य तां हृत्वा नीतवान् । ततः स्वपुर्यामुज्जयन्याञ्च बहु विजहारेति । पूर्वोद्दिष्टामित्यनेनं विशालाख्या काचित् अन्यपुरीति शङ्का निरस्ता । श्रीविशालामित्यत्र श्रीर्विशाला महती यत्रेति निगृह्णन्त्यन्ये । किन्त्वत्र बहुव्रीहौ विशेषणस्य परनिपातो यत्नसाध्यः । विशालेत्युज्जयन्या नाम, तथा चोक्तंतन्त्र "विशालोज्जयनी प्रोक्ता पुरी चम्पा च मालिनी' ति । "विशालं वृहदाख्यातं विशालोज्जयनी पुरी"ति धरणिः । **केचित्तु** विशालां विस्तीर्णाम्, उज्जयनी तु पूर्वोद्दिष्टाशब्देनावगन्तव्येत्याहुः । दिवः खण्डमिवेत्युत्प्रेक्षैवेयम् । केचित्तु हृतं स्वर्गैकदेशमिवेत्यभूतोपमामाहुः, तत्र पुरीं दिवः खण्डमिवेति लिङ्गभेदेन गोपमादोषो रसावहत्वात् । तथा च **दण्डी**

> "न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।
> उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्"इति ॥
> "केवलश्रेष्ठयोरेकमितरस्मिन्नपि त्रिष्वि"ति **सर्वः** । ३२॥

> **दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां**
> **प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।**
> **तत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः**
> **सिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३३ ॥**

ततः सिप्रानदीचिह्नेन उज्जयनीं प्राप्स्यसि तत्र च तथाविधसिप्रावातेन क्लमापनोदं प्राप्स्यसीति ध्वनयन्नाह । दीर्घी । तत्र उज्जयन्यां प्रत्यूषेषु प्रतिप्रभातं सिप्रावातः सिप्रानदीसम्बन्धी वायुः प्रार्थनया चाटुकारः प्रियकथनशीलः सन् प्रियकरणशीलः सन् वा प्रियतम इव भर्तेव स्त्रीणां सुरतग्लानिं रतिखेदं हरति अपनयति शैत्यादिगुणयोगात्, प्रियोऽप्युरुमवाहनादिना रतावसाने खेदमपनयतीत्युत्प्रेक्षितम् । चाटुकारतां दर्शयितुमाह, कीदृशः ? सारसानां पक्षिविशेषाणां पटु स्पष्टं मदेन मत्तया कलमव्यक्तमधुरं पटुना मदेन कलं वा कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् दूरं नयन् सारसरुतेन प्रार्थयते इत्यर्थः; प्रियतमोऽपि सारसादिरुतमातनोति; यदुक्तं, "हारीत-पारावतसारसानां रुतं विदध्यात् कलकूजितादी"ति । करोतिरनातुकरणमिति । किं वा सह आरवेन सम्यक् रसेन वर्तन्ते इति सारसाः स्त्रियः, तासां कण्ठकूजितं प्रतिकूजितेन दीर्घीकुर्वन्, मिथुनस्यैव सारसादिरुतप्रतीतोत्वात् । पुनः कीदृशः ? स्फुटितं विकसितं यत् कमलं पद्मं तस्य य आमोदोऽतिनिर्हारी गन्धस्तेन सह या मैत्री अन्योन्यानुकूल्यभावोऽति-

सम्पर्कस्तेन कषाय. सुरभिः शोभनो वा,"सुगन्धौ च विमिश्रे च शोभने च कषायवागि" ति शार्वः, प्रियतमोऽपि विकचपद्मामोदसम्पर्केण कषायः पद्मवत् सुगन्ध इत्यर्थः, सत्पुरुषलक्षणमिद, तथा च सामुद्रके "स हि स्वभावाच् शुभपुष्पगन्ध" इति । किंवा स्फुटिता प्रव्यक्तीभूता कमला सम्पत्तिर्यस्य तादृशस्य आमोदस्य गन्धद्रव्यस्य मैत्र्या सम्पर्केण कषायः सुगन्धिर्लोहितवर्णो वा,

"कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने।
निर्यासे च कषायोऽस्त्री सुरभौ लोहितेऽन्यवदि"ति ॥ विश्वः ।

किंवा स्फुटितकमलः प्रव्यक्तलक्ष्मीकः सानन्दत्वादामोदमैत्रीकषायश्च निर्हारि विलेपनादि-गन्धसम्पर्कात् सुरभिश्च, कर्मधारयः । पुनः कीदृशः ? अङ्गेषु अनुकूलो हितकारी मन्दगतित्वात्, प्रियोऽप्यूरुसंवाहनादिना अङ्गानुकूलः । प्रार्थनाचाटुकार इति प्रियतमस्यापि विशेषणम् ।

अन्ये तु प्रार्थनाचाटुकार इति प्रियतमस्य विशेषणम्,दीर्घीकुर्वन्नित्यादि तु वातस्य विशेषणमित्याहुः । यत्र स्त्रीणामिति पाठे यत्र उज्जयन्या, तामनुसरेति पूर्वश्लोकेन सम्बन्ध. । "अत्र स्त्रीणा"मिति क्वचित् पाठः । अत्र वातस्याङ्गानुकूलत्वाद् मान्द्यं बोध्यम्, शैत्य सौगन्ध्यन्च व्यक्तमेव । श्लेषवाक्यार्थोपमासङ्कीर्णमिदम् ॥३३॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखिन्नान्तरात्मा ।
त्यक्त्वा खेदं ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥३४॥

अधुना सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा च भूरुज्जयन्या इति विभावयन् देहोपचयादिना श्रममपनीय महाकाल-देवकुलं गमिष्यसीति युग्मकेन दर्शयन्नाह । जालो । त्वम् अध्वनि पथि खिन्न आयासितोऽन्तरात्मा सुखादि-गुणाधारो यस्य तादृशः सन्, अस्या उज्जयन्या हर्म्येषु रमणीयगृहेषु खेदम् आयासं त्यक्त्वा मुक्त्वा जालोद्गीर्णैः गवाक्षमुखनि.सृतैः केशाना चिकुराणा संस्काराय गुणान्तराधानायागुरुचन्दनाना धूपैरुपचितवपुर्मेघस्य धूमयोनित्वात्, वर्धितशरीर. सन् चण्डेश्वरस्य प्रचण्डस्य ईश्वरस्य महाकालमूर्तेर्महादेवस्य धाम आयतनं यायाः गमिष्यसीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । त्व कीदृश ? भवनशिखिभिर्गृहवासिकोटामयूरैर्बन्धुप्रीत्या सुहृदयमस्माकमागत इति स्नेहेन दत्तो नृत्यमेव नर्तनमेव उपहार उपढौकनं यस्मै तादृश., एतेन त्वद्दर्शनाद् विस्मृतश्रमत्वमुक्तम् आतिथ्य वा ध्वनितम् । हर्म्येषु कीदृशेषु ? कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु वातायननिसृतपुष्पसौरभवासितेषु इत्यर्थः, विदग्धाना हि क्रीडागृहं प्रकीर्णपुष्पप्रकरं भवति, तथा च

वेश्मोज्ज्वल सुमसृष्ट प्रकीर्णकुसुमोत्करम् ।
क्रीडोपकरणैर्युक्त पिण्डधूपमनोहरमि"ति ॥

परिभुक्तपुष्पं गृहोपरि क्षिप्यते तयोगादित्यन्ये, एतेन रम्यत्व सूचितम् । तथा ललिताना ललितवतीना [वनितानां] स्त्रीणां स्त्रीविशेषाणां वा पादरागेण चरणालक्तकेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु, एतेन त्वयि तत्र स्थिते त्वदुपरि तासा ललितभ्रमणात् पादमर्दनेन क्लमहानिर्भविते'ति सूचितम् ।

तदुक्त,—"व्ययामाभ्यस्तगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगा" इति ॥

किंवा, स्थानस्य रम्यत्वात् ललिताङ्गनापुरुषायितादिदर्शनाच्च प्रीत्या श्रमहानि । अन्ये तु ललितैत्यादिना नायिकानां विपरीतरतप्रागल्भ्यमुक्तम्, एवं हि चरणलाक्षालक्षितत्वं भवनानामुपपद्यते इत्याहुः । ललितं विद्यते अस्या ललिता अर्शआदित्वादच् । ललितलक्षणं यथा,—

"तुलाकोटिस्वनैर्मार्गे सूचितं हंसलीलया ।
खेदादल्पसञ्चारं चलितं ललितं मतम्" ॥ इति ।

अन्यच्च—"हस्तपादादिविन्यासभ्रूनेत्रौष्ठप्रयोजितम् ।
सुकुमारविधानेन ललितं परिकीर्त्तितम्" ॥ इति ।

"वनिता जनितात्यर्थानुरागायाञ्च योषिति" त्यमरः । एतेन धूपोपचितगात्रत्वादिना उज्जयन्या रतिगम्यत्या प्रकर्षं सूचितं । ननु धूमादिसन्निपातो मेघ इत्यौत्सुक्यात्, यक्षो नाविगतवान् तत् कथं धूमेनोपचय उक्तः ? सत्यं, मेघाऽगुरुधूपाऽपि कृष्णं, अतो मिश्रितत्वादुपचिताकृति प्रतिभाति, किंवा विरुद्धत्वाद् यक्षस्य पूर्वापरविरोध । केचित्तु आह्लादकधूपैः श्रमविनयनादुपचितवपु स्फीतमूर्तिरिति व्याचक्षते ॥३४॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥ ३५ ॥

भर्त्तुं ॥ त्वं पुनः कीदृशः ? भर्त्तुः स्वामिनो महादेवस्य कण्ठस्येव छविः शोभा यस्य तादृश इति हेतोरयमस्मत्स्वामिगलसमानवर्ण इति स्मात् सादरं सानुरागं यथा स्यात् तथा गणैः प्रमथैर्नन्दिभृङ्ग्यादिभिर्वीक्ष्यमाणः दृश्यमानः, एतेन चण्डेश्वरस्य धामगमने तदनुचराद्भयं नास्ति सुखेन तत्र यास्यसीत्याकूतम्, आतिथ्यप्राप्तिर्वा ध्वनिता । कीदृशस्य चण्डेश्वरस्य ? त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्य गुरोः सृष्टिस्थितिसंहारहेतुत्वात् पूज्यस्य पितुर्वा, एतनावश्यं स साक्षात्करणीय अन्यथा श्रेयःप्रतिबन्धः स्यात् । उक्तं हि,

"प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः" इति ।

कीदृशं धाम ? पुण्यं धर्महेतुं पापहन्तृ किंवा मनोज्ञम् । तथा गन्धवत्या गन्धवतीनाम्न्या नद्या मरुद्भिर्वातैः धूतोद्यानं कम्पितारामम् धामचिह्नध्वनिरयम् । वातैः कीदृशैः ? कुवलयरजोगन्धिभिर्नीलोत्पलपरागसौरभयुक्तैः, तथा तोयक्रीडायां जलविहारे अविरतानाम् अत्यासक्तानां युवतीनां तरुणीनां स्नानेन स्नानीयेन सुगन्धिद्रव्येण तिक्तैः सुगन्धिभिः, उत्पलयोगेन युवतिस्नानेन च वायोः सौगन्ध्यम् । गन्धवतीति नदीनाम च सार्थकमिति ध्वनितम् । धूतोद्यानत्वेन वायोर्मान्द्यं सूचितम्, शैत्यं व्यक्तमेव । उद्यानस्थं त्वामेतादृशो मारुतः प्रीणयिष्यति गन्धवतीपयश्च पास्यसि युवतिजलक्रीडाश्च द्रक्ष्यसीत्याकूतम् । धाम्नः पुण्यतया उद्यानस्य रम्यतया धर्मकामौ तव सम्पत्स्येते इति ध्वनितमिति च वदन्ति । उदारप्राणान्वितोपमागर्भा जातिरियम् । तथाच "श्लाघ्यै-र्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते" इति । इह प्रसादमाधुर्य—प्राणत्वेन बोध्ये, तथाच—

"प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति ।
लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥
मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थिति ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रता" इति ॥ युग्मकम् ॥३५॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदभ्येति भानुः ।
कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥३६॥

इतिकर्तव्यतामुपदिशन् धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । अप्य । हे जलधर मेघ, अन्यस्मिन्नपि सन्ध्यासमयादितरस्मिन्नपि मध्याह्नादौ कालेऽपि सन्ध्याकाले यदि न गच्छसि तदा कालान्तरेऽपि महाकालं कालाग्निरुद्रम् आसाद्य प्राप्य सन्निधीकृत्य ते तव स्थातव्यं त्वया अवस्थेयम्, यावत् भानुः सूर्यो नयनविषयं चक्षुर्गोचरम् अभ्येति अभिगच्छति सन्ध्या यावद्भवतीत्यर्थः । अवस्थितौ हेतुमाह श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनो महाकालायतने महादेवस्य सन्ध्याबलिपटहतां सायंसमयपूजावाद्यभेदभावं कुर्वन् अर्थात् गर्जितैः सम्पादयन् आमन्द्राणाम् ईषद्गम्भीराणां गर्जितानां ध्वनीनाम् अविकलं सम्पूर्णं फलं प्रयोजनं त्वं लप्स्यसे प्राप्स्यसि । अप्यन्यस्मिन्निति मत्कार्यार्थगमनकालादन्यस्मिन्नपि काले कामचाराद् यदा यदा तत्प्रदेशं यास्यसि तदा तदेत्यन्ये व्याचक्षते । केचित्तु अन्यस्मिन्नपि सन्ध्याव्यतिरिक्तकालेऽपि भानुर्यावत् नयनविषयम् अभ्येति यावत् सूर्योदयो भवतीत्यर्थः । सन्ध्याबलीत्यत्र सन्ध्याशब्देन प्रातःसन्ध्योच्यते प्रातःकाले हि देवालये पटहो वाद्यते, तत्र त्वमेव आमन्द्रपटहो भवेत्यर्थः, इति व्याचक्षते । जलधरेत्युचितपदोपादानं सजलमेघस्य गर्जितानामामन्द्रत्वात् । अभ्येतीत्यत्र अत्येतीति च पाठः । ननु कुर्वन्निति वर्तमानप्रयोगो भविष्यति काले कथम्, फललाभस्य प्राक्तनत्वेन वर्तमानसामीप्यस्य वर्तमानवत्त्वात्, धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्युक्तेर्वा । अन्ये तु कुर्वन्निति भविष्यति वर्तमानप्रयोगः साध्याया अपि सन्ध्याबलिपटहताया सिद्धवद्व्यपदेशात् सिद्धभावनानामालङ्कारप्रतिपादनार्थं । यदुक्तम्,

"साध्यस्य सिद्धवद्व्याजो (?) अतद्भावेन कीर्तनम् ।
साध्यभेदप्रसिद्ध्यर्थं यत्र सा सिद्धभावने'ति ॥

साध्यभेदस्थानं फलं लप्स्यसे इतीत्याहुः । "बलिः पूजोपहारे स्यात् करे चामरदण्डयो'रिति धरणिः । पटहशब्देनात्र कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तत्कृतो ध्वनिरुच्यते, किंवा पटहतां पटहभावमेव कुर्वन् तत्तुल्यध्वनिकरणादित्याक्षेपात् । "आनकः पटहोऽस्त्री स्यादि'त्यमरः । केचित्तु सन्ध्याबलिपटहतां वृषोत्सर्गवाद्यम्, तथा चोत्तरतन्त्रे, "ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्याबलयो वृषा' इतीति व्याचक्षते, किन्त्वत्र नयनविषयं यावदभ्येति भानुरिति व्यर्थं स्यात् वृषोत्सर्गवाद्ये कालनियमाभावात् । सन्ध्यासमयेऽङ्कितो वृषः सन्ध्याबलिरित्यत्र तु प्रमाणं नास्ति, अप्रस्तुतश्चेदम् ॥३६॥

पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥३७॥

सुरसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह । पाद इति । तत्र महाकालायतने वेश्या वशं शासमाना स्त्रियो गणिका वा त्वत्तो भवतः सकाशात् वर्षाग्रबिन्दून् वृष्टिप्रथमजलकणान् प्राप्य त्वयि कटाक्षान् लोचनान्तविलोकितानि आमोक्ष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति । तासां रम्यतामाह कीदृश्यो वेश्याः, पादन्यासैः देवप्रदक्षिणाकरणार्थं चरणक्षेपैः क्वणिता शब्दिता रशना क्षुद्रघण्टिका यासां तास्तथा, तथा चामरैर्व्यजनैः क्लान्तः खिन्नो हस्तो यासां तास्तथा, सौकुमार्य

ध्वनिरयम्। कीदृशैः ? लीलया विलसेन उत्क्षेपणक्रमविशेषेण अवधूतैश्चालितैः, तथा रत्नानां पद्मरागादीनां मणीनां वेण्यां परिहितानां चामरदण्डोपन्तारोपिणां वा छायाभिः कान्तिभिः खचितो मिश्रितः कर्बुरितो वलिर्दण्डो येषां तादृशैः, "वलिश्चामरदण्डेऽपी"ति रन्तिः। वर्षाग्रबिन्दून् कीदृशान् नखपदानां नखक्षतानां सुखान् सुखकारिणः नखपदानि पाकोन्मुखत्वात् सन्तापयन्ति तत्र वर्षाग्रबिन्दवः सुखहेतवः अत एव तल्लाभेन सुखोत्पत्त्या कटाक्षान् करिष्यन्तीति भावः। ध्वनिना तु नखपदवत् सुखानिति कामुकभ्रमात् कटाक्षान् करिष्यन्तीत्यप्युक्तम्। कटाक्षान् कीदृशान्, मधुकरश्रेणिवत् भ्रमरपङ्क्तिवत् दीर्घान् आयतान् अपाङ्गगतत्वात्, उत्फुल्ला नामेयं दृष्टिः, यदाह,—

"विस्तीर्णमाणनयनस्फुरतापाङ्गविमर्षिणी।
उत्फुल्ला नामतो दृष्टिर्महोत्सवे विधीयते" ॥ इति।

अत्र वेश्यादीनां विशिष्टगौरवाख्यापनेन वेश्यानां चामरदोलाचोर्ध्वं प्रतिपादितं, तथा च दण्डी,

"उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते।
तदुदाराह्वयस्तेन सनाथा काव्यपद्धति' रिति॥

अत्र पादन्यासेत्यनेन वेश्यानां नृत्यविशेषो ध्वनितः। उक्तञ्च, - "नृत्येषु चरणक्षेपः पादन्यासः प्रकीर्तित" इति। पूजाकाले चामरमादाय नृत्यन्त्यो वेश्यास्तत्रायतने भ्रमन्तीत्यर्थ इति च व्याचक्षते। एवमिह व्याख्यान्तरं ग्रन्थगौरवभयात् उपेक्षितम्॥ ३७॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सायं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः।
नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥३८॥

तत्र पुण्यप्राप्त्यर्थमुपदिशन् पार्वतीप्रीत्या धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह। पश्चा। त्वं मण्डलेन आत्मप्रतिबिम्बेन वलयाकारेण पश्चात् पृष्ठदेशे भ्रमणानन्तरं वा उच्चैर्भुजा उच्छ्रितबाहव एव उच्छ्रितत्वात् तरवो दृशास्तेषां वनं समूहम् अभिलीनः समाश्लिष्टः सन्, सायं सन्ध्याकालसम्बन्धि अत एव प्रतिनवम् अभिनवम् अम्लानं यज्जपापुष्पम् ओड्रकुसुमं तद्वद् रक्तं लोहितं तेजो द्युतिं दधानो धारयन् शान्तेन दूरीकृतेन उद्वेगेन मनोविकारविशेषेण स्तिमितनयनं स्थिरानिश्चलश्लोचनं यथा स्यात् तथा भवान्या दुर्गया दृष्टा अवलोकिता भक्तिः सेवा यस्य तादृशः सन् नृत्यस्य नर्तनस्य आरम्भे उपक्रमे पशुपतेश्चण्डेश्वरस्य आर्द्रनागाजिनेच्छां सरक्तगजचर्मधारणाभिलाषं हर अपनेष्यसि। अयमाशयः, महादेवः सायं रक्तगजचर्म परधार्यो समुत्क्षिप्य सन्ध्यायां ताण्डवमारभते। तत्र भवानी भीभयत्वात् सोद्वेगा भवति। तत्र त्वयि तत्क्रियाकारिणि सति नागाजिनेच्छागमने भीभयाभावात् प्रीता सती तव तादृशमूर्त्यदर्शनेन विस्मयस्तिमितनेत्रा भवती त्वां प्रेक्षिष्यते इति। एतेनोभयोरेवाराधनेन धर्मः सूचितः। भुजतरुवनमिति शिरस्य दशभुजत्वादुक्तम्। यदुक्तं,

मत्त-मगाम्यमुक्तम् जवाशब्देनात ओड्रूप उच्यते, अत एव जवापुष्पमिति न पुनरुक्तम्, "ओड्रपुष्पेऽपि जवाऽपि जवाशब्द प्रकीर्तित' इति पुरुषोत्तम, नवविनिद्रजवाकुसुमत्विषामि ति भारवि, "जवाकुसुमसङ्काशमि ति सूर्यस्तव । आर्द्रत्वेनेनाचिरत्व सशोणितना सूचिता । शान्तेति क्रियाविशेषणेन विस्मिता दृष्टि सूचिता, तथाच —

' किञ्चिदुद्धृतनेत्रान्ता दृष्टोद्भ्रन्भ्रमाञ्चला ।
स्फीता विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये रसे ' ॥ इति ।

शान्तोद्वेगेति मेघसम्बोधन शान्त उपशमित उद्वेगो येनेति केचित् । ' स्तिमितो निश्चले क्लिन्ने ' इति धरणि । स्तिमितेति स्तमितयोऽपीष्यन्ते इति पु वद्भावनिषेधस्य प्रायिकत्वात् ॥३८ ॥

गच्छन्तीना रमणवसति योषिता तत्र नक्त
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभि ।
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वी
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ता ॥३९ ॥

अभिसारिकाणामुपकारद्वय प्रार्थयन् तासां दर्शनात् प्रेत्साहयन्नाह । गच्छ । तत्र नक्त तस्या रात्री तत्रोच यन्या वा नरपतिपथे राजवर्त्मनि सूचिभेद्यैर्निविडैस्तमोभिरन्धकारै रुद्धालोके आवृतचाक्षुषज्ञाने आच्छादितदर्शने सति त्व कनकनिकषवत् स्वर्णरेखावत् स्निग्धया मनोहरया सौदामन्या विद्युता रमणस्य वल्लभस्य वसतिं वेश्म रमणाय रत्यै वा वसतिं गच्छन्तीना यान्तीना योषिता स्त्राणाम् अभिसारिकाणाम् उर्वी भूमिं दर्शय दृष्टिविषयतां प्रापय, एव तोयोत्सर्गे जलत्यागे यत् स्तनित गर्जित तेन मुखरो वाचाल सशब्दो मा च भूर्नैव भविष्यसि, ध्वनिना तु तोयोत्सर्गेण स्तनितेन च मुखरो दुर्जनो मा च भू च शब्द एवार्थे । कुत इत्याह यतस्ता विक्लवा कामव्यग्रा गर्जितामहा इति स्तनित मा कार्षीरित्यर्थ । किंवा त्वद्गर्जने ता विह्वला स्युरित्यर्थात्, किंवा त्व मुखरो मा भू, ताश्च विक्लवा मा भूवन् । च शब्द समुच्चय । वर्त्मदर्शनेन विद्युद्द्योतया अमुखरत्वेन च ता उपकरिष्यसीत्यर्थ । सूचिभेद्यैरिति सूचि कर्मकारकद्वयभेद तया भिद्यन्ते इति घ्यण सूचिभेदमर्हतीति ण्यो वा सूचिभेद्यत्वञ्च कवि समयस्तमोनिविडतया ननु वस्तुतस्तमसा सूचिभेद्यता । कनकनिकषस्निग्धयेत्यनेन विद्युतोऽस्खल ध्वनितम्, महती हि विद्युदभिसारिकाणा भयहेतु । कनकनिकषच्छाययेति पाठे कनकनिकषवत् छाया कान्तिर्यस्यास्तादृश्या । ' मुखरो बहुवाक प्रोक्तो मुखरो दुर्जने मत इति रन्ति ॥ ३९ ॥

ता कस्याञ्चिद्भवनवलभौ सुप्तपारावताया
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्र ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेष
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या ॥ ४० ॥

उज्जयिन्यां गमनागमनसमृद्ध्या विश्रामसमुत्प्रेक्षमाणो गमनाय त्वरयितुमाह । ता । सुप्ता निद्राणा पारावता यस्या तादृशां कस्याञ्चिद् भवनस्य सौधगृहस्य वलभौ उपरि मण्डलिकाया चौखण्डी इति चादनी इति च ख्यातायां चिरविलसनात् प्रभूतकालस्फुरणात् बहुचिरस्मरणात् खिन्न क्षीण बहुतरायासयुक्त विद्युदेव कलत्र यस्य तादृशो भवान् तां पूर्वमुक्तां रात्रिं नीत्वा गमयित्वा सूर्ये दृष्टे सति प्रभाते सति पुनरपि अध्वशेषं गन्तव्यवर्त्मनोऽवशिष्ट वाहयेत् गच्छतु । कुतस्तत्रावस्थान विहाय गिरेस्तत्र प्रातरेव गमिष्यामीत्यथान्तर न्यस्यति खलु यस्मात्

सुहृदां मित्राणाम् अभ्युपेता अङ्गीकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या करणं यैस्तादृशा जना न मन्दायन्ते न शिथिलीभवन्ति। कस्याञ्चिदिति अनिर्दिष्टविशेषत्वात् सर्वत्र वडभीनां सौलभ्यं सूचितम्। "सौधपृष्ठे विरचितां मण्डलीं वडभिं विदु"रित्युत्पलिनी, "सौधोपरि चतुःपार्श्वे मण्डलीं वडभीं विदु"रिति **कौमुदी**। "विख्याता वडभी चूडे" इत्यमरमाला, "वडभी चन्द्रशालेति ख्याता प्रासादमस्तके"इति **शर्वः**, सुप्तपारावतत्वेन निर्जनत्वाद्रतिरसोद्दीपनत्वं ध्वनितम्। वाहयेदिति स्वार्थे णिः; अम्बरोपमित्यनेन मद्गृहं निकटवर्तीति मेघस्य आदरागमनं सूचितम्। मन्दायन्ते इति भृशादित्वात् क्यङ्। खलु हेतौ निश्चये वा। अभ्युपेतार्थकृत्या इति यद्यपि विशेषणमपि विशेष्यप्रतिपत्तिकरमिति विशेष्यलाभः। **केचित्तु** हे अभ्युपेतार्थ अङ्गीकृतप्रयोजन, सुहृदां कृत्याः कर्तव्या अर्था न मन्दायन्ते। कृत्या इत्यर्थापेक्षया पुंस्त्वम्, अभ्युपेतार्थेत्यत्र अर्थशब्दस्य प्रकृतत्वात्, किंवा "कृत्या क्रिया-देवतयोरि"ति **कोष** इत्याहुः, फल्याख्येयम्॥ ४०॥

तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु।
प्रालेयास्रं कमलवदनात् सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः॥४१॥

यदि प्रातर्न गच्छसि तदा त्वं खण्डितामन्युभरतः स्याः, सूर्योऽपि साभ्यसूयस्त्वां दहेदिति व्यतिरेकेण दोषं दर्शयन्नाह। तस्मिन्। तस्मिन् काले प्रभाते प्रणयिभिः प्रियैः खण्डितानां प्रियवञ्चितानां योषितां स्त्रीणां नयनसलिलं रोदनजलं शान्तिम् उपशमं नेयं प्रापणीयम्, अतः कारणात् त्वं भानोः सूर्यस्य वर्त्म पन्थानम् आशु शीघ्रं त्यज परिहरिष्यसि सूर्याश्रको मा भूरित्यर्थः, यदि सूर्यमावृत्य तिष्ठसि तदा प्रभातप्रतीक्ष्या प्रणयिनामनागमनं स्यात् खण्डितानां दुःखशान्तिर्न स्यादिति तन्मन्युस्त्वयि स्यादिति भावः। दोषान्तरमाह, सोऽपि भानुरपि नलिन्याः पद्मिन्याः कमलवदनात् पद्मरूपमुखात् प्रालेयास्रं हिमरूपमश्रु हर्तुम् अपनेतुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः त्वयि कररुधि रश्मिरोधके सति अनल्पाभ्यसूयोऽतिक्रोधः स्यात् नयनस्य वदनत्वेन हिमस्य चाश्रुत्वेन रूपणात् पद्मिन्याः खण्डितत्वं रवेर्नायकत्वं ध्वनितम्। कररुधीत्यत्र ध्वनिना करो हस्तो वाच्यः, यस्येष्टसाधनाय प्रसारितं हस्तं यो रुणद्धि स तं प्रति अनल्पाभ्यसूयः स्यादिति युक्तमेव। नयनसलिलमत्र ईर्ष्यासम्भव; यदाह "आनन्दार्तिसमुद्भूतमश्रु विद्याद् द्विधैव ही"ति। खण्डितालक्षणमाह **भरतः**।

"निद्राकषायमुकुलीकृतनेत्रयुग्मो नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः।
यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणै"रिति॥
अन्योऽप्याह—"अन्यत्र सकलां रात्रिं नीत्वा यस्याः सुहृज्जनः।
प्रातरायाति सा ज्ञेया खण्डिता नाम नायिके"ति॥४१॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम्।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्यान्-
मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि॥ ४२॥

उज्जयनीतश्चलितस्त्वं गम्भीराया नद्याः पयः पास्यसीति प्रतिपादयन् तदीयजलसम्भवया प्रेमोत्पादयितुमाह। गम्भीरायाः। गम्भीराया गम्भीरानाम्न्याः सरितो नद्याः अथच गम्भीराया गूढरोपतोषस्त्रीविशेषस्य प्रसन्ने निर्मले पक्षे

सानुरागे चेतसीव पयसि पानीये ते तव प्रकृतिसुभगः स्वभावमनोहरः छायात्मापि प्रतिबिम्बशरीरमपि प्रवेशम् आसन्नं लप्स्यते प्राप्स्यति । प्रसन्न इत्यनेन प्रवेशयोग्यत्वं सूचितम्, छायात्मापीत्यपिशब्दान्मनोऽपि, छाया प्रतिबिम्बम् आत्मापि स्वरूपमपीति वा, आत्मा बुद्धिर्मनोऽपीति वा। चेतसीवेति इवशब्दात् ते नायकस्येवेति च बोद्धव्यम्। यथा कस्यचित् नायकस्य चित्रनिर्मितप्रतिबिम्बमपि रक्तानुरक्तयाः कामिन्या हृदि प्रविशति तद्वदित्यर्थः। तस्मात् कारणात् त्वं धैर्यात् धीरत्वात् हेतोः धैर्यमवलम्ब्य वा अस्या नदीनायिकायाः कुमुदविशदानि कैरववत् शुभ्राणि चटुलानि चञ्चलानि मनोज्ञानि वा सफराणां प्रोष्ठीमत्स्यानाम् उद्वर्तनान्येव उद्धतपरिवर्तनान्येव अथच तद्वत् प्रेक्षितानि कटाक्षनिक्षेपान् मोघीकर्तुं व्यर्थीकर्तुं नार्हसि न योग्यो भवसि, धैर्यं न कार्यं तान्यनुभविष्यसि स्वच्छन्दं विहरिष्यसीत्यर्थः । मेघच्छायां प्राप्य सफर्य उद्वर्तन्ते इति प्रसिद्धम् । धैर्यलक्षणं यथा,—

"चापलेन न संस्पृष्टा सर्वार्थेष्वविकत्थना ।
स्वाभाविकी मनोवृत्तिर्धैर्यमित्यभिधीयते" ॥ इति ।

धैर्यादाशयज्ञानपाण्डित्यान्न मोघीकर्तुमर्हसीति वा । इयमाविष्कृतानुरागात् क्षिप्रगम्यैव भवति । यदुक्तं,—

"आकारेणात्मनो भावं या नारी प्राक् प्रकाशयेत् ।
क्षिप्रमेवाभियोज्या सा प्रथमे चापि दर्शने" ॥ इति ।

अन्यच्च, "प्रियं कामयमानायाः कर्तव्या हस्तधारणे"ति ॥

इयञ्च कान्ता दृक्, यदाह,

"व्याकोपमध्या चटुला मधुरा स्निग्धतारका ।
दृष्टिः कान्तेति कथिता रतिभावसमाश्रिते"ति ॥

कुमुदविशदानीति—उपान्तधावल्यपरमेतत्, पूर्वसजातविरहेण कज्जलायोगादित्यन्ये । गम्भीरालक्षणं यथा, "गम्भीरा धैर्यतो वामा सदृशी रोषतोषयो"रिति । अन्यच्च,—

विक्रिया सहजा यत्र हर्षोत्कर्षभयादिषु ।
भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गाम्भीर्यमुदाहृतम्"॥ इति ।

इह गम्भीरा मानिनी, तथाहि छायात्मा चित्रादिप्रतिमूर्तिं मानिन्या अनाविष्कृतप्रणयायाः कस्याश्चेतसि प्रसादं गते प्रतिमूर्तिरपि प्रविशति प्रीतिं दिशति, प्रियोऽपि आशयज्ञानपाण्डित्यात् तस्याः प्रेक्षितानि न मोघीकरोतीति । किंवा इयमुत्कण्ठिता नायिका; यदुक्तम्,

"विरहे जायते यस्या उत्कण्ठाकुलितं मनः ।
उत्कण्ठितेति सा नाम्ना विदग्धैरभिधीयते" ॥ इति ।

अस्या अपि व्यक्तानुरागे चित्ते प्रियप्रतिमूर्तिरपि प्रविशति, तादृशी धैर्यात् नोपेक्षणीया भवति ॥४२॥

तस्याः किञ्चित् करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादः पुलिनजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४३ ॥

इदानीं तथाविधसुखप्राप्त्या विलम्बमवधार्य गमनाय त्वरयितुमाह । तस्या । हे सखे मित्र, ते तव प्रस्थानं गमनं कथमपि कष्टसृष्ट्या केवलं मदुपकारबुद्ध्या भावि भविष्यति, एतेनात्रीडस्तापाल्लस्यादेन गन्तव्य-

मिति सूचितम् । उक्तं हि, "अज्ञातरतं सुरतिनः परिपालयन्ती"ति । त्यक्ष्यसे इति प्रार्थनायां प्रियवाक्यम् । किमिति प्रार्थ्यत इत्याह, तत्र कीदृशस्य ? तस्या गम्भीराया नद्या नायिकाया इव सलिलं जलमेव वसनं वस्त्रम् अथच स्वच्छत्वात् सलिलवद्वसनं च हृत्वा गृहीत्वा अर्थात् पीत्वा अथच आकृष्य लम्बमानस्य आलम्बनं कुर्वतः नदी-मभितिष्ठतः स्पर्शादिसुखमनुभवत इत्यर्थः अथच विलम्बं कुर्वतः । अन्ये तु, पयः पीत्वा गुरुत्वात् लम्बमानस्य नभसोऽधःपतत इत्याहुः; किन्त्वेव ज्ञातास्वाद इत्याद्यप्रस्तुतं स्यात् । किम्भूतं सलिलवसनं प्राप्ता वानीरस्य वेतसस्य शाखा विटपो येन अथच प्राप्तो वानीर एव अथच तद्वत् शाखा भुजो येन तादृशम्, अत एव किञ्चित् करधृतमिव वानीरशाखायाः करोपमत्वात्; नायिका हि वस्त्रापहरणसमये इच्छावत्योऽपि हस्तेन वस्त्रं निरुन्धन्त्येव, ईषद्धस्त-निरुद्धमिव, तथा नीलं वानीरच्छायया कृष्णम् अथच नीलीरसरञ्जितत्वात् नीलं, तथा मुक्तरोधोनितम्बं मुक्तस्त्यक्तो रोध एव तीरमेव अथच तद्वत् नितम्बः कटीपश्चाद्भागो येन तादृशम्, जलचिह्नव्यतिरयम् । किमेतावतैव गमननिरोधः स्यादित्याह ज्ञातेति, ज्ञातोऽनुभूत आस्वादो जलसुरसतादीत्यर्थः येन तादृशः कः पुलिनमेव जघनं कटीपुरोभागो यस्यास्तां पुलिनजघनां नदीं विहातुं त्यक्तुं समर्थः शक्तो भवति अपि तु न कोऽपि; तादृशनदीसुगन्धसलिला-वगाहनावासकरुचिरं भवति । अथच ज्ञातास्वादोऽनुभूतशृङ्गाररसः पुलिनजघनां शीतलत्विशालत्वात् पुलिन-मिव जघनं यस्यास्तादृशीं स्त्रियं विहातुं समर्थः शक्तो जनस्तदुपभोगासक्तोऽन्यथीरितकार्यान्तरः स्यादित्यर्थः । अत एव मदनुरोधेनैव तव गमनं भविष्यतीति भावः । जघनस्य पुलिनोपमानेन शैत्यादिगुणवत्त्वसूचनात् वर-वर्णिनीत्वमुक्तम् । तथाच,

"शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला ।
भर्तृभक्तिरता नित्यं सा स्मृता वरवर्णिनी"ति ॥ केचित् ।

विपुलजघनामिति पाठे विपुलं विशालम् । श्लेषादस्याः स्वाधीनभर्तृकात्वमुक्तम्, तथाच,

यस्याश्चित्तरतिक्रीडासुखास्वादनलालसः ।
न प्रयाति प्रियः पार्श्वात् सा स्यात् स्वाधीनभर्तृके"ति ॥

केचित्तु नीलमित्यनेनाभिसारिकात्वं ध्वनितम्, अभिसारिका हि अन्धकारे नीलवसनं परिदधातीत्याहुः । "अथ वेतसे । रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला" इत्यमरः । "वानीर इज्जल" इत्यमरः । "शाखा पक्षान्तरे भुजे" इति विश्वः । "समे शाखालते" इत्यमरः "कूलं रोधश्च तीरञ्चे"ति च । "यदन्तर्वारिणस्तटम्—। तोयो-त्थितं तत् पुलिन"मिति च । भावीति भविष्यति णिन् । रूपकोपमास्वभावाख्यानगर्भार्थान्तरन्यासः ॥४३॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्कपुण्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥ ४४ ॥

गम्भीरायाः पयः पीत्वा तुष्टो मन्दमन्दं देवगिरिं यास्यसीति दर्शयन्नाह । त्वन्नि । देवपूर्वं गिरिं देवगिरिं कार्तिकेयनिवासस्थानपर्वतम् उपजिगमिषोरुपगन्तुमिच्छोस्तव सम्बन्धे शीतः दत्तस्ततो विशीर्णनिष्यन्दशीतली-भूतो वातो नीचैर्मन्दं यथा स्यात् तथा वास्यति गमिष्यति । मन्दशीतलवातेन प्रीणितस्त्वमपि वातमान्द्याद् गम्भीरापय पूर्णोदरत्वाच मन्दं गमिष्यसीत्यर्थः । पूर्णोदरस्य शीघ्रगमने दोषदर्शनात् । तथाच,

"भुक्तोपविशतस्तुन्द शयानस्य वपुर्भवन् ।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावत" ॥ इति ।

मेघवानस्य स्वभाववगना चेयम् । नीचैराजिगमिषारिति च योजयन्ति, तदा वातस्य मान्द्यमाक्षेपलभ्यम्। कीदृशो वायु ? तत्र निष्यन्देन क्षरणेन जलबिन्दुना उच्छ्वसिताया वाष्पायमाणाया वसुधाया पृथिव्या गन्धस्य सम्पर्केण सङ्गेन पुण्यो मनोहर "पुण्य पवित्रमित्याहुर्मनोज्ञ पुण्यमुच्यते" इति यल । एतेन सौगन्ध्य प्रतिपादितम्, अत एव स्रोतसा नासाया रन्ध्रस्य विवरस्य ध्वनिनेन शब्देन सुभग यथा स्यात्तथा दन्तिभिर्हस्तिभि पीयमान उप भुज्यमान, गजा हि मुखमुन्नमय्य वात पिबन्तीति प्रसिद्धम् एतेन हस्तिना प्रीणनात् परोपकारध्वनि । तथा काननोदुम्बराणा वनभवोदुम्बरतरुफलाना परिणमयिता परिपाचयिता पक्वता प्रापयिता, एतेन मान्द्य वर्त्मचिह्न रम्य त्वञ्च ध्वनितम् । केचित्तु उदुम्बरफलाना पाचयिता एतेन कठिनमपि फल मृदु करोतीत्यर्थ । तथा उदुम्बरवृक्षाणा परि सर्वतोभावेन नमयिता उन्नतमपि नम्रता नयतीत्यर्थश्च, एतेन एवम्भूतदर्शकत्वान्नीचैर्वास्यतीति व्याचक्षते । उदुम्बरो यज्ञडुमरि इति ख्यातो वृक्ष, "उदुम्बरे जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक" इत्यमर. । अत्र उदुम्बर फल, "द्विहीन प्रपरे सर्व"मित्युक्ते, । उदुम्बरो डुमुरि इति ख्यातो वृक्ष इत्यन्ये । देवपूर्वमिति देव पूर्वो यस्मात् स देवपूर्वो गिरिर्देवगिरिरित्यर्थ । यथा "हिरण्यपूर्वं कशिपु प्रचक्षते" इत्यत्र हिरण्यकशिपुरिति ॥४४॥

तत्र स्कन्द नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीना चमूना
मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृत तद्धि तेज ॥ ४५ ॥

देवगिरौ धर्मसम्पत्तिमुपदिशन्नाह । तत्र । तत्र देवगिरौ नियतवसतिं नित्यवासिन स्कन्द कार्त्तिकेय भवान् पुष्पमेघीकृत आत्मा शरीर येन कामरूपत्वात् तादृश सन् व्योमगङ्गाया मन्दाकिन्या जलेनार्द्रै स्तिमितै पुष्पाणामासारैरतिशयितवर्षैं स्नपयतु स्नान कारयिष्यति । स्कन्दस्यातिशयपूज्यत्व दर्शयितु तत्तेजस्विताधिक्यमाह, हि यस्मात् तत स्कन्दरूपम् अत्यादित्य सूर्यमतिक्रान्त सूर्यादपि तीव्र तेज नवशशिभृता चन्द्रधारिणा महादेवेन वासवीनाम् इन्द्रस्य वाहिनीना चमूना सेनाना रक्षाहेतो परित्राणनिमित्त हुतवहस्याग्नेर्मुखे सम्भृतम् अर्पित निक्षिप्तम्, अग्निमुखसम्भृतत्वेनाग्निरूप तेज इति जलवृष्ट्या वह्निशान्तिशङ्कया पुष्पासारै स्नपनमुक्त, न तु जलै, देवता च सपुष्पजलैनैव स्नप्यते इति किञ्चिज्जलयोगसूचनाय जलार्द्रैरित्युक्तम् । तत्रापि स्कन्दस्य गङ्गाप्रभवत्वात् तज्जलप्रीत्यतिशयात् गङ्गोल्लेख । पुष्पमेघीकृतात्मेत्यनेन प्रागुक्त कामरूपत्वमुपपादितम् ।

"प्राय कुन्देन्दुसदृशप्रसूनचयवर्षण ।
पयोवाहो भवेद् यस्तु पुष्पमेघ स उच्यते" ॥ इति बल ।

पुरा किल तारकोपप्लुतदेवगणरक्षार्थं शिवेनाग्निरूप स्वतेजमग्निमुखे क्षिप्त, तेनापि तद्धारणाक्षमत्वात् गङ्गाया क्षिप्त, सा च शरवणे कुमारमसूत, स च कृत्तिकादिभिर्लीला पालित इति पौराणिकी कथा । अत्र देवताविषयो रतिभावो व्यज्यते इति भावध्वनिस्तस्य हेत्वलङ्कारेण सङ्कर । अतिशयोक्तिरियमत्यादित्यमित्युक्ते । तथाच,

"विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।
असावतिशयोक्ति स्यादलङ्कारोत्तमा च सा" इत्यन्ये ॥
"वसति स्यादवस्थाने यामिन्याञ्च निकेतने" इति विश्व ॥४५॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४६ ॥

प्रधानदेवतां सम्पूज्य तदीयवाहनादिकञ्च पूजयेत् इत्यागमदर्शनान्मयूरस्याप्यायनमुपदिशन् तदाप्यायनेन गौरीशङ्करस्कन्दानां प्रीत्या धर्मसम्पत्तिमाह । ज्योति । भवानी दुर्गा पुत्रप्रेम्णा मम पुत्रस्यायं मयूरस्तस्येदमिति स्नेहेन न त्वलङ्कारवाञ्छया यस्य मयूरस्य बर्हं पिच्छं कर्णे श्रवणे करोति निवेशयति तं मयूरं त्वं प्रथममाप्याययेः तर्पयिष्यसि स्वनिष्यन्दशीतलशीतेनेत्याक्षेपात् । पश्चादाप्यायनानन्तरं गर्जितैर्ध्वनिभिस्तं नर्तयेथाः नर्तयिष्यसि । ननु पुत्रप्रेम्णा चेद्धारयति तर्हि बर्हं न रम्यमित्याह, कीदृशं बर्हं ? ज्योतिर्लेखावलयि ज्योतिषां नानारूपाणाम् अर्धचन्द्राद्याकाराणां लेखा राजयस्तासां वलयं मण्डलं विद्यते यत्र तत्तथा, तथा गलितं स्वयं पतितं नतु छिन्नम् । ननु कथं पुत्रप्रेम्णैवेति मण्डनमपीदमिति कर्णस्य भूषणवत्तां दर्शयति, कीदृशे कर्णे ? कुवलयदलप्रापि कुवलयस्य नीलोत्पलस्य दलं पत्रं प्राप्नोतीति क्विप् । णिन्प्रत्ययान्तस्य विशेषणसमास इत्यन्ये । केचित्तु नीलोत्पलदलं प्राप्तुं सदृशीकर्तुं शीलं यस्य तत्तथा, बर्हविशेषणमिदमित्याहुः । मयूरं कीदृशं ? हरशशिरुचा शिवशिरःस्थितचन्द्रदीप्त्या धौतः संसृष्टोऽतिशुक्लीकृतोऽपाङ्गो नेत्रान्तो यस्य तादृशम्, शुक्लापाङ्गतयाऽत्रातिशुक्लता विवक्षिता ; एतेन शिवोऽपि पुत्रप्रेम्णा तदङ्गं स्पृशतीति भावः । शशिरुचैव धौतापाङ्गमित्युत्प्रेक्षेति केचित्, तन्न, उत्प्रेक्षाद्योतकाभावात् । उत्प्रेक्षैवेयमिवार्थस्य गम्यमानत्वादिति केचित् । कीदृशैर्गर्जितैः ? अद्रेः पर्वतस्य यद्ग्रहणं गुहादिष्वभिव्यापनं प्रतिध्वनिस्तेन गुरुभिः प्रवृद्धैर्गभीरैः । ज्योतिर्लेखेत्याद्यर्धेन पार्वतीप्रीतिरुक्ता, धौतापाङ्गमित्याद्यर्धेन शिवप्रीतिरुक्ता । आप्यायनानन्तरं गर्जितैर्नर्तनेन मान्यस्य प्रथमं प्रीणनं ततः कार्ये नियोजनं ज्ञापितम् । किञ्च, प्रागाप्यायनेन आकस्मिकगाम्भीरगर्जनश्रवणेन मेघाज्ञानात् कस्येदमननुभूतं गर्जितमिति भयाकुलताया अभावः रचितः ॥४६॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४७॥

स्कन्दाराधनसम्भूतनिर्विघ्नत्वाद् देवगिरेः सकाशात् चर्मण्वतीं नदीं यास्यसीति प्रतिपादयन्नाह । आराध्यैनं । एनम् इमं शरस्य वने भव उत्पत्तिर्यस्य तं देवं स्कन्दम् आराध्य समुपास्य उल्लङ्घितोऽतिक्रान्तोऽध्वा पन्था येन तादृशः सन् वीणिभिर्वीणावद्भिरर्थात् स्कन्दमुपवीणयितुमागच्छद्भिः सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैर्जलकणभयात् तोयलवभयात् जलकणसम्पर्केण वीणातन्त्रीशैथिल्याशङ्कया दत्तमार्गः सन् परित्यक्तपथः सन् त्वं सुरभेर्देवधेनोस्तनयानां दुहितॄणां कपिलानाम् आलम्भात् मारणाज्जातां स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण भुवि पृथिव्यां परिणतां पाकं गतां नदीरूपां रन्तिदेवस्य रन्तिदेवनाम्नो राज्ञः कीर्तिं यशो मानयिष्यन् तीर्थत्वात् संमानयिष्यन् व्यालम्बेथाः अवलम्बिष्यसे जलग्रहणाय आश्रयिष्यसीत्यर्थः । पुष्करण्यादिवदियं नदी कीर्तिस्तत्कृतत्वात् । पुरा किल सोमवंशोद्भवेन रन्तिदेवनाम्ना नृपेण गोमेधमहायज्ञैरिष्टम् । तत्र कपिलगवीनां मारणात् तद्रुधिरैः ऋषिप्रभावात्

चर्मण्वतीनाम या पुण्याऽतिशुक्ततोया नदी बभूव सा रन्तिदेवस्य कीर्तित्वेन प्रसिद्धाऽभूदिति **पौराणिका।** शरवणभुवमिति पाठे शरवण भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य तम्। "आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपी" त्यमरः। मानयिष्यन्निति तुमर्थे स्यतृ मानयितुमित्यर्थ । एतेन तीर्थस्नानादिफलसम्पत्त्या गतौ प्रोत्साहन सूचितम् ॥४७॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४८ ॥

अद्भुतशोभाजनकत्वेन दिव्यदृष्टिपातेन तस्या परोपकारित्व मेघस्य ध्वनयितुमाह। त्वय्या। शार्ङ्गिणो विष्णोर्वर्णचौरे कान्तिहारके तद्वर्णसमानवर्णे कृष्णवर्णे त्वयि तस्या सिन्धोर्नद्याश्चर्मण्वत्या जलम् आदातु ग्रहीतुम् अवनते अवतीर्णे सति नूनं शङ्के निश्चित वा गगनगतयो नभोगामिनो देवविद्याधरादयो दृष्टीर्लोचनानि आवर्ज्य अधस्तिर्यक् कृत्वा तस्या एव सिन्धोः प्रवाहम् ओघं पृथुमपि महान्तमपि दूरभावात् विप्रकृष्टत्वात् तनुं स्वल्पं प्रेक्षिष्यन्ते द्रक्ष्यन्ति। दर्शनकारण दर्शयितुमुत्प्रेक्षते, भुव पृथिव्या स्थूल पीवर मध्ये मध्यभागे इन्द्रनील मणिभेदो यस्य तादृशमेकमद्वितीय श्रेष्ठ वा मुक्तागुणमिव हारमिव। अयमाशय, शुभ्रो जलप्रवाहो मेघच्छायया द्विधाभूतो नीलमणिमयमध्यहार इव शोभते इति हारोपमत्वात्तस्या नायिकात्व ध्वनितम्। विस्मय-कौतुकवत्त्वात्तद्दर्शनम्। दृष्टिरिय तारका नाम, यदुक्त,

"अधोगतविकाशा हि किञ्चिदुल्लसितारका।
दृष्टिर्निश्चलपक्ष्मोक्ता तारका तर्ककौतुके" ति ॥

वाक्यार्थोपमेयम् ॥४८॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणा
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णसारप्रभाणाम्।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीजुषामात्मबिम्ब
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४९ ॥

चर्मण्वतीमुत्तीर्य दशपुरनगर यास्यसीति प्रतिपादयन् तत्र कामसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह। तामुत्तीर्य। तां चर्मण्वतीं नदीम् उत्तीर्य उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य तत्पार गत्वा त्वम् आत्मबिम्ब स्वशरीर दशपुरस्य दशपुरनाम्नो नगरविशेषस्य या वध्व स्त्रियस्तासा नेत्रकौतूहलाना लोचनकौतुकाना पात्रीकुर्वन् स्थापनविषयीकुर्वन् अर्हतामापादयन् व्रज गमिष्यसि। नार्यश्चात्र त्रिविधा, काश्चित् सम्भोगसक्ता कादिचत् प्रोषितभर्तृका, काश्चिन्मानिन्य। तत्र यथासम्भव दृष्टिपाता, अत एव बहुवचनम्। कीदृशानाम्? भ्रूरेव लता तस्या विभ्रमो विलास मलीन(?)विशिष्टभ्रमण वा अनवस्थितचेष्टत्व वा स परिचितो विशेषेण विदितो यैस्तादृशानाम्, सुरतानुकूलतया स्मरोद्दीपके त्वयि रतशालिन्या स्निग्धा दृष्टिरिय तथाच,

"किञ्चित् सहासेव सविस्मयेव मन्त्रसमुत्क्षेपकटाक्षयुक्ता।
स्निग्धा प्रकाम प्रमदैरभीष्टा शृङ्गारजा दृष्टिरिह प्रदिष्टे" ति ॥

तथा उपरि ऊर्ध्वं पक्ष्मणा नेत्रलोम्नाम् उत्क्षेपादुन्मीलनात् विलसन्ति विशेषेण शोभमाना कृष्णेन कृष्णवर्णभागेन सारा श्रेष्ठा प्रभा तदितरभागजा दीप्तिर्येषा तादृशानाम्। विलसन्ती कृष्णसारस्य कृष्णमण्डलस्य प्रभा

येषामिति च व्याचक्षते । उपरि विलसन्ती कृष्णसारा प्रभा येषामिति न योऽयन्ति । केचित्तु उपरि विलसन्त ऊर्ध्वं स्फुरन्त उत्पतन्तो ये कृष्णसारा हरिणविशेषास्तेषामिव प्रभा येषां ते तथा, तेषां नेत्रेण सह कृष्णसारमृगसाम्यम्, कृष्णसारो हि आलोहितश्यामशुक्लवर्णमिश्रो भवति, नेत्रमपि तथेत्याहुः । प्रियतमागमनविश्वासहेतौ त्वयि हर्षात् प्रोषितभर्तृकाणामियं विकसिता नाम दृष्टिः, तथाच,

"प्रीतिविस्फारितदृशा मनागुन्नमितानना ।
दृष्टिर्विकसिता नाम ज्ञेया चन्द्रादिदर्शने' इति ॥

तथा कुन्दाना कुन्दपुष्पाणां क्षेपं स्तबकम् अनुगच्छन्ति ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां श्रियं शोभां जुषन्ति भजन्ति यानि तानि तथा तेषाम् । कामोद्दीपकतया मानभङ्गहेतौ त्वयि मानिनीनां ललिता दृष्टिरियम्, तथा च,

"मधुरा कुञ्चिता या सस्मिता किञ्चिदुदञ्चिता ।
ललिता नाम सा दृष्टिः स्त्रीणां वल्लभलोकने" ॥ इति ।

अन्ये त्वेकामेव दृष्टिमाहुः । यद्यपि परिचितभ्रूलतेत्यादिविशेषणानि नेत्राणामेव घटन्ते न कौतूहलानां तथापि लक्षणया कौतूहलेन कौतूहलवन्ति नेत्राणि लक्ष्यन्ते । तेन च लक्षणानामायमलङ्कारः । यदुक्तं,

साक्षादनभिसम्बन्धात्तत्सम्बन्धिपरिग्रहः ।
यत्र सा लक्षणा दृष्टा वृत्तिर्वृत्तिविदां मते"ति ॥

"वदन्त्यार्या दशपुरं गुल्म-पत्तनभेदयो"रिति धरणिः । "गुच्छकः स्तवकः क्षेप" इति त्रिकाण्डशेषः । गुच्छो गुल्मः क्षेपः स्यादित्यन्य । कुन्दक्षेपः कुन्दविकाश इत्यन्ये । अनुगेत्यत्र डः, श्रीजुषामित्यत्र क्विप् । उपमालङ्कारः ॥४९॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यसिञ्चन्मुखानि ॥ ५० ॥

दशपुराद् ब्रह्मावर्तं यास्यसि, तत्र तदेकदेशभूतं कुरुक्षेत्रं वर्त्मवशात् पुण्यप्राप्तये च गमिष्यसीत्युपदिशन्नाह। ब्रह्मा । ब्रह्मावर्तं ब्रह्मावर्तनामानं जनपदं देशम् अधश्छायया अधस्तात् प्रतिबिम्बेन गाहमान आलम्बमानः समाक्रममाणः सन् त्वं तत् क्षत्राणां क्षत्रियाणां भीष्मादीनां प्रधनस्य युद्धस्य पिशुनं सूचकं कौरवं कुरुसम्बन्धि क्षेत्रं सिद्धस्थानं कुरुक्षेत्रं भजेथाः पुण्यस्थानत्वात् सेविष्यसे गमिष्यसीत्यर्थः । तत् किमित्याह यत्र क्षेत्रे गाण्डीवधन्वा अर्जुनः शितानां तीक्ष्णानां शराणां शतैः समूहैः राजन्यानां क्षत्रियसमूहानां मुखानि अभ्यसिञ्चत् अभिषिक्तवान्, यथा त्वं धारापातैर्धारावृष्टिभिः कमलानि पद्मानि अभिषिञ्चसि । एतेन शराणां बाहुल्यं सूचितम् ।

"सरस्वतीदृषद्वत्योः पुण्यनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
अत्र पर्यटनं वासो नराणां पुण्यदो मतः" ॥ इति ब्रह्मपुराणम् ।

"क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयो"रिति विश्वः । "क्षेत्रो नृपे क्षत्रिये चे"ति बलः । "युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारण' मिति । "पिशुनौ खलसूचका"विति चामरः । कुरूणामिदं कौरवं ण्णः । राजन्यानामित्यादिना कुरुपाण्डवयुद्धस्थानत्वेनाधिकपुण्योपचयहेतुत्वाद् गतौ प्रलोभनम्, "इष्टं धर्मे नियोजये"

दित्युक्ते धर्मे नियोजनद्वारेण सौहार्दञ्च सूचितम्। गाण्डीवं धनुर्यस्यासौ गाण्डीवधन्वा बहुव्रीहौ धनुषो धन्वन्, किंवा धन्वन्शब्देन विग्रह, गाण्डीवशब्दोल्लेखेन खाण्डवदाहप्रसङ्गोपस्थितेरर्जुनस्य बहुशरक्षेपशीघ्रता सूचिता।।५०॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे।
कृत्वा तासामधिगममपां सौम्य सारस्वतीनाम्
अन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः॥५१॥

तत्र कुरुक्षेत्रेऽवक्रान्त सरस्वतीजलं पास्यसीति प्रतिपादयन् धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह। हित्वा। हे सौम्य सुन्दर, धीर वा, लाङ्गली बलभद्र हालां मदिरां हित्वा त्यक्त्वा बन्धूनां बान्धवानां कुरुपाण्डवानां प्रीत्या स्नेहेन समरविमुखो युद्धपराङ्मुख सन् याः अपः सिषेवे पापप्रशान्त्यर्थं सेवितवान् तासां सारस्वतीनां सरस्वती-नामनदीसम्बन्धिनीनाम् अपां जलानाम् अधिगमं ग्रहणं कृत्वा त्वमपि अन्तरभ्यन्तरे शुद्धः पवित्रो भविता भविष्यसि, तथा पुण्यवत्त्वात्, अन्तर निर्मलो भविता, वर्णमात्रेण केवलं वर्णेन त्वं कृष्णः श्यामल पक्षे मलिनः, न केवलं बलभद्रः शुद्धोऽभवत् त्वमपि भावीत्यपेरर्थ। त्वमसीति क्वचित् पाठः। कीदृशीं हालाम् अभिमतोऽभीष्टो रस स्वादो यस्यास्तादृशीम्। तथा रेवत्या लोचनस्याङ्कश्चिह्न प्रतिबिम्बं यस्यां तादृशीम्, एतेन मदिराया स्वच्छत्वं कामिनः कामिन्या सह मधुपानञ्च सूचितम् एवं रेवत्यपि त्यक्तेति ध्वनितम्। रेवती बलभद्रभार्या, "सुरा हलिप्रिया हाले"त्यमरः। सरस्वत्या इमा सारस्वत्यस्तासां, ष्ण, अन्तरभ्यन्तरं शुद्धं यस्य स तथेति समस्तमपि वदन्ति। भवितेति भविष्यति तृन्। बलभद्र वसुदर्शननामानं ब्राह्मणं हतवान्। तदवसरे कुरुपाण्डवानां युद्धं प्रवृत्तम्। तदा यद्यत्र मयाऽवस्थीयते कुरुपाण्डवानां युद्धार्थं निमन्त्रणं दुष्परिहरम्। मया बन्धुवधो न कर्तव्य। अत एवास्मिन्नेवावसरे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं क्रियते इति विचिन्त्य बलभद्रः प्रायश्चित्तार्थं प्रतिस्रोतः सरस्वतीं जगाम। तथाच, भारतम्,

"ब्रह्महत्यापनोदाय प्रयतो नियतेन्द्रियः।
मुहुर्भूत्वाऽन्वसरत प्रतिस्रोतः सरस्वती"मिति ॥

हालाया रेवत्याश्च त्याग। बलभद्रस्य सारस्वतजलाधिगमात् तादृशपापक्षयोऽभूत्। अत एव तदधिगमेन पापक्षयात् त्वमपि शुद्धो भविष्यसीति गतौ प्रलोभनम् ॥ ५१ ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५२ ॥

कुरुक्षेत्रात् कनखलाख्यतीर्थसमीपे गङ्गाद्वाराभिधहिमालयकटकं यास्यसीत्युपदिशन्नाह। तस्मात्। तस्मात् कुरुक्षेत्रात् अनुकनखलं कनखलनामकतीर्थस्य समीपे कनखलं लक्षीकृत्य वा, शैलराजात् हिमालयात् अवतीर्णां प्रादुर्भूतां लम्बितां सगरस्य राज्ञस्तनयानां पुत्राणां स्वर्गाय स्वर्गारोहणाय सोपानपङ्क्तिम् आरोहणपरम्परामिव जह्नोः कन्यां गङ्गां गन्छेर्गमिष्यसि, या जह्नुकन्या फेनैर्डिण्डिरैः गौर्याः पार्वत्याः वक्त्रे या भ्रुवो कुटिः कौटिल्यं तस्या रचना निर्माणविशेषः विहस्येव विशेषेण हसित्वेव इन्दौ शम्भुशिरःस्थे चन्द्रे लग्नाः सम्बद्धा ऊर्मिरेव तरङ्ग एव हस्तो यस्यास्तादृशी सती शम्भोर्महादेवस्य केशग्रहणं केशालम्बनम् अकरोत् कृतवती। अयं

भाव', महादेवस्यातिसुभगार्धशरीरस्था पार्वती कान्तसमीपवर्तिनीं गङ्गां प्रतिनायिकामिवावलोक्य ईर्ष्यया भ्रुकुटीं कृतवती, अतो गङ्गापि सुभगा विप्रलब्धेव सौभाग्यगरिम्णा त्वमर्धाङ्गस्थत्वादात्मानं बहु मन्यसे पश्य अहं शिरस्स्थायिनी भवामीति तामुपहस्येव तत्समक्षमेव शम्भोः केशग्रहणं कृतवती, किंवा वञ्चितया गङ्गया गौरीसमक्षमेव शम्भोः केशग्रहणारम्भे गौर्यां ईर्ष्यया कृतां भ्रुकुटिमनादृत्य शम्भोः केशग्रहणं कृतमिति विप्रलब्धैवं करोत्येवमुक्तम् । तथाच,

"अङ्गुलीतर्जनं कान्ते करेषु ग्रहणं तथा ।
तया वञ्चितया कार्यं काञ्चीदाम्ना च बन्धन"मिति ॥

विप्रलब्धालक्षणं यथा, "दूतीं प्रेष्य च कृत्वा च किञ्चित् साङ्केतिकं प्रियः ।
दैवात्तु नागतो यस्या विप्रलब्धामिमां विदु"रिति ॥

खण्डिताविप्रलब्धयोर्नायिकयोरिङ्गितमिदं ध्वनितमिति शर्वः गौरीवक्त्रेति गौरीभ्रुकुटीरचनामिति वाच्ये वक्त्रपदमधिकमिति, वक्त्रञ्च भ्रुवौ च वक्त्रभ्रु समाहारद्वन्द्वः, तस्य या कुटिः रचना ताम्, ईर्ष्यातिशयेन भ्रूकौटिल्यवत् मुखकौटिल्यमपि स्यादिति च व्याचक्षते । केचित्तु वक्रभ्रुकुटीति पठित्वा वक्रा क्रूरा भीषणा चासौ भ्रुकुटिश्चेति विग्रहः, "वक्रः शनैश्चरे क्रूरे"इति त्रिकाण्डशेष इति वदन्ति । हास्य शुभ्रं वर्णयन्तीति फेनैर्विहस्येत्युक्तम् । तथाच, "शृङ्गारः श्यामलो ज्ञेयः सितो हास्यः प्रकीर्तित" इति । हस्तेन विना ग्रहणं न सम्भवतीति इन्दुलग्नोर्मिहस्तेत्युक्तम् । गङ्गावतरणादिकथाऽतिप्रसिद्धेति नोक्ता । रूपकोत्प्रेक्षासङ्करोऽयम् ॥५२॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वञ्चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययाऽसौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेनाभिरामा ॥ ५३ ॥

ततो गङ्गाजलं पास्यसीति प्रतिपादयितुं तत्रत्यजनाः प्रयागस्मरणात् त्वामभिनन्दयिष्यन्तीति ध्वनयन्नाह । तस्याः । त्वं चेत् यदि सुरगज इव ऐरावत इव तिर्यक् वक्रीभूतः पूर्वार्धेन पूर्वकायार्धेन लम्बी लम्बमानोऽधोगामी सन् तस्याः जह्नुकन्यायाः अच्छस्फटिकवत् विशदं शुभ्रम् अम्भो जलं पातुं तर्कयेः इच्छेः तदा सा जह्नुकन्या सपदि तत्क्षणं स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या सञ्चरन्त्या भवतस्तव छायया प्रतिबिम्बेन अस्थाने प्रयागव्यतिरिक्तस्थले उपगताया मिलिताया यमुनायाः सङ्गमेन सम्पर्केण अस्थाने उपगतो यो यमुनासङ्गमस्तेन वा अभिरामा अतिरमणीया स्यात् भविष्यति । प्रयाग एव हि गङ्गायमुनयोः सम्भेदो नान्यत्र, प्रयागे हि गङ्गायाः शुभ्रं जलं यमुनायाः कृष्णजलेन मिलितं सत् यथा शोभते तथा तव कृष्णच्छायया मिलितं सत् शोभां लप्स्यते इति भाव । तर्कयेरिति तर्कः अभिकाङ्क्षायामित्यस्य रूपम् । केचित्तु तर्कये तिर्यगिति पठित्वा यदि त्वं तस्या अम्भः पातुं पूर्वार्धलम्बी भविष्यसि तदा भवतश्छायया अस्थानोपगतयमुनासङ्गमेनाभिरामा स्यादिति तर्कये सम्भावयामि, तर्कः स्यादभिलापेऽपीत्युक्तेस्तर्कये अभिलषामीति कस्यचिद्व्याख्यानं न सदित्याहुः । उत्प्रेक्षेयम्, अभूतोपमेत्यन्ये, उत्प्रेक्षोपमानयोः संसृष्टिरित्यपरे ॥५३॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रां त्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५४॥

गङ्गाजल पीत्वा हिमालयस्य शिखरे विश्राम्यसीति दर्शयन्नाह । आसी । आसीनानाम् उपविशतां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिगन्धैर्नाभ्यिवयवगन्धै कस्तूरिकागन्धै सुरभिता सुगन्धीकृता शिला पाषाणा यत्र तादृश तस्या एव गङ्गाया एव प्रभव प्रथमोपलब्धिस्थान तुषारैर्हिमैर्गौर शुभ्रम् अचल पर्वत हिमालय प्राप्य तस्य अच लस्य श्रमविनयने अध्यायासखण्डके शृङ्गे शिखरे निषण्ण सन् कृतावस्थिति सन् शुभ्राम् उज्ज्वला त्रिनयनस्य महादेवस्य वृषेण उत्खात उत्पाटित शृङ्गाप्रधारितो य पङ्क कर्दमस्तेन उपमेयाम् उपमार्हां सदृशीं शोभा वक्ष्यसि धारयिष्यसि । आसीनानामिति "धातुसम्बन्धे प्रत्यया" इति शान, उपविष्टानामित्यर्थ । सुरभितेति "ले कृत्या ख्याने गि' रिति कृतौ नि तत क । सुरभितशिलमिति रम्यताचिह्नध्वनि ।

"नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्य-क्षत्रिययो पुमान् ।
द्वयो प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रिया कस्तूरिकामदे" इति मेदिनि ।

एवशब्दो वाक्यालङ्कारे उत्कर्षप्रतिपादने वा । तस्यैव शृङ्गे इति याजयन्त्यन्ये । तुषारैर्गौरमित्यनेन शैत्य चिह्नं सूचितम् । श्रमविनयन इत्यत्र मौलभ्य शैत्यञ्च हेतु, अध्वश्रमस्य विनयने खण्डननिमित्त निमित्त सप्तमीति च व्याचक्षते । "शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयो रित्यमर । त्रिनयनवृषोत्खातेत्यत्र पङ्कोत्खननस्यान्यथा असम्भवादुपमानोपमेयवलाच्च शृङ्गप्रतिपत्ति, उपमानोपमेयता च हिमालयस्य शुक्लत्वात् शृङ्गलग्नस्य मेघस्य श्यामत्वात् । कश्चित्तु शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयामिति पठित्वा शुभ्रशब्दस्य उज्ज्वलार्थस्य पङ्कविशेषण त्वेन सङ्गति कार्या, त्रिनयनवृषस्य शुभ्रत्वाव्यभिचारेण विशेषणसमासासम्भवात्, पङ्कस्य उद्दीप्तत्व श्याम त्वोत्कर्ष इति व्याचक्षते । पङ्केनोपमानात् "भर्तृभक्तो भट. श्वेवे"त्यादिवत् हीनोपमादोषो न वाच्य, "वृषो ऽय भगवान् धर्म" इति नन्दिकेश्वरपुराणम्, तेन तदुद्धृतपङ्कस्य प्रशस्तत्वात् । स्वभावोपमयो सङ्कृष्टि रलङ्कार ॥५४॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घर्षजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्नि ।
अर्हस्येन शमयितुमल वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफला सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५५ ॥

प्रत्युपकारमुपदिशन् सदाचाराचरणेन पुण्यसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह । तञ्चे । वायौ वाते सरति वहति सति सरलाना स्वनामख्याततरूणा स्कन्धस्य प्रकाण्डस्य सघर्षात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तादृशो दवाग्निर्वनाग्नि उल्काभिर्ज्वालाभि क्षपितो दग्धश्चमरीणा मृगभेदाना वालभार केशसमूहो येन तादृश सन् चेत् यदि त हिमालय बाधेत पीडयेत् तदा त्वं वारिधारासहस्रै रसङ्ख्येयजलधाराभि एन दावाग्नि शमयितु शान्ति नतु निर्वापयितुम् अलमत्यर्थम् अर्हसि किंवा एन पर्वत शमयितु शान्तियुक्त कल्याणिन कर्तुम् अर्हसि । किमवश्यमेव कर्तव्यमित्य र्थान्तरन्यासमाह हि यस्मात् उत्तमाना महता सम्पदा विभूतय आपन्नाना विपद्ग्रस्ताना या आर्ति पीडा तस्या यत् प्रशमन प्रशान्तिस्तदेव फल प्रयोजन यासा तथाभूता भवन्ति । एतेन त्वम् आत्मदागामित्वादुन्माऽतिशय नोद्धत इत्येतात् श्रेष्ठश्च अहमापन्नो विरहदु खी मत्प्रिया च वियोगिनी अत एव चास्या सन्देशवाक्यप्रेषणेन मा प्रीणयितु यतेथा इति ध्वनितम् । तच्चेद्वात सरतीति क्वचित् पाठ । उल्केत्यादिविशेषणेन शान्त्यर्थं प्रज्वालन शान्तौ परोपकारित्व ध्वनितम् । 'वा च वनवह्नी न दवो दावश्च दृश्यत इति शाश्वत । अर्हस्येन सुखयितु मिति पाठे एन पर्वतम् ॥५५॥

ये त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
दर्पोत्सेकादुपरि शरभा लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम् ।
तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५६॥

असाधारणचिह्नभूतेन शरभेण तं गिरिं ज्ञास्यसि, तत्र शरभाक्रान्तिशङ्कया तल्लङ्घनभोभागेन गमिष्यतो-स्तुपदिशन्नाह । ये त्वां । ये शरभाः पशुभेदाः अलङ्घ्य लङ्घयितुमशक्य मुक्तध्वनिं त्यक्तगर्जितं त्वाम् असहनाः सोढुमसमर्थाः सन्तः दर्पस्याहङ्कारस्य उत्सेकादाधिक्यात् तस्मिन् हिमालये उपरि ऊर्ध्वं स्वाङ्गभङ्गाय निजावयवभञ्जनमात्रफलाय त्वां लङ्घयिष्यन्ति लङ्घयितुमुपक्रमं करिष्यन्ति तान् शरभान् तुमुला सशब्दा प्रचुरा वा या करका वर्षशीला तस्या या वृष्टिर्वर्षणं सैव हासो हास्य शुक्लत्वात् तेनावकीर्णान् विक्षिप्तान् निर्भर्त्सितान् वा त्वं कुर्वीथाः करिष्यसि । वस्तु वर्षोपलवृष्ट्या ते विहसनीया इत्यर्थान्तरं न्यस्यति निष्फले फलशून्ये आरम्भे यत्नस्तात्-पर्यं येषां तादृशाः के वा जनाः परिभवस्य पदं स्थानं न स्युर्न भवन्ति अपि तु सर्व एव । किंशब्द आक्षेपे, वा-शब्दोऽर्थान्तरन्यासद्योतने । अयमत्रार्थः ; शरभाः सिंहादप्यधिकबलत्वेनोद्भूतगर्वतया मेघनिनादं श्रुत्वा प्रति-द्वन्द्विबोधेन मेघाक्रमणायाकाशमुत्पतन्ति निरवलम्बनत्वात् तस्मात् पतन्तो भग्ना भवन्ति, वस्तुतस्तत्र प्रतिपक्षा-भावात् स्वाङ्गभङ्ग एव पर्यवस्यतीति निष्फलारम्भयत्नत्वात् उपहासयोग्या एवेति । करकावृष्टिहासावकीर्णानित्यनेन साधवोऽवहासं कुर्वाणानधःकुर्वन्ति न तु नाशयन्तीति ध्वनितम्, उक्तञ्च,

"अहङ्कारवतो नीचानचलन्तो महत्त्वतः ।
अवहासं प्रकुर्वाणानधः कुर्वन्ति साधवः" ॥ इति ।

शरभो नाम जन्तुरूर्ध्वाधोभागेनाष्टचरणः, "शरभोऽष्टापदः स्मृतः" इति भागुरिः । क्वचित्तु ये संर-म्भोत्पतनरभसा इति शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तमिति पाठः । तत्र संरम्भ आवेग आटोपस्तेन यदुत्पतनमुत्फाल-स्तत्र रभसो हर्षो येषां तादृशाः शरभा भवन्तं लङ्घयेयुः आक्रमेयुः, "आवेगाटोपसंरम्भा" इति त्रिकाण्ड-शेषः । क्वचित्तु करकावृष्टिघातावकीर्णानिति पाठः ; तत्र करकावृष्टिभिस्तांस्ताडयेरित्यर्थः । स्पष्टमर्थान्तरन्यासः ॥५६॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपहितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
कल्पन्तेऽस्य स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥ ५७॥

तत्र धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । तत्र । तत्र हिमालये दृषदि प्रस्तरे व्यक्तं प्रभावातिशयात् पङ्क इव विस्पष्टं सिद्धैः प्राप्तसिद्धिभिरुपहितबलिं विरचितपूजाविधिम् अर्धेन्दुमौलेर्महादेवस्य चरणन्यासं पदचिह्नं त्वं भक्त्या नम्रः सन् परीयाः सर्वतो गमिष्यसि प्रदक्षिणयिष्यसि द्रक्ष्यसीति वा, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति दर्शनस्य ज्ञानभेद-त्वात्, प्रणमेत्यन्ये । किं प्रयोजनमित्याह यस्मिन् चरणन्यासे दृष्टे अवलोकिते सति श्रद्दधानाः श्रद्धावन्तो जनाः दूरं विप्रकृष्टम् उद्धूतम् उत्क्षिप्तं त्यक्तं पापं यैस्तादृशाः सन्तः करणविगमात् देहत्यागात् अन्यस्मिन् जन्मनि अस्य अर्धेन्दुमौलेः स्थिरा चिरं निश्चला अव्यभिचारिणी गणानां नन्दिभृङ्गिप्रभृतीनां यत् पदं तस्य प्राप्तये कल्पन्ते समर्था भवन्ति । "शक्तार्थवषड्"इत्यादिना शक्तार्थे चतुर्थी, करणविगमादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, करणविगमं प्राप्येत्यर्थः । हेतावित्यन्ये । "करणं साधनक्षेत्रकायगात्रेषु कर्म"इति विश्वः ॥५७॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।
निर्ह्रादी ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५८ ॥

पुनरपि भर्मसम्पत्ति गर्जितेनोपदिशन्नाह । शब्दा । तत्र पर्वते ननु ते तव ध्वनिश्चेत् यदि मुरज इव मृदङ्ग ध्वनिरिव कन्दरेषु दरीषु निर्ह्रादी प्रतिध्वनिमत्त्वात् गम्भीरशब्दवान् स्यात् तदा पशुपतेर्महादेवस्य सङ्गीतार्थ सङ्गीताभिधेय सङ्गातमेव किंवा सङ्गीतप्रयोजन समग्र सम्पूर्णो भावी भविष्यति, वंशकण्ठस्वरमुरजध्वनिमेलक सङ्गीतमिति वंशकण्ठस्वर दर्शयति, तत्र अनिलैः, पूर्यमाणा कीचका सरन्ध्रवंशा मधुर यथा स्यात्तथा शब्दायन्ते शब्द कुर्वन्ति एव संरक्ताभिस्तद्दर्शनात् सम्यगनुरक्ताभिर्मधुरस्वराभिर्वा किन्नरीभि त्रिपुरस्याङ्गनाभिस्त्रिपुरस्य विजयो ऽर्थान्महेश्वरस्य गीयते । यद्यपि "वंशाः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरेणोक्त तथापि वाताद न्यान्यसंघट्टजनितकेङ्कारध्वनिकारिणोऽपि कीचका स्यु , अत एव तन्निरासाय अनिलपूर्यमाणरन्ध्रनिर्गतमधुरध्वनि वक्तु युक्तमेतदिति न पुनरुक्ति । किंवा यत एवम्भूता अत एव कीचका इत्युक्तार्थोऽलङ्कार , तथाच

"अर्थाक्षेपेण लब्धस्य यच्छब्देनानुकीर्तनम् ।
उक्तियोगाभिधानोऽयम् अलङ्कार स्मृतो यथे" ति ॥

किंवा कीचकशब्दोऽत्र वंशमात्रवचन, तथाच, कीचक कथित प्राज्ञैर्वेणु-दानवभेदयो"रिति । "वेणु-तद्भेदयोर्दैत्ये द्रुमभेदे च कीचक " इत्यन्य । "रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते मधुरस्वर" इति सर्वः । तिसृणा पुराणा समाहारस्त्रिपुर, त्रिपुरोपाख्यान प्रसिद्धमेव । "निर्ह्रादि शब्दगाम्भीर्य"मिति वल । मुरजशब्देनात्र मुरजध्वनिरेव वाच्योऽभेदोपचारात् । किंवा मुरज इति सप्तम्यन्त यथा मुरजध्वनि कन्दरेषु निर्ह्रादी भवति तथा तव ध्वनि कन्दरेषु निर्ह्रादी चेदित्यर्थ । अत्र वचनभेदो न दोषो रसावहत्वनाद्धेजकत्वात् । तथाच दण्डी ।

"न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।
उपमादूषणायाल यत्रोद्वेगो न धीमता" मिति ॥
"कण्ठवंशमृदङ्गाना शब्दै सङ्गीतक विदु" रिति पुरुषोत्तम ।

ननु सम्भावनाया सानुनयसम्बोधने वा ॥ ५८ ॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥५९॥

हिमालयाच्चलितस्त्व क्रौञ्चाचलोपरि गन्तुमशक्यत्वात्तदीयरन्ध्रेण गमिष्यसीत्युपदिशन्नाह । प्रालेया । तान् तान् उत्तमान् विशेषान् प्रकारान् नद्यादिस्वरूपान् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य प्रालेयाद्रेर्हिमालयस्य उपतट प्रान्तदेश समीपे यत् क्रौञ्चस्य क्रौञ्चनाम्न पर्वतस्य रन्ध्र छिद्र तेन रन्ध्रेण उदीचीमुत्तरा दिश त्वम् अनुसरेर्गमिष्यसि । प्राले-याद्रेरुपतट तान् तान् अनिर्धारितान् विशेषान् अतिक्रम्येति च व्याचक्षते । कथ मया तज्ज्ञातव्यमित्याह, कीदृश क्रौञ्चरन्ध्र , हंसद्वार हंसाना मानससरोवरगमनवर्त्म हंसाना तत् परिचित तेन एवागन्तव्यम् एतदर्थमेव मया प्राक् हंसा भवत सहाया उक्ता इति भाव । कथ तत् रन्ध्र बभूवेति पुनर्विशिनष्टि भृगुपत परशुरामस्य यशो-

वर्त्म कीर्तिमार्गः कीर्तिप्रसरणहेतुत्वात् । कथं बृहत्कायो रन्ध्रेण गमिष्यामीत्याह त्वं कीदृशः बलेर्दैत्यराजस्य नियमनाय बन्धनाय अभ्युद्यतस्य प्रोत्थितस्य विष्णोस्त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णः पाद इव तिर्यगायामशोभी अनृजुदैर्घ्येण शोभितुं शीलं यस्य तादृशः सन् । कामरूपतया सूचीगत्या गमिष्यसीत्यर्थः । पाद इह ऊरुजङ्घासमुदायार्थस्तेन श्याम इत्युक्तम् । अत्र स्थितैरूर्ध्वभूतः श्याम इव दृश्यते इति वा । त्वमपि श्यामः । ब्रह्माण्डभङ्गभयात् पादस्य तिर्यक्त्वम् । तथाच वामनपुराणं, "ब्रह्माण्डभङ्गमाशङ्क्य तत्तिर्यक्पदमुद्यत"मिति । भगवतः पाद इव भवानवलोकनीय इति प्रलोभना । भृगुशब्दोऽयं भृगुपलक्षितकुले वर्तते अतस्तत्कुलश्रेष्ठत्वात् भृगुपतिरित्युच्यते भृगुतनयत्वादस्य । पुरा किल परशुरामो महेश्वराद् धनुर्विद्यामाददान ऋजुवर्त्मना शीघ्रं तत्समीपं जिगमिषुः क्रौञ्चगिरिं बाणैर्विभिद्य रन्ध्ररूपं सन्निहितं वर्त्म चक्रे । अतोऽद्यापि तथा लोकप्रसिद्धत्वात्तस्य कीर्तिपद्धतिरिव । तत्रैव मानससरः सन्निहितत्वात् हंसानां गमनद्वारमभूत् । उपमेयम् । हंसच्छलात् परशुरामयशो गच्छतीत्युत्प्रेक्षेयमित्यन्ये यान्तु कुर्व्याख्या ॥ ५९ ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिशमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥६०॥

क्रौञ्चरन्ध्रेण निर्गत्य कैलासं गमिष्यसीत्युपदिशन्नाह । गत्वा । ऊर्ध्वं परं देशं गत्वा प्राप्य कैलासस्य पर्वतस्य त्वम् अतिथिरभ्यागतः स्याः भवेः, अतिथाविव त्वय्यादरं करिष्यतीत्यर्थः । अतिथिशब्दो लक्षणया प्राप्तपरः, त्वं प्राप्तो भविष्यसीत्यर्थः इत्यन्ये । कीदृशस्य कैलासस्य ? दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिरुच्छ्वासिताः किञ्चिदुत्तोलनेन शिथिलीकृताः, प्रस्थसन्धयः सानुसन्धिभागा यस्य तादृशस्य । एतेनाद्भुतदर्शनं विहस्य । तथा त्रिदशवनितानां देवस्त्रीणां, दर्पणस्य आदर्शस्य, स्फटिकमयत्वेन प्रतिबिम्बहेतुत्वात् रूपकम्, रम्योक्तिरियम् । यः कैलासः कुमुदविशदैः कैरवधवलैः शृङ्गोच्छ्रायैः शिखरोन्नतिभिरुच्छ्रयवच्छिखरैः खमाकाशं वितत्य व्याप्य स्थितोऽस्ति । उत्प्रेक्ष्यते, प्रतिदिशं दिशि दिशि राशीभूतः पुञ्जीभूतस्त्र्यम्बकस्य महादेवस्य अट्टहासो महाहासमिव स्थितः, हासस्य शुक्लत्वेन वर्णनीयत्वात्; अट्टहासोऽपि महत्त्वादाकाशव्यापी । अत एव अट्टहासत्वेनावगतिः । शिवस्यायमट्टहासो रावणगर्वमत्यजनित । कथा प्रसिद्धैव । इवोत्प्रेक्षायाम् । चशब्दो हिमालयापेक्षया समुच्चये ॥६०॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीम्
अंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥६१॥

स्वभावसुन्दरोऽयं गिरिर्मेलितस्य मम सम्पर्कं किमनुभवते ? सत्यमनुभवते शोभाजनकत्वादिति प्रतिपादयन्नाह । उत् । त्वयि तटमेकदेशं गते प्राप्ते सति, तस्याद्रेः पर्वतस्य कैलासस्य, भवित्रीं भाविनीं शोभाम् अहम् उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे तर्कयामि; यथा मेचके नीले वाससि वस्त्रे, अंसन्यस्ते स्कन्धार्पिते सति, हलभृतो बलभद्रस्य शोभां पश्यामि । त्वयि कीदृशे ? स्निग्धम् मसृणं चिक्कणं 'भिन्नं मर्दितं किंवा भिन्नेन लोष्टादिना भिन्नं मिश्रीकृतं यदञ्जनं कज्जलं तद्वदाभा छविर्यस्य तादृशे, अतिस्निग्धश्यामे इत्यर्थः । नातिदूरगतत्वान्नात् पूर्वानुभूतकज्जलमेव दृष्टान्तयति स्म । कीदृशस्याद्रेः ? सद्यस्तत्क्षणं कृत्तः छिन्नो यो द्विरदस्य हस्तिनो दशनो दन्तस्तस्य

यश्छेदः खण्डं तद्वद् गौरस्य शुभ्रस्य; छेदोपमानेनातिस्निग्धशुभ्रत्व सूचितम्। कीदृशीं शोभाम्? स्तिमितैरद्भुतत्वात् निश्चलैर्दीर्घदृष्टिर्वा, नयनैश्चक्षुभिः, प्रेक्षणीयां दर्शनार्हाम्। केचित्तु शोभामित्यत्र लीलामिति पठित्वा लीलां विलास छलोक्त्या यदा कदाचित् शृङ्गारवशात् स्वस्कन्धे वस्त्रं निक्षिपति तदैवेति सूचितमित्याहुः। उपमेयम्॥ ६१॥

हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी।
भङ्गी भक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं व्रज पदसुखस्पर्शमारोहणेषु॥ ६२॥

गौरीशङ्करचरणस्पर्शोपजातपुण्यप्राप्तये उपदिशन्नाह। हित्वा तस्मिन्। तस्मिन् क्रीडाशैले केलिपर्वते कैलासे शम्भुना महादेवेन भुजगवलय सर्पमेव कटक हित्वा त्यक्त्वा दत्तो हस्तो यस्यै तादृशी सती, कृतहस्तावलम्बा सती, गौरी पार्वती पादचारेण चरणभ्रमणेन यदि च विचरेत् विशेषेण लीलया गच्छेत्, तदा त्वं भङ्गी कामरूपत्वाद् विभङ्गयुक्तः सन्, भक्त्या आदरेण विभागेन, विरचितवपुर्विशिष्ट कृतशरीर, स्तम्भित ऊर्ध्वं निश्चलीकृत्य विधृतोऽन्तर्मध्ये जलौघस्तोयसमूहो येन तादृशः सन्, आरोहणेषु उपरिगमनेषु प्रतिशृङ्गोत्थानेषु पदसुखश्चरणसुखकारी स्पर्शो यत्र तादृश यथा स्यात्तथा सोपानत्वम् आरोहणरूपता व्रज गमिष्यसि। भुजगस्य भयङ्करत्वात् तद्वलयवता हस्तेन विलासिनीहस्तग्रहणमनुचितमिति भुजगवलय हित्वेत्युक्तम्। यदिचेति समुदितमव्यय पक्षान्तरे। भङ्गीति प्राशस्त्ये इनः प्रशस्तसोपानसमानरूपत्वेनात्मान निर्मास्यसीत्यर्थ। भङ्गी वैदग्धी तया या भक्तिर्विभागस्तयेति च वदन्ति। जलौघे चलति सति पादस्खलन स्यादिति स्तम्भितान्तर्जलौघ इत्युक्तम्। पदसुखस्पर्शमिति सोपानत्वमित्यस्य विशेषणमित्यन्ये। तन्न युक्त, धर्मस्य स्पर्शायोगात्। आरोहणेष्विति बहुवचनेन नानाविधलीलागमन सूचितम्॥ ६२॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम्।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः॥ ६३॥

दिव्यस्त्रीसम्पर्कात् प्रोत्साहयन्नाह। तत्र। तत्र कैलासे सुरयुवतयो देवाङ्गना, धारणात् वलयकुलिशैः हेमकङ्कणस्थहीरकैर्यानि उद्घट्टनानि क्षतानि तैरुद्गीर्णतोय निर्गतजल त्वा यन्त्रधारागृहत्व जलयन्त्रमन्दिरत्वम्, अवश्य नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति। हे सखे मित्र, ताभ्यः सुरयुवतिभ्यो घर्मलब्धस्य निदाघसमयप्राप्तस्य तव, मोक्षो मोचन यदि न स्यात् न भवेत्, तदा त्व श्रवणपरुषैः श्रुतिकटुभि कर्णभेदिभिर्वा गर्जितैर्ध्वनिभि. क्रीडालोला क्रीडनाकाङ्क्षातत्परास्ताः सुरयुवतीर्भाययेस्त्रासयिष्यसि। ग्रीष्मे गृहेषु यन्त्रप्रयोगैर्जलवर्षाणि क्रियन्ते, उपलक्षितत्वात् तान्येव यन्त्रधारागृहाण्युच्यन्ते। उक्तञ्च—"प्रतिभित्ति जलस्रावि यन्त्रधारागृह विदु" रिति। घर्मलब्धस्येति अमोक्षणे हेतु, क्रीडालोला इति धर्मत्वे हेतुर्भयहेतुश्च अन्यासक्तानाम् आकस्मिकशब्दश्रुतौ भयमुत्पद्यते। भयात् त्वां त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः॥ ६३॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याऽऽददानः
कुर्वन् कामात् क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।
धुन्वन् वातैः सजलपृषतैः कल्पवृक्षांशुकानि
च्छायाभिन्नस्फटिकविशदं निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥६४॥

अद्भुतदर्शनात् सुखसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । हेमा । त्व कामात् स्वेच्छया हेमाम्भोजप्रसवि स्वर्णपद्मजनकं मानसस्य सरोवरस्य सलिल जलम् आददानो गृह्णन् तथा कामात् ऐरावतस्य सुरगजस्य क्षणमल्पकालं मुखपटेन प्रीति सुखं कुर्वन् सम्पादयन्, तथा कामात् सजलपृषतैर्जलकणसहितैर्वातैः कल्पवृक्षस्य सुरतरोरंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणि वस्त्राणि वा, धुन्वन् कम्पयन् छायया कान्त्या भिन्नैः पद्मरागादिभेदेन विपरिणतैः स्फटिकैर्विशदम् उज्ज्वलं तं नगेन्द्र गिरिश्रेष्ठं कैलासं निर्विशेः उपभोक्ष्यसे । हेमाम्भोज प्रसोतु शीलं यस्य तत्तथा, शीलार्थे इन्; किंवा हेमाम्भोजप्रसववत्, अस्त्यर्थे इन् । मुखपटप्रीति तदारोपणसुखं कुर्वन् ग्रीष्माभितप्ते दन्तिनां हि मुखे नेत्रे च वस्त्राणि दीयन्ते । ननु ऐरावतः पूर्वस्यां दिशि वर्तते तत् कथमिदं सङ्गच्छते ? उच्यते, स्वेच्छाचारित्वात् क्रीडार्थमैरावतोऽपि मानसं गच्छति, इन्द्रगमनाद्वा तत्र गतः । ननु पूर्वमुक्तं "पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपानि"ति ऐरावतान्तिकगतौ न तत्सम्भवः ? उच्यते, प्रसिद्धरूपं विहाय कामरूपत्वात् तत्र मुखपटरूपेणोपगन्तव्यमिति मुखपटश्च प्रीतिहेतुर्गजानां, किंवा चिरस्थितौ स्थूलहस्तावलेपः सम्भाव्यते, अत एव क्षणग्रहणम्; किंवा दूरतः स्थिता-च्छादनात् तथा कुर्वन् । एतेन परोपकारो ध्वनितः । कामादित्यस्य सर्वत्र हेतुता । के चित्तु कामात् कामरूपात् क्षणमुखपटप्रीतिं कुर्वन्; "कामरूपेऽपि कामः स्या" दित्युत्पलिनीत्याहुः । अतिदृष्ट्या अंशुकानामचलत्वं स्यात् वैवर्ण्यं च, तेन सापराधत्वमित्युक्तं जलपृषतैरिति । ईदृग्दर्शनेन सुखम् अलङ्काचित्वा ध्वनितम् । सजलपृषतैरित्यत्र जलद सलिलैरिति पठित्वा जलदेति सम्बोधनम्, सलिलैर्मेघैरिति व्याचक्षते के चित् । कल्पवृक्षलक्षणं यथा—

इदानीं प्रव्यक्तालकाचिह्नं गत्वाविमानमुपदिशन् विश्रामास्पदमाह । तस्योत् । हे कामचारिन् स्वेच्छागामिन्, प्रणयिन इव वल्लभस्येव तस्य कैलासस्य उत्सङ्गे ऊर्ध्वसङ्गे सति अथच क्रोडे स्रस्ता प्रभ्रस्यन्ती, गङ्गैव अलकनन्दैव अथच गङ्गेव दुकूलं पट्टवस्त्रं यस्याः, अधोभागस्थितगङ्गत्वात्, तादृशीम् अलकां कुबेरपुरीम् अथच कामिनीं, पुनर्भूयो दृष्ट्वा त्वं न न ज्ञास्यसे अपितु ज्ञास्यस एव, द्वयोर्निषेधयोः प्रकृतार्थस्य गमकत्वात् । या अलका वो युष्माकं काले वर्षासु उच्चैरुच्छ्रितैर्विमानैः प्रासादैः सलिलोद्गारं जलोद्गारि अभ्रवृन्दं मेघसमूहं वहति धारयति, यथा कामिनी विलासिनी मुक्ताजालैर्मौक्तिकसमूहैर्ग्रथितं खचितम् अलकं चूर्णकुन्तलं वहति । स्रस्तेति वर्तमाने कर्तरि क्तः । अम्बराशब्दोऽयमलकायोगात् धराः आपतति कामिनीमप्याह । कामचारिन्नित्यनेन कामचारित्वात् पूर्वमपि गतोऽसि, अतः पूर्वदृष्टां पुनर्दृष्ट्वा स्मरणं ते भविष्यति, दर्शनमात्रादेव सेयमलकेति तां प्रत्यभिज्ञास्यसीत्यर्थ इति सूचितम् । पुनर्दृष्ट्वेत्यनेनैव दृष्टेति या व इत्याद्युक्तम् । अन्ये तु कैलाससमीपे स्वेच्छया त्वमलकां दृष्ट्वा न न ज्ञास्यसे ज्ञास्यस एव, पुनरिति वाक्यालङ्कारे, यथोच्यते वैलक्षण्यविवक्षया "स पुनर्ब्राह्मण एवे"ति । या व इत्यादिना मेघान्तरगमनं सूचितमित्याहुः । सलिलमुद्गिरतीति सलिलोद्गारं "टात् पन्निति पण्" उच्चैरिति तृतीयान्तम् अव्ययं वा । विमानैर्वहतीति विश्रामध्वनि "प्रासादेऽपि विमानं स्यात् सिकतायामपि वालुके" त्युत्तरतन्त्रं "विमानमस्त्रियां सौधे देवयानेऽपि दृश्यते" इति रन्तिदेवः । "अलकाश्चूर्णकुन्तलाः" इत्यमरः । मुक्तातुल्या जलबिन्दवः, अलकतुल्यमभ्रवृन्दम् कामिनीतुल्या अलका, अभ्रवृन्दालकयोगादलकेति ध्वनितम् । परमार्थतस्तु अलमत्यर्थं कं सुखम् अत्रेति अलका पृषोदरादि । वाक्यार्थोपमेयम् ॥६५॥

[उत्तरमेघः]

विद्युत्वन्तं ललितवनिता· सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजा· स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६६ ॥

सम्प्रति प्रासादैर्मेघस्य साम्य दर्शयन्नलकायाश्चिह्न रम्यताचाह । विद्यु । यत्रालकायां प्रासादा धनिगृहास्तैस्तैरनन्तरोक्तैर्विशेषैर्विशेषणै [विद्यु] त्वत्त्वादिभिस्त्वा तुलयितु सदृशीकर्तुम् अल समर्था , तां पुनर्दृष्ट्वा न न ज्ञास्यसे इति पूर्वेण सम्बन्ध । साम्यमाह, कीदृश त्वां कीदृशा प्रासादा ? विद्युत्वन्तं तडिद्वनितायुक्तं, ललिता ललितयुक्ता सविलासा वनिता स्त्रियो येषु ते तथा, ललितगुणयुक्ता हि नार्यश्चञ्चला भवन्तीति विद्युत्साम्यम् । ललितलक्षण यथा —

"हस्तपादाङ्गविन्यासभ्रूनेत्रास्यप्रयोजितम् ।
सुकुमारविधानेन ललित तत् प्रकीर्तितम्" ॥ इति ।

इन्द्रचापेन शक्रधनुषा सहितम्, इन्द्रधनुषो नानावर्णत्वात् सचित्रमित्यर्थ, सचित्रा· चित्रणालेख्येन सहिता । सङ्गीताय गानार्थं प्रकर्षेण हतास्ताडिता मुरजा मृदङ्गा येषु ते तथा स्निग्धा मधुरा गम्भीरा मन्द्रा घोषा ध्वनयो यस्य तम् । अन्तर्गर्भे तोयानि जलानि यस्य तम्, मणिमयी भूर्भूमि प्रदेशो येषा ते तथा, मणिशब्दोऽत्र सामान्यपरोऽपि उपमानौचित्यात् विशेषपरस्तेन मणिशब्दोऽत्र स्फटिकवाची हीरकवाची वा, अत एव शौभ्राद् जलेन साम्यम् । अपां शुभ्र मेवरूपमिति नैयायिकाः । तुङ्गम् उच्चम् अभ्रंलिहम् अत्युच्छ्रितत्वेनाकाशस्पर्शि मेघस्पर्शि वा अग्र चूडा येषां ते तथा । कान्तप्राणान्विता प्रत्ययोपमेयम् । यदाह दण्डी—

"कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।
तच्च वार्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते" ॥

केचित्तु तैस्तैरेकरूपैरनिर्वचनीयैर्वेत्याहु । प्रासादास्त्वां· तुलयितुमित्येतावतैव वाक्यसमाप्तौ तैस्तैर्विशेषैरिति अत्य तसादृश्यप्रतिपादनार्थम् ॥६६॥

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ ६७ ॥

पुनरन् सर्वर्तुसम्भवं रामणीयकं विहाय पुनरपि प्रतिपादयन्नाह । हस्ते । यत्रालकायां वधूनां हस्ते लीला कमलं क्रीडारम्यम् अस्ति शरदेत्यर्थः । तथा हि यत्र ऋत्वन्तरं नास्ति तत्रापि प्रयुज्यते इति वृद्धा । शरदेति ऋ सर्वर्तुवर्णनात् । एवम् अलक पूर्णकुन्तल , बालकुन्दै कुन्दकलिकाभिरनुविद्धं ग्रथितम् । कौमुदीकारस्त्वाह पूर्णकलिकारन्ध्रेण वेणी कुन्दकलिका प्रवेश्य ग्रथनमनुविद्धम्, उक्त "एचिवर् केशविन्यासे बेधविद्धग्रथन"मि

तीति। यद्यपि "अलकाश्चूर्णकुन्तलाः" इत्यमरः तथापि अर्धर्चादित्वात् क्लीबत्वमपि, "स्वभाववक्राण्यलकानि तासा" मिति भारविः। एवम् आनने श्रीर्मुखशोभा लोध्रप्रसवरजसा लोध्रपुष्पपरागेण पाण्डुता पाण्डरतां नीता प्रापिता, एतत्तु सुरतसम्भाविखेदसम्वरणार्थं मण्टमण्डनार्थञ्च। एवं चूडापाशे केशविन्यासविशेषे नवकुरुबकम् अपर्युषितमम्लानपुष्पं म्लिष्टीपुष्पं वा "चूडापाशस्तु धम्मिल" इति सर्वः। चूडापाशो केशसमूहे इत्यन्ये। कौमुदीकारस्त्वाह शिखाख्या कुसुमबन्धनी केशलता चूडापाशः स च यक्षाङ्गनानामेव, यदुक्तम्, "चूडापाशो भवेद् यक्षस्त्रीणां न त्वन्ययोषिता" मिति। एवं कर्णे चारु सुन्दरम् अपर्युषितं शिरीषं शिरीषपुष्पम्। एवं सीमन्ते सिँथी इति ख्याते केशरचनायां त्वदुपगमजं तव मेघस्य उपगमोऽभ्यागमो यत्र स त्वदुपगमोऽर्थात् वर्षाकालः तत्र जातं नीपं कदम्बपुष्पम्, "नीपप्रियकक्कदम्बास्तु हलिप्रिये" इत्यमरः। नीपः कदम्बविशेषः, कदम्बाकृति बदरास्थिप्रमाणं नीपमिति च व्याचक्षते। यत्रेत्यस्य वधूनामित्यस्य च सर्वत्रान्वयः। यत्र हस्तादौ पद्मादिकं तां दृष्ट्वैव ज्ञास्यसे इति पूर्वेण सम्बन्धः।

ननु कमलादीनां कालो नोक्तो नीपस्य तु [कालः] उक्तः तत् कोऽत्राभिप्रायः? उच्यते, अयमभिप्रायः, पद्मादीनां नानाकालसमुत्पत्तिः नीपस्य तु वर्षास्वेव, यदुक्तं—

"पद्मादीनामकालेऽपि समुत्पत्तिस्तु वीक्ष्यते।
यत्तु वर्षाभवं द्रव्यं प्रायस्तन्नान्यदा भवे"दिति॥

अन्यत्राप्युक्तं—"अन्यकालभवं पुष्पमुक्तं व्यभिचरत्यपि।
वर्षाभवन्तु कुसुमं सर्वथा नान्यदा भवे"दिति॥

अतो वर्षाभवमपि नीपमलकायां सर्वकाले भवतीति। यद्यपि शरदि वसन्तादौ च कमलं वर्त्तते तथाप्यवश्यम्भावात् प्राचुर्याच्च कमलेन शरत् सूचिता। एवं यद्यपि मार्गशीर्षपौषमाघेषु अन्यदापि कुन्दं भवति तथापि कुन्देन हेमन्तो ज्ञापितः। यद्यपि हेमन्तशिशिरग्रीष्मेषु लोध्रं पुष्यति तथापि लोध्रेण शिशिरो ज्ञापितः। एवं यद्यपि कुरुबकं वसन्ते कदाचिदन्यदापि भवति तथापि कुरुबकेण वसन्तो ज्ञापितः। एवं यद्यपि शिरीषो ग्रीष्मे हेमन्ते च विकसति तथापि शिरीषेण ग्रीष्मः सूचितः॥६७॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचनान्युत्तमस्त्रीसहायाः।
आसेवन्ते मधु रतिरसं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु॥६८॥

यूनां क्रीडास्थानादिना चिह्नमुपदिशन् प्रेतमाह्लादयितुमाह। यस्याम्। यस्यामलकायां यक्षा उत्तमस्त्रीसहायाः प्रशस्तवनिताद्वितीयाः सन्तः, हर्म्यस्थलानि सौधादस्थानानि एत्य प्राप्य तव गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु मृदङ्गपुटेषु शनकैर्मन्दं गाननृत्यानुकूलं यथा स्यात्तथा आहतेषु ताडितेषु सत्सु मधु मद्यम् आसेवन्ते पिबन्ति, ता दृष्ट्वा ज्ञास्यसे इति सम्बन्धः। हर्म्यस्थलानि कीदृशानि? सितमणिमयानि स्फटिकहीरकघटितानि तथा ज्योतिषां नक्षत्राणां छाया प्रतिबिम्बान्येव कुसुमरचना पुष्पाकारा येषु तानि तथा। ननु शाब्दैरन्वयेन कथं सितमणिभूमौ तारकाप्रतिबिम्बमुत्पद्यते? अन्यमणियोगातिस्वच्छत्वात् प्रतिभाति प्रतिबिम्बं यथा दर्पणे शुभ्रपुष्पम्। किंवा सिता निर्मला मणयः पद्मरागमरकतादयः सितमणिरित्युदाहृत्य सामान्यस्य विशेषपरत्वात् इन्द्रनीलमणिरिति केचित्। सितेति तालव्यशकारं पठित्वा सितः कृष्णो मणिः इन्द्रनीलमणिः इत्यर्थं इति

व्याचक्षते केचित्। क्रीदृशं मधु? रतौ रसोऽनुरागो, रतेरास्वादो वा यस्मात् तत्तथा, रतिरनुरागः स एव रसोद्भवस्तमिव रूपकं मूर्तानुरागमित्यर्थः इति शर्वः। तथा कल्पवृक्षप्रसूतं देवद्रुमोत्पन्नं कल्पवृक्षपदोपन्यासेन इच्छाद्यमत्वात् अभिलाषानुरूपमधुनो लाभो ध्वनितः। शनकैरित्यनेन सङ्गीतानुगतमिदमिति सूचितम्। शनकैः क्षण मधु पीयते क्षणं मृदङ्गा वाद्यन्ते इत्यर्थः, इति च वदन्ति। तादृग्गेहोपरिभागे मृदङ्गवादनं मधुपानञ्च मन्दीभूतं काममुत्तेजयतीत्येवमुक्तम्। तथाच—

"मधुपानं मृदङ्गानां वादनं चन्द्ररश्मयः।
प्रासादशिखरं रम्यं पुनरुत्तेजयेत् स्मरमि' ति ॥
सितं विशुद्धमाख्यातं सितं शुक्रमुदाहृतम्" ॥ इति **रन्तिः**।
"ज्योतिर्वह्नौ रवौ नेत्रे दीप्तौ च तारकासु चे" ति **धरणिः**।
"पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले" **इत्यमरः** ॥ ६८ ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्त्रच्छेद्यैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च।
मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ६९ ॥

इदानीं मर्त्यासम्भवमन्दारपुष्प-कनककमलचिह्नमुपदिशन् कामिनीसन्दर्शनेन प्रोत्साहयन्नाह। गत्युत्। यत्रालकायां सवितुः सूर्यस्य उदये प्रत्यूषे मन्दारस्य सुरतरोः पुष्पैः तथा कनककमलैः स्वर्णपद्मैस्तथा मुक्ताजालैर्मुक्तानां जालैराभरणभेदैर्जालसूत्रावलीन्यायेन परिहितैर्मौक्तिकैस्तथा हारैः स्वनामख्यातैर्मुक्ताकलापालङ्कारैश्च चतुर्भिः कर्तृभिः कामिनीनाम् अतिशयितकामानां नैशो रात्रिसम्बन्धी मार्गः पन्थाः सूच्यते प्रकाश्यते। किंवा मन्दारपुष्पादिभिर्हेतुभिः करणैर्वा सूच्यतेऽर्थाज्जनैः, अनेन पथा अभिसारिका गता इति तत्तत्सन्दर्शनाद् विज्ञायते इत्यर्थः। तामिति सम्बन्धः। कीदृशैर्मन्दारपुष्पैः? गत्युत्कम्पात् गतौ य उत्कम्प उत्फालनं शीघ्रता, किंवा कदाचित् काचिज्जानातीति शङ्कया य उत्कम्प उद्गतवेपथुस्तस्मात् हेतोः अलकपतितैश्चूर्णकुन्तलाद् गलितैः; तथा पत्त्रं विरचितं छेद्यं छेदार्हं पत्त्रं येषां तैः। छेद्यमिति भावे ण्यत् वा। पत्त्रच्छेदैरिति क्वचित् पाठः। इदं कनककमलैरित्यस्यापि विशेषणम्। गत्युत्कम्पोऽत्र भ्रंशे छेदे च हेतुः। कीदृशैः कनककमलैः? कर्णात् विभ्रंशिभिः च्युतैः। कीदृशैर्मुक्ताजालैः? स्तनयोः परिसरैर्घर्षणैः। पुनः किंभूतैः? छिन्नानि सूत्राणि ग्रथनतन्तवो येषां तैः। इदं हारैरित्यस्यापि विशेषणम्।

"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्" ॥ **इत्यमरः**।

"आनायः पुंसि जालं स्या" दिति च। मुक्ताजालं मुक्तागार इति प्रसिद्धं मण्डनम्। तथा च "मुक्तागारं परिदध्याद्वीः कण्ठे पयोधरे" इति, "वेशनं स्यात् परिसर" इति **शर्वः**। **पुरुषोत्तमस्त्वाह**, मुक्ताजालैर्मुक्तागृहैः हारहारावारैः स्तन परिसरच्छिन्नानि स्तनपरिसरच्छिन्नैः पञ्चादिलाद्वर्जिति। केचित्तु मुक्ताजालैर्मुक्तागृहैरथादि धम्मिल्लादिमण्डनोपयुक्तैस्तथा स्तनपरिसरैः कञ्चुलिकाभिस्तथा हारैः छिन्नसूत्रैरिति त्रयाणामेव विशेषणमित्याहुः। स्तनपरिसरः स्तनभरस्तेन स्तनपरिसरे स्तनपर्यन्ते वा छिन्नं सूत्रं येषां तादृशैः। स्तनपरिसरैरित्यपपाठोऽप्रयोजकदोषापातादन्वयाभावाच्चेति **बृहस्पतिः**। किन्त्वयमस्य प्रमादः पूर्वटीकाकारैः स्तनपरिसरै-

रित्यस्यैव व्याख्यातत्वात्, प्राचीनबहुपुस्तकेषु तत्पाठस्य दृश्यमानत्वाच्च । निशाया अयं नैश एष । मार्गं कटिरिति भ्रम्यतया नैश पन्था इति केचित् पठन्ति । कामोऽतिशयेनास्त्यासामिति कामिन्य , ताश्च भयमपहायाभिसरन्त्येव । तथा च—

"प्राकारभित्तिदृढपञ्जररक्षितवर्गास्तिष्ठन्ति बद्धगतयो ह्यमिहनागा ।
स्त्रीणान्तु विनशयसारथिनोदितानां नालङ्घ्यमस्ति भुवनत्रितयेऽपि किञ्चि" दिति ॥

उदारमाधुर्यप्राणा स्वभावोक्ति ॥ ६९ ॥

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
वासः कामादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टि ॥ ७० ॥

घृततैलप्रदीपवद्रत्नप्रदीपचिह्नमुपदिशन् तथाविधाद्भुतदर्शनेन प्रोत्साहयन्नाह । नीवी । यत्रालकायाम् अनिभृतकरेषु अनिवारितहस्तेषु प्रियेषु कामात् रतिरागातिशयात् नीवी वस्त्राञ्चलग्रन्थिरतया यो बन्धो गाढत्व नीव्येव बन्धो बन्धन वा, तस्योच्छ्वसित सावकाशत्व तेन शिथिल श्लथ वासो वस्त्रम् आक्षिपत्सु सत्सु, ह्रिया लज्जया मूढाना मूर्खाणां कार्याकार्यानभिज्ञाना यक्षस्त्रीणा चूर्णमुष्टि सुगन्धिद्रव्यक्षोदमुष्टि , अर्चिषा दीप्त्या तुङ्गान् उच्छ्रितान्, अभिमुखगतान् सम्मुखप्राप्तान्, रत्नप्रदीपान् रत्नान्येव तत्कार्यकारित्वात् प्रदीपान् प्राप्य विफलप्रेरणा निष्प्रयोजनविक्षेपा भवति, तामिति सम्बन्ध । शिथिलं हि वास आक्षिप्त सद् भ्रश्यतीति नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलमुक्तम् ; नीवीबन्धोच्छ्वसनेन वस्त्रशैथिल्यमज्ञाना सात्त्विकभावोदयात् , तथा च "भवेच्च शिथिल वस्त्र नितम्बाना निबन्धन' मिति । गुह्यदर्शने हि लज्जा भवतीति वास आक्षिपत्स्वित्युक्तम् । कामादिति प्रियनिष्ठम्, किंवा कामादित्यस्य अनिभृतेत्यनेन सम्बन्ध । कामादेव प्रियकरो न वारित स्त्रीभिरित्यर्थादित्यर्थ । पश्चाद्वर्तिनि मन्दे च प्रदीपे तथाविधावलोकनाभावात् न लज्जेत्युक्तम् अर्चिस्तुङ्गा [नभिमुखगता] निति । शृङ्गारिभिस्तु समाद्विचूर्णं घर्मगन्धादिव्यपोहार्थं क्रीडागृहे स्थाप्यते, घर्माम्बुपद्रवे देहोपरि तत् क्षिप्यते, तन्मुष्टिभिर्लज्जावतीभिर्नवोढाभिरपि प्रदीपो निर्वाप्यते ; ता हि अन्धकार एव सुरतरता भवन्ति । यदाह वात्स्यायन —

"प्रदोषे निविडध्वान्ते यन्त्रिता मन्दसाध्वसा ।
सुखेन व्यवसायिन्यो रागवत्यो भवन्ति च' ति ॥

अत एव चूर्णमुष्ट्या दीपो निर्वातीति मुष्ट्यैव रत्नप्रदीपस्तु मुष्ट्या न निर्वातीति अजानत्योऽपि कामवशात् मुग्धत्वाद्वा तदभिभावनया चूर्णमुष्टिप्रक्षेप कुर्वन्ति । किञ्च वस्त्रापहरणे दीपनिर्वापणं शास्त्रोक्तम्, तथा च—

"अंशुकहरणे चूर्णमुष्ट्या कर्णोत्पलेन वा ।
दिवा प्रदीपान् निर्वाप्य सुखेन रमतेऽङ्गने' ति ॥

रत्नप्रदीपानिर्वापणेनलज्जया ताड्यमाना तत्स्पर्श सुखम् । चूर्णमुष्टिरिति मुष्टिग्रहणेनानादरेण , सम्पूर्णमिव चूर्णं चूर्णमुष्टिरित्यवगम्यम् । उदारप्राणा स्वभावोक्तिरियम् ॥७०॥

नेत्रा नीताः सततगतिना ये विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूपोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ७१ ॥

नानाप्रकारप्रासादचिह्नं प्रतिपादयन् वातवशात् तत्र प्रविष्टानां मेघानां निःसरणोपायमाह । नेत्रा । यत्रालकायां नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना वायुना ये त्वादृशास्त्वत्तुल्या जलमुचो मेघा विमानानां सौधानाम्, अग्रभूमीः श्रेष्ठप्रदेशान् अर्थात् द्वारेणाभ्यन्तरभागान् नीताः प्रापितास्ते जलमुचः, आलेख्यानां चित्राणां स्वजलकणिकाभिरात्मीयसूक्ष्मतोयबिन्दुभिर्दोषं वैरूप्यम् आर्द्रविलसिताम् उत्पाद्य जनयित्वा, शङ्कास्पृष्टा इव सापराधत्वात् भयाक्रान्ता इव सन्तः सद्यस्तत्क्षणं जर्जराः खण्डखण्डीभूताः सूक्ष्माः सन्तः जालैर्गवाक्षैर्निष्पतन्ति निःसरन्ति बहिर्भवन्ति, यतस्ते धूपस्य कृष्णागुरुधूपस्य य उद्गार उद्वमस्तस्यानुकृतिः सादृश्य तत्र निपुणाः कुशलाः, धूमवदतिनिभृतरूपा इत्यर्थः । अन्येऽपि सापराधा भयात् गुप्तरूपेण कयाचिद्दिशा निःसरन्तीत्येतदुक्तम् । तां ज्ञास्यसे इति सम्बन्धः । अत्र "ये" इत्युक्तत्वात् ते इति गम्यते । अग्रभूमिः शिखरप्रदेश इति च व्याचक्षते । एतेन प्रत्यवायसम्भवत्वेऽपि वाताधीनगतित्वात् ते प्रविष्टास्तद्वत् त्वं चेत् वातप्रेरितो गमिष्यसि तदा तथैव निःसरिष्यसीति ज्ञापितम् । नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्येति क्वचित् पाठः । अत्रान्येषां व्याख्यान्तरमुपेक्षितमहत्वात् ॥७१॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गितानाम्-
मङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चोदिताश्चन्द्रपादै-
र्व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥७२॥

अन्यत्रासुलभं प्रतिगृहवर्ति चन्द्रकान्तं चिह्नं रम्यताम दर्शयन् मेघस्य चन्द्रानाच्छादनमुपदिशन्नाह । यत्र । यत्रालकायां चन्द्रकान्ता मणिविशेषाः स्त्रीणां सुरतजनितां सम्भोगोत्पादिताम् अङ्गग्लानिं गात्रखेदं व्यालुम्पन्ति, तामिति सम्बन्धः । कुतोऽङ्गग्लानिरित्याह; कीदृशीनां ? प्रियतमेन भुजाभ्यामुच्छ्वासिनम् उच्छ्वासगीत्वम् आलिङ्गितम् आलिङ्गनं यासाम् उच्छ्वासितं च यथा स्यात्तथा आलिङ्गितानां वा गाढालिङ्गितानामित्यर्थः ; किंवा प्रियतमेन भुजाभ्यामुच्छ्वासितानां पुनरायितार्थं देहोपरि मृतानाम् आलिङ्गितानाम् । भुमिरधिनश्चन्द्रकान्तमणिनं स्पर्शनिहर इत्याह, कीदृशास्ते ? तन्तुजालावलम्बाः सर्वेषोपरि सूत्रकल्पप्रथिताः; तन्तुना जाल गवाक्षमवलम्बमाना इत्यन्ये । स्यन्दमानश्चन्द्रकान्तो स्मरनिद्रानिवारकीत्याह स्फुटजललवस्यन्दिनः प्रव्यक्ततोयबिन्दुस्राविणः । कथं स्यन्दन्त इत्याह, त्वत् मेघोऽपि आच्छादन तस्यापगमेन अभावेन विशदैर्धवलैश्चन्द्रस्य पादै रश्मिभिश्चोदिताः प्रेरिताः स्पृष्टाः । भामिनी तु अन्योऽपि पादाहतः कन्दर्पभुजलस्यन्दी भवति इति । त्वदिति मेघजनिमाश्रालानं बोद्धव्यम् । अपगमनमुपगतत्वादधःस्थितमेघावरणरहितत्वेनेन्दुपादा निर्मला इत्यर्थः । अत एव निर्मलचन्द्रकान्ताश्मा- सर्वालङ्कृतसुरतजन्यदेहावसादानां द्वितीयसुखे सदा भवन्ति पर्यवसितोऽर्थः । अत्रान्येषां व्याख्यानान्तरमद्दत्वादुपेक्षितम् ॥ ७२ ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्त
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७१ ॥

शिवसन्दर्शनपुण्येन विलासिनीचेष्टाकाममन्मथया च प्रोत्साहयन्नाह । मत्वा । यत्रालकायां धनपतिसखं कुबेरमित्रं देवं महादेवं साक्षात् प्रत्यक्षरूपेण नतु प्रतिमादिरूपेण वसन्तं तिष्ठन्तं मत्वा ज्ञात्वा, प्रायः उत्प्रेक्षे, भयात् पूर्वंभस्मीकृतत्वात् त्रासात्, मन्मथः कामश्चापं धनुर्न वहति न धारयति, तामिति सम्बन्धः । धनुरेव किं न वहति इति न, गुणशून्यत्वात् किं न वहति इति च नेत्याह, कीदृशं चापम् ? षट्पदज्यं भृङ्गगुणं पौष्पमित्यर्थः, तेनैव पूर्वं कृतापराधत्वात् । यद्येवं तर्हि कथं कामित्वमित्याह, तस्य कामस्य कामिलक्ष्येषु कामिष्वेव शरव्येषु आरम्भः उद्यमः चतुराणां मनोहराणां वनितानां स्त्रीणां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः । तस्य चापस्याऽऽरम्भः कार्यमित्यन्ये । कीदृशैः ? सभ्रूभङ्गं यथा स्यात्तथा, प्रहितानि प्रेरितानि नयनानि यत्र तैः, तथा अमोघैः अव्यर्थैः । एतेन भ्रूवल्ली चापः कटाक्षाः शराः कामिनो लक्ष्याणीति ध्वनितम् । एतच्च कामकारणमन्येनाप्युक्तम् । यथा —

"सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्ष्माण एते
यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ती"ति ॥

देवमिति, अन्योऽपि कुबेरस्य सखा सम्भाव्यते इत्युक्तम् । प्रायः शब्द उत्प्रेक्षाद्योतने । तथा च दण्डी —

"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः" इति ॥

तर्द्धात्तित्वात् हस्तप्राप्येन स्तवकेन गुच्छेन नमितो नम्रतां प्रापित, चिह्नध्वनिना रम्यत्वेन प्रोन्ग्राहनमिदम्। धनपतिगृहानिति एनप्रत्ययान्तोत्तरशब्देन योगे द्वितीया, "गृहाः पुंसि च भूम्न्येवे"त्यमरः। गृहादुत्तरेणेति पाठे विशेषेऽपि क्वचित् सामान्यप्रवृत्तेर्दिक्शब्देन योगे पञ्चमी। गृहशब्द एकवचनान्तोऽपि नपुंसकमस्ति, "गृहं गेहोदवसित"मित्यमरः। कान्तप्राणोपमेयम् ॥७४॥

वापी चास्मिन् मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना कमलमुकुलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥७५॥

अपरमपि चिह्नं रम्यतामाह। वापी। अस्मिन्नागारस्योद्याने वापी दीर्घिका च अस्ति। चशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये। न केवलं बालमन्दारवृक्षोऽस्ति वापी अपीत्यर्थः। कीदृशी? मरकतशिलाभिरिन्द्रनीलमणिभिर्बद्धो विरचितः सोपानमार्ग आरोहणपथो यस्याः सा तथा। तथा हैमैः सौवर्णैः स्निग्धवैदूर्यनालैः स्निग्धं चिक्कणं वैदूर्यं बालप्रवालमणिरत्नं नालं येषां तादृशैः कमलमुकुलैः पद्मकुड्मलैश्छन्ना व्याप्ता। यस्या वाप्यास्तोये जले कृता वसतिर्निवासो यैस्ते हंसास्त्वामपि प्रेक्ष्य दृष्ट्वा सन्निकृष्टं समीपमपि मानसं सरो न ध्यास्यन्ति न चिन्तयिष्यन्ति यतः व्यपगतशुचः विशेषेणापगता पलायिता शुक् शोकः क्लेशो येषां तादृशाः। घनारवाद्विग्ना हि हंसा मानसं गच्छन्तीति मानसस्मरणे यद्यपि त्वद्दर्शनमेव हेतुस्तथापि न स्मरिष्यन्ति। वाप्यामपि हेमपद्मादियोगोऽस्ति किं मानसगमनेनेन फलमिति हंसानामाशयः। मानसादप्यधिका वापीति टीकाकृत्। कमलकुसुमैरिति क्वचित् पाठः, विकचकमलैरिति च क्वचित् ॥ ७५ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥७८॥

बकुलाशोकमध्यवर्तिवक्ष्यमाणरूपमयूरावासयष्टिं चिह्नमुद्भावयन्नाह । तन्म । तयो रक्ताशोककेशरयोर्मध्ये अन्तराले, वासयष्टिर्निवासस्तम्भश्चास्ति । कीदृशी ? स्फटिकस्य फलकम् आधारभूतं चतुरस्रखण्ड यस्यास्तादृशी, तथा काञ्चनी हिरण्मयी तथा अनतिप्रौढा अचिरोत्पन्ना ये वंशा वेणवः करीरास्तद्वत् प्रकाश उद्द्योतो वर्णो येषां तैर्यन्मरकतैर्मणिभिर्मूले बद्धा कृतपिण्डिका । या वासयष्टिं, दिवसविगमे सन्ध्यायां, वो युष्माकं मेघजातीयानां सुहृन्मित्रं, नीलकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते अधिवसति । पूर्वानुभूतस्मरणादुद्वेगमाह, कीदृशो मयूरः ? मे मम कान्तया प्रेयस्या, शिञ्जद्वलयसुभगैः क्वणत्कङ्कणमनोहरैस्तालैर्हस्ततालिकाभिर्नर्तितः नृत्यं कारितः, मत्सन्निधावित्यर्थात् । "फलकं चर्म शस्त्राग्रं यष्टेरुपरि पीठिके"ति शार्वः । काञ्चनस्येयं काञ्चनी अणः, काञ्चनान्मयडेव न तु अन् । तथाच

"पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव सः ।
तेनेदं काञ्चनमयं निर्मितं पुरमुत्तम" मिति ॥

रामायणमिति केचित् । तन्न प्रमाणम्, "पुरीं द्रक्ष्यसि काञ्चनी" मिति भट्टिः । "स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञये" ति माघः । उष्यतेऽस्मिन्निति वासः; वसनं वा वासः । "यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोर्वस्त्रदण्डके" इति विश्वः । "तालः कालक्रियामानं ताल-करतलध्वनि" रिति हलः । शिञ्जदिति क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदं स्यादिति शतृः । "परिष्वजन्ति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दन" मित्यादयो बहवः प्रयोगा दृश्यन्ते । शिञ्जेर्घञर्थे कः, तत इनिः, ततः शतृरित्यन्ये । यामिति अधिपूर्वास आधारे द्वितीया । सुहृद् इति तत्र तव मित्रदर्शनमपि भावीति ध्वनितम्, श्रान्तप्राणा स्वभावोक्तिरियम् ॥७८॥

कुम्भाकाराभिधीन् सर्वान् विलिखेच्चित्रवित्तमः ।
निजाख्याख्यापकांस्तत्र विशेषांश्च निवेशयेत्" इति ॥

इमौ तु पापनाशार्थं दुष्टसत्त्वनिवृत्त्यर्थञ्च लिख्येते । तथा च तत्रैवोक्तम्—

"शङ्खपद्मौ निधी यत्र सुरभिर्मत्तकासिनी ।
वृषभैरञ्चिता चित्रे तद्गृहं कस्मात् त्यजेत्" इति ॥

अन्यत्र चोक्तम् "शङ्खपद्मौ निधी चित्रे दृष्ट्वा दुष्टैर्विमुच्यते" इति ।

अन्ये तु यो यस्य सेवकः स तदीयचिह्नं शोभार्थं चाट्टवेश्म लिखतीति कुबेरचिह्ने लिखितावित्याहुः । च-शब्दः समुच्चये, न केवलमेभिरिमौ च दृष्ट्वा अनयोर्दर्शनेन चेत्यर्थः । अधुना नूनं मद्वियोगेन मन्दच्छाय-मित्यनेन पूर्वमलकायां मद्गृहं सर्वोत्तममासीदिति सूचितम् । एतदेवार्थन्यासेन दृढीकृतम् । खलु यस्मादित्यर्थे । वाक्यालङ्कारे इत्यन्ये । "अभिख्या नामशोभयो"रित्यमरः । हेतुस्वभावाख्यानसङ्कीर्णार्थान्तरन्यासः ॥७९॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां तत्परित्राणहेतोः
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ८० ॥

इदानीं विदितगृहस्त्वं तदीयत्राणाय अल्पशरीरीभूय ज्योतिरिङ्गणाकारविद्युद्दृष्ट्या तां निरीक्षसे इति प्रयोजनवदनुष्ठानमाह । गत्वा । प्रथमकथिते पूर्वमुक्ते, रम्यसानौ इन्द्रनीलादिमणिचितत्वात् रमणीयप्रस्थप्रदेशे क्रीडाशैले मम तन्नामख्याश्च लीलापर्वते निषण्णो विश्रामार्थमवस्थितः सन्, सद्यस्तत्क्षण गमनमात्रमेव तस्या-स्त्वन्नामख्याः परित्राणहेतो रक्षाकारणात्, कलभतनुतां करिपोतशरीरत्वं गत्वा प्राप्य खद्योताल्या ज्योतिरिङ्गण-पङ्क्त्यैव विलसितं सञ्चलभ्रमणे उन्मेषस्तन्निभां तत्सदृशीं तद्वत् शोभमानां वा, अत एव अल्पाल्पभासम् अल्पा अल्पा भाः प्रभा यस्यास्तादृशीं विद्युदुन्मेषदृष्टिं विद्युदुन्मेष एव तडित्प्रकाश एव दृष्टिस्ताम्, अन्तर्भवनपतितां गृहमध्य-गतां कर्तुं गमयितुं त्वमर्हसि युज्यसे, द्रष्टुमिति प्रकरणात् । केचित्तु प्रकरणाशयाय गत्वा सद्यः कलभतनुतां विद्युदुन्मेषदृष्टिञ्चान्तर्भवनपतितां कर्तुमर्हसीति योजयन्ति । कलभस्य करिपोतस्य तनुः शरीरं तस्य भावः कलभ-तनुता तां कलभस्येव तनुर्यस्य तद्भावमिति वा, कलभ इव तनुः क्षुद्रस्तस्य भावः कलभतनुतेत्यन्ये । ईदृशस्य महाशरीरस्य भवतो दर्शनेन सा मूर्च्छिता स्यादित्याशङ्क्यैतदुक्तम् । "करभः करिशावक" इत्यमरः । तत्परि-त्राणहेतोरिति अन्तर्भवनपतिता कर्तुमित्यत्रापि योज्यम् । रम्यसानाविति वामयोग्यत्वमुक्तम् । त्वयि करि-शावकबुद्ध्या विद्युति प्रदीपबुद्ध्या मा भयादिरहिता स्वच्छन्दं स्थास्यतीति पर्यवसितोऽर्थः । समाधिप्राणरूप-कोपमासङ्कीर्णमिदम् ॥८०॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥८१॥

तत्र गृहान्तर्गतस्थितस्य समीपमागतां तां तनुमध्यादिना ज्ञास्यसीति चिह्नादिवर्णनाद् । युग्मकम् । तन्वी । तत्र मद्गृहे या एवम्भूता स्यात् गम्यात्मने निर्दिष्टां तां मे मम द्वितीयं जीवितं बहिश्चरान् प्राणान् प्राणभूतां

त्वं जानीयाः, मत्प्रिया तां जानीयास्त्वमिति, इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। किम्भूता? तन्वी स्वभावात् कृशाङ्गी विरहेणातितरां कृशेत्यर्थः, तथा श्यामा सौकुमार्यादिगुणवती, यदुक्तम् —

"शीते या चोष्णगात्री स्यादुष्णे च स्पर्शशीतला।
प्रकृत्या सुकुमाराङ्गी सा श्यामा कथिता बुधै"रिति॥

श्यामा प्रियङ्गुमञ्जरीवत् श्यामदेहा वा। श्यामा प्रियङ्गुलतेव श्यामवर्णेति केचित्। श्यामा षोडशवार्षिकी, तथा च, "द्वाषष्टवर्षा भवेच्च श्यामे"ति केचित्। अप्रसूतेति केचित्। तथा शिखरिदशना शिखरवत् कुन्दकुड्मलवत् दशना दन्ता यस्यास्तादृशी, "शिखरं पक्वमध्यं शिखरं कुन्दकुड्मल" इति वचः। केचित्तु शिखरमग्रं तदस्ति दशनेष्वस्तीति अतिशयेऽस्त्यादिरादा, शिखरा अतिशयिताग्रा दशना यस्याः सा तथा दशाना तीक्ष्णाग्र वत् सुचिराम्, तदुक्तं पराशरादीनां स्त्रीपुंलक्षणे, 'गजदशनशिखरदशना नारी" स्यात्। अन्ये तु शिखरदशना पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यसमदन्ता, तथा च विश्व —

तथा— "शार्दूलद्विपहंसगोपतिगति कुन्दाभदन्तावलिः
शस्ता वेदिविलग्नमध्यविलसच्चारुप्रभाङ्गी वधूः ।
आवर्ताभगभीरनाभिसुभगा पीनोच्चवृत्तस्तनी
स्निग्धश्यामलगौरवर्णरुचिरा पुण्यात्मना लभ्यते" ॥

तथा— "शीतोष्णकालयोरुष्णशीता मधुरभाषिणी ।
सर्वाङ्गे सुन्दरी नारी नाल्पपुण्येन लभ्यते" ॥

स्तनाभ्यां स्तोकनम्रेत्यनेन स्तनयोः सुवृत्तघनपीनता सूचिता, उक्तञ्च "वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्था"विति । "अप्रसूताङ्गनायाञ्च श्यामा श्यामलतौषधौ । प्रियङ्गौ यमुनायाञ्च नियामायां निम्नगे"ति । हेममाली ।' "बिम्बं फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले" इति विश्वः । "अलसः पादरोगे स्यात् क्रमे मन्दे द्रुमान्तरे" इति च ॥ ८१ ॥

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥८२॥

तां कीदृशीम् ? परिमिता अल्पा कथा वचनं यस्यास्तादृशीं मितभाषिणीमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीणां गुणातिशयः, विरहव्यग्रतया वा बहु वक्तुमक्षमत्वात् परिमितकथाम् । जीवितमिति स्नेहातिशयोक्तिः । सहचरे प्रिये मयि दूरीभूते विप्रकृष्टे सति चक्रवाकीमिव चक्रवाकपक्षिवधूमिव एकाम् अद्वितीयाम्; चक्रवाकस्य विरहस्य सुप्रसिद्धत्वात्तया साम्यमुक्तम् । यत्तु चक्रवाकीमिवेत्यनेन यथा रामस्य शापेन चक्रवाकयोर्विरहस्तथा यक्षेश्वरशापेनाऽऽवयोरिति ध्वनितम् । सीताविरहकाले हि रामेण चक्रवाकयोः शापो दत्त इति लोकवार्तेति व्याचक्षते, तत्तु कालिदासस्या-सम्मतत्वात् न साधु मन्यन्ते । तथाहि,—

"शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहे" रित्यजविलापे ॥

अजराजकाले हि रामो न जातः । तस्मात् स्वभावादेव रात्रौ चक्रवाकयोर्विरहः । एषु आषाढश्रावणादिषु [गुरुषु] महत्सु दिवसेषु गच्छत्सु गतेषु गाढोत्कण्ठां प्रबलकामवेगाम्, गुरुतरस्मराम्, यतो बालाम् अभिनवयौवनां षोडशवर्षीयाम्, "बाला षोडशवार्षिकीति" वचः,"बालेति गीयते नारी यावत् षोडशवत्सरा" मिति नागरसर्वस्वम् । मन्ये शङ्के इदानीन्तनावस्थाया अनुमानात् । शिशिरमथिता हिमविलोडिता पद्मिनीं वा नलिनीमिव अन्यरूपां पूर्वस्मादभिन्नाकारां स्वाभाविकरूपविपरीतरूपां जाताम् उत्पन्नाम् । वा शब्द इवार्थे । "वा विकल्पोपमानयो"रिति रन्तिः । व शब्दो वा, "व शब्द उपमायां स्याद् वरुणे स्यादलंकृते"इति विश्वः । केचित्तु गाढोत्कण्ठागुरुष्विति पठित्वा प्रबलोत्कण्ठया दु गुरुष्विति व्याचक्षते । युग्मकम् ॥८२॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
निश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥ ८३ ॥

पूर्वसंस्थानमुक्त्वा चिरान्तरं प्रतिपादयन्नन्यल्लालमाह । नूनं । तस्याः प्रियायाः ईदृशं मुखं लम्बालकत्वात् सस्तचूर्णकुन्तलत्वात् लम्बालकैराच्छादितत्वात्, असकलव्यक्ति सन् असमग्रमस्ताभिव्यक्तीभावं सत्, तव अनुसरणेन उपगमनेन, क्लिष्टं ध्वस्ता अदृश्या, कान्तिः शोभा यस्य, तादृशस्य इन्दोश्चन्द्रस्य, दैन्यं शोच्यावस्थत्वं, बिभर्ति धारयति, इति नूनं शङ्के । कीदृशम् ? प्रबलरुदितेन अतिक्रन्दनेन, उच्छूने उत्फुल्ले उद्यतस्वयथुनी, नेत्रे चक्षुषी यत्र तादृशम्; तथा निश्वासानां श्वासवातानाम्, अशिशिरतया दुःखावेगोद्भुतत्वेनोष्णतया भिन्नवर्णं प्राप्तवर्णान्तरं त्यक्तलौहित्यम्, अधरौष्ठं यत्र तादृशम् ; हस्ते पाणौ न्यस्तं समर्पितम् । प्रियाया इति स्नेहाविष्कृतिः । लम्बन्ते इति लम्बाः, पचादित्वादच् । लम्बा अलका यत्र तस्या, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । लम्बालकत्वमेवम्भूतचन्द्रानुकारित्वं विरहिणीधर्मः । यदाह भरतः—

"मलिनाम्बरसंवीता मलिना लुलितालका ।
चन्द्रमूर्तिरिवाकीर्णा श्यामलाभ्रलवेन से"ति ॥

विरहिणीदैन्यमाह स एव—

"दैन्यं विरहदौर्गत्यं मनस्तापादिना भवेत् ।
निर्दिशेत्तदचेष्टायै गात्रसंस्कारवर्जनै" रिति ॥

दीनदशायामपि चन्द्रोपमयाऽत्यन्तस्पृहणीयता सूचिता । उत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिरलङ्कारः ॥८३॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥८४॥

इदानीं श्लोकत्रयेण सम्भाव्यमानचेष्टाविशेषं चिह्नमाह । आलोके । ईदृशी ईदृशो वा भूत्वा स्थिता सा मम प्रिया ते तव आलोके दर्शने सति पुरा निपतति त्वामालोक्य मूर्छिता सती भूमौ गात्रं पातयिष्यतीत्यर्थः । केचित्तु पुर इति पठित्वा अग्रतो निपतति, वर्तमानं बुद्धौ निधाय लट् प्रयुक्त इति व्याचक्षते । ननु मेघदर्शनात्तस्या मूर्छा मा भूदित्येतदर्थं गत्वा सद्य- कलभतनुतामित्याद्युक्तं तत्कथं निपततीति ? मूर्छया न निपतिष्यति, किन्तु वर्षाकाले प्रियवियुक्तया मया कथं स्थातव्यमिति परितापात् । अथवैवं व्याख्येयम्, तवालोके उन्मेषदृष्टौ सा निपतिष्यति त्वद्गोचरी भविष्यति सा त्वया द्रक्ष्यते इत्यर्थः । अन्ये तु आलोके ते त्वदीयच्छायामण्डले निपतति सति संक्रामति सति सा बलिव्याकुला अर्घ्यपूजोपहारपरा भवेत् । ननु मत्स्वामिनो मित्रमसौ मेघ इत्यजानतीयं कथमभ्युत्थानं कुर्यात् ? उच्यते, अज्ञातेऽपि बान्धवे मनःप्रह्लादोदयादेवं कृतवती ; यदाह भारविः "अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मन" इति व्याचक्षते । केचित्तु तवालोके विद्योतरूपे पुरोऽग्रतो निपतति सति, सा मम प्रिया बलिव्याकुला स्यात्, बलिः पूजा तदर्थं व्याकुला व्यासक्ता, मत्प्रियः कुशलीभूयात् निर्विघ्नं तदागमनमस्त्वित्यादिनिमित्तम् इष्टदेवताराधनतत्परेति यावत् । बलिर्देवतापूजोपहारस्तदर्थं व्याकुला वा स्यादिति कश्चिदित्याहुः । यादृशी सा मेघेन द्रष्टव्या तादृशी "बलिव्याकुले" त्यादिना "सयोगं वा आसादयन्ती"ति पर्यन्तेन वाच्या । बलिव्याकुलेति बलिः काकबलि , तत्र व्याकुला तद्दानतत्परा प्रोषितभर्तृकादयो हि काकाय बलिं ददति । तथा च भणितं "काकस्यास्य विविक्तरस्यमनसो मा देहि मुग्धे बलि"मिति । किंवा पतिमङ्गलार्थं दुर्गायभीष्टदेवतापूजोपहारो बलि', उक्तञ्च विन्ध्यवासिना "पतिप्रत्यागमाशंसा गृहे दैवतमर्चये"दिति ।

मत्सादृश्यं मम प्रतिकृतिं लिखन्ती वा ममाकारं चित्रितं कुर्वती वेत्यर्थः। मत्सादृश्यं कीदृशम्? विरहेण या तनुता कृशता सा भावगम्या अभिप्रायबोध्या यत्र तादृशम्, आन्याहितादित्वाद् विशेषणस्य परनिपातः। किंवा, विरहे ईदृशी वल्लभस्य तनुता भूता, विरहकातराया मम यादृशी तनुता तादृशी वल्लभस्य भूतेत्येव भावो हृदयं तेन गम्यं परिच्छेद्यम् अदृष्टमपि बुद्ध्यध्यवसायेन लिखन्ती। **कौमुदीकारस्तु** भावो ह्यासनाद्यनवधानम्; यदुक्तम्, :—

"आसने शयने वापि न तुष्यति न तिष्ठति।
नित्यमेवोपतप्तः स्यादुद्वेगाद्विरही जनः"॥ इति।

आत्मनस्तनुतायनवधानेन गम्यमित्याह। **केचित्तु** विरहतनुमद्भावेति पठन्ति। **केचित्तु** विरहतनुत भावगम्यमिति पठित्वा विच्छेदकृश कथञ्चिद् प्रतीतमित्याशयस्याह, भावगम्यम् अभिप्रायवेद्यम्, आत्मनस्तनुतया अनुमानज्ञेयमिति व्याचक्षते। हे निभृते विनीते, दक्षे वा, परिपोषिते वा, कच्चित् इच्छया परिपृच्छामि, त्वं भर्तुः स्वामिनः पोष्टुः स्मरसि? इति सारिकां पक्षिविशेषं पृच्छन्ती वा। भर्तुरिति कर्मणि षष्ठी। सारिकां कीदृशीम्? मधुरवचनां मनोहरालापाम्। अत्रेदमाकूतम्, मधुरैर्वचनैर्भर्तारं वर्णयन्ती वाक्पीयूषपरैर्मम कर्णकुहरं पूरयेति। तथा पञ्जरस्थां पञ्जरः पक्षिरक्षणाधारः पिंजिरा इति खाँचा इति च ख्यातस्तत्र तिष्ठतीति डः। एतेन पाठिता वक्तुं पटुरिति सूचितम्। किमिति मयाऽसौ स्मर्तव्य इत्याह, हि यस्मात्, त्वं तस्य मत्प्रियस्य प्रिया प्रीतिकारिणी अभिलषणीया। यो यस्य प्रियो भवति स तेनावश्यं स्मर्यते इत्येतदुक्तम्। **केचित्तु** हे निभृते निःशब्दे, तूष्णींभूते, भर्तारं स्मरसि ध्यायसि, कथमन्यथा तूष्णींभूय तिष्ठसीति भावः इत्याहुः। **केचित्तु** निभृते तूष्णींभूते एतत्सम्बोधनेन किमिति पोष्टारं नाममात्रं नाह्वयसि "नाम प्रियस्य संश्रुत्य उल्लासो जायते महा"निति तत् स्मरसि, नामगुणोच्चारणं कुरुष्वेत्यर्थं इत्याहुः। निभृतेति शारिकानाम, तत्सम्बोधनमिति **केचित्**। **केचित्तु** निभृते विजनदेशे रतस्थाने त्वं तस्य प्रिया प्रीतिविषयः। अयमाशयः, तत्र तदा मया त्वया च व्यक्तसर्वाङ्गः प्रेयान् दृष्टः; अत एव तत्सादृश्यं सम्यक् लिखितं नवेति त्वां पृच्छामीतीत्याहुः।

"आलोकौ दर्शनोद्योतौ" इत्यमरः। निपतेति पुरायोगे भविष्यति क्री। "बलिः पूजोपहारे स्यात् करचामरदण्डयो" रिति **धरणिः**। सा बलिव्याकुला वेति वाशब्दोऽस्ति एवं पृच्छन्तीत्यादिविनोदप्रकारेषु वाशब्दोऽस्ति, मत्सादृश्यं विरहतनुभावगम्य लिखन्तीत्यत्र वाशब्दो नास्ति इति क्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः; तथा हि बलिव्याकुलेति प्रथमः पक्षः, अत्र वाशब्दस्य नावश्यकत्वम्; मत्सादृश्यमित्यादीनि पक्षान्तराणि, एष्वेव वाशब्दोऽवश्यं कर्तव्यः; अत एव सा बलिव्याकुला मे आलोके निपतति मत्सादृश्यं लिखन्ती वा निपततीति योज्यम्, किंवा बलिव्याकुलेत्यस्य मत्सादृश्यमित्यस्य च मध्ये वाशब्दो द्वाभ्यां सम्बन्धनीयः। सा बलिव्याकुला मत्सादृश्य वेति केचित् पठन्ति। आलेख्यादिकिञ्च दुःखार्तस्यामकिहेतुः।

यदुक्तम्,—

"आलेख्यं कवित्वं पुनरस्य च शिरोगिरः।
प्रायो दुःखाभिभूतस्य तिस्रो विश्रामहेतवः"॥ इति।

पुनरस्य शिरोगिरिति स्नेहपात्रोपलक्षणात् शारिका ग्राह्या।

"भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु।
क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्मस्वि"ति॥ **मेदिनिः**।

"कचित् कामप्रवेदने" इत्यमरः। स्वभावोक्तिरियम् ॥८४॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा।
तन्त्रीरार्द्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥८५॥

उत्सङ्गे। हे सौम्य सुचरित्र, मलिने कृष्णे म्लाने वसने वस्त्रं यत्र तादृशे उत्सङ्गे क्रोडे वीणां वल्लकीं निक्षिप्य समारोप्य गेयं रूपकम्, उद्गातुकामा उच्चैर्गातुमिच्छन्ती, नयनसलिलैरश्रुभिरार्द्रास्तिमितास्तन्त्री कथञ्चित् सातत्यातिशयेन सारयित्वा मार्जयित्वा घातयित्वा वा भूयो भूयः पुनः पुनः, स्वयमपि आत्मनापि कृतां मूर्छनां श्वाससम्भवरागं विस्मरन्ती वा आलोके ते निपततीति सम्बन्धः। कीदृशं गेयम्? मद्गोत्राङ्कं मम गोत्रं नाम अङ्कश्चिह्नं यत्र तादृशम्, तथा विरचितपदं विशेषेण रचितं पदं शब्दो व्यवसायो वा यत्र तादृशम्। मद्गोत्राङ्कं यथा स्यात्तथा विरचितं पदं यत्रेति च व्याचक्षते। मलिनवसनत्वं विरहिणीस्वभावः। उक्तञ्च, "मलिनाम्बरसंवीते-" त्यादि। "गोत्रं नाम्नि कुले क्षेत्रे" इति विश्वः। "पदं शब्दे च वाक्ये चे" ति च। वर्णसमुदायः पदमिति **नैयायिकाः**; सुप्तिङन्तं पदमिति **वैयाकरणाः**। तन्त्रीरिति बहुवचननिर्देशेन परिवादिनीपरिवादनकौशलस्य सूचितत्वाद् वैदग्ध्यं ध्वनितम्। गेयमिति आत्मकृतं बोध्यम्। उक्तञ्चाह "आलेख्यं च कवित्वं" ति। मत्कृतमिति चाहुः। स्वयमपीति अपिशब्दो विस्मये, आत्मकृतापि विस्मर्यते इति विस्मयः। एवार्थे वा। रागाभिव्यक्तिर्मूर्छना, यदुक्तम्,—

"स्वरः सम्मूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते।
मूर्छनामिति तामाहुः कवयः श्वाससम्भवाम्" ॥ इति।
"रागाणां या त्वभिव्यक्तिर्मूर्छना साऽभिधीयते" ॥ इति च।

अयमिहार्थः, मेघदर्शनोत्पन्नविरहवेदनापनोदनाय प्रियनामाङ्कं गेयं गातुमारब्धवती प्रियनामाङ्कोच्चारणेन च द्विगुणोत्कण्ठया रोदनमपि प्रादुर्भूतम्। विकलचित्तत्वाच्च स्वकृतमूर्छनाया अपि अपरिज्ञानमिति। इयञ्च स्वभावोक्तिः ॥८५॥

शेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः।
सयोगं वा हृदयनिहितारम्भमासादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहे ह्यङ्गनानां विनोदाः ॥८६॥

शेषान्। गमनदिवसस्थापितस्य प्रस्थानदिनात् प्रभृति व्यवस्थितस्यावधेः सीम्नः संवत्सररूपस्य शेषान् अतिक्रान्तेभ्योऽवशिष्टान्, मासान् त्रिंशद्दिवसपरिमितकालान्, भुवि भूमौ देहल्या गृहद्वारि मुक्तैः क्षिप्तैः, पुष्पैः कुसुमैर्गणनया परिसंख्यया एक द्वि त्रि क्रमेण विन्यस्यन्ती स्थापयन्ती वा, ते आलोके निपततीति सम्बन्धः। अनेन द्वारेण प्रियः प्रस्थितोऽनेनैव प्रवेक्ष्यतीति विरहिणीभिर्देहली पूज्यते इति स्त्रीणामाचारः, अत एव सापि तां पूजयति। अत एव तत्पूजाविन्यस्तैस्ततो मुक्तैः पुष्पैर्गणयति, नाङ्गुलिरेखाभिर्विस्मरणशङ्कयेत्यर्थः। हृदये निहितः आरोपितः आरम्भः प्रक्रमो यस्य तादृशं सयोगं मम सङ्गम् आसादयन्ती प्राप्नुवती वा, ते आलोके निपततीति सम्बन्धः। तादृक् सयोगस्तु सुखप्रमादादिना मेघेनावधार्य, अन्यथा तस्यानुपलम्भात्। कथमेवमवस्थ

सा करिष्यतीत्याशङ्क्य विरहिणीस्वभावमर्थान्तरन्यासेनाह, हि यस्मात्, प्रायेण बाहुल्येन रमणविरहे कान्तविश्लेषे अङ्गनानां स्त्रीणाम्, एते उक्तप्रकारा विनोदाः क्रीडाप्रकाराश्चित्तावलम्बनस्थानानि भवन्ति। तथाचोक्तम् —

> 'देवतापूजनं कुर्यात् कुर्याद्वा निभृते बलिम्।
> लिखेत् कान्तप्रतिकृतिं पाठयेच्छुकसारिकाम्॥
> वादयेच्च तथा वीणां गायेद् गीतं तदङ्कितम्।
> गणयेत् सावधिदिनं तिष्ठेत् सङ्कल्पसङ्गमे॥
> एवंविधैर्विनोदैस्तु रमणेन विनाऽबला।
> विनयेच्च व्यथां तीव्रां सङ्गमाशावलम्बनात्'' ॥ इति।

रमणेति युक्तपदोपन्यासः। रमते रमयति वेति व्युत्पत्ते, न हि दुर्भगाविरहे एतादृग् भवति। केचित्तु विरहे ष्वङ्गनानामिति पठित्वा विरहेष्विति बहुवचनं विरविरहसूचकम्। अङ्गनानां बहुत्वाद्बहुवचनमिति व्याचक्षते ॥८६॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
शंके रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते।
मत्सन्देशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनासन्नवातायनस्थः ॥८७॥

इदानीमुक्तचिह्नैर्निर्णीतकान्ताजनं मेघं दर्शनायोपदिशन्नाह। पञ्चभिः श्लोकैरादिकुलकम्। सव्या। शङ्के तर्कयामि, मद्वियोगो मम विरहः अहनि दिवसे तथा तेन प्रकारेण अत्यर्थं ते तव सखीं मत्प्रियां न पीडयेत् नार्दयेत् यथा येन प्रकारेण रात्रौ पीडयेत्। कथं नाहनि तत्रेत्याह सव्यापाराम्, व्यापारो गृहकृत्यं पूर्वोक्तविनोदो वा, तेन सह वर्तमानाम्। कथं रात्रौ पीडाधिक्यमित्याह, तत्र हि निर्विनोदां विनोदो बलिदानादिस्तद्रहिताम् अत एव तत्र गुरुतरा दिवसापेक्षया महती शुक् शोको यस्यास्तादृशीम्, अत एव निशीथे अर्धरात्रे मत्सन्देशैर्मम वाचिकैस्ताम् उद्विग्नां तव सखीम् अलमत्यर्थं सुखयितुं प्रीणयितुं पश्य द्रक्ष्यसि। कथं निशीथे परस्त्रियं पश्यामि कदाचित् मदनाभिमतिस्खलनं स्यादित्याह, साध्वीं सुचरित्रां पतिव्रताम् "सती साध्वी पतिव्रते" इत्यमरः। कदाचित् तत्समयं निद्राणा स्यात् तत् कथं पश्यामीत्याह, उन्निद्रां त्यक्तनिद्राम्, उन्निद्रत्वं गुरुतरशुचमिति हेतुः। उद्वेगावस्था चोन्निद्रत्वं तासां त्वमुन्निद्रामाह, त्वं कीदृशः सन् द्रक्ष्यसि? अवनिशयनासन्नवातायनस्थः सन्, अवनिरेव भूमिरेव शयनं शय्या तस्याऽऽसन्नं सन्निहितं यत् वातायनं गवाक्षस्तत्र स्थितः सन्। एतेन वातायनस्थितिरो भूमिशयनस्य दर्शनेन विरहवेदनातिशयबोधात्तां ज्ञास्यसीति सूचितम्। विरहिणी हि शय्यां विहाय भूमौ शेते सन्तापात्; तथा च,—

> "आसने शयने वापि न तिष्ठति न तुष्यति।
> नित्यमेवोपतप्तः स्यादुद्वेगी विरही जनः ॥ इति।

गुरुतर इति अयर्थेऽत्र। केचित्तु गुरुस्तरो निस्तरणं यस्यास्तादृशो शुक् यस्या इत्याहुः। सखीमिति प्रीतिप्रतिपादनम्, कान्तो द्रक्ष्यसि भ्रातृजायामित्यनेन न विरोध इति बोध्यम्। पश्येत्यस्य परत्र श्लोकचतुष्टयेऽपि सम्बन्धः।

ननु विद्युदुन्मेषदृष्ट्या तां जानीया इति प्रागेव तद्दर्शनमुक्तं तत् किं पुनः पश्येति ? उच्यते, पश्येति लोकोक्त्या यत्नवाचकमेवेति । **कौमुदीकारस्तु** जानीया इति ज्ञानमात्रमुक्तम्, पश्येति साक्षादालोक इत्याह । **केचित्तु** यस्येति पठित्वा तां सुखयितुं यस्य यत्नं [कुरु ?] यसु प्रयत्ने दिवादित्वात् यन्, हेर्लुगिति व्याचक्षते । अपरे तु सौम्येति पठित्वा हे सौम्य, तां सुखयितुमलं समर्थस्त्वमिति व्याचक्षते । निशीथग्रहणं जनप्रवादपरिहारार्थम् । उन्निद्रामित्यनेन प्रबोधनायायासो न भवतीति सूचितं विरहातिशयश्च । तथा च **भरतः** :—

"निद्राच्छेदोऽङ्गदौर्बल्यं वर्णपाण्डुत्वमेव च ।
सन्तापो दीर्घनिश्वासः स्त्रीपुंसोर्विरहे समाः" ॥ इति ।

जातिरलङ्कारः ॥ ८७ ॥

आधिक्षामां विरहशयने सन्निकीर्णैकपार्श्वां
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
नीता रात्रिः क्षणमिव मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहजनितैरश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥८८॥

इदानीं पञ्चभिः श्लोकैरेतस्या अवस्थामाह । आधि । इत्थमित्थम्भूतां पश्येति सम्बन्धः । कीदृशीम् ? आधिक्षामाम् आधिर्मानसी व्यथा तेन क्षामां कृशाम् । कार्श्यावस्थेयम्; यदुक्तं,—

'चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयाभ्यासतश्चेतसोऽपि ।
निद्राच्छेदस्तदनु कृशता निस्त्रपत्वोन्मदत्वे
तस्मान्मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेणे'ति ॥

क्षामत्वेनाभिलाषावस्था वा, यदाह **भरतः**,—

"प्रथमा त्वभिलाषः स्याद् द्वितीया गुणकीर्तनम् ।
अवस्था कथिता सा तु तृतीया चानुचिन्तितम् ॥
परिदेवितं चतुर्थं तु (?) पञ्चम्युद्वेगलक्षणा ।
अनुस्मृतिस्तु षष्ठी स्यात् सप्तमी जडता मता ॥
उन्मादाख्या चाष्टमी स्यान्नवमी व्याधिसंज्ञिता ।
मरणाख्या तु दशमी दशावस्था वियोगिनाम् ॥" इति ।
"अन्योन्यस्याभिलाषेण जायते तनुतापि च" ।

तथा विरहशयने भवनस्थायामास्तीर्णभूशय्यायां, सन्निकीर्णं सम्यक् निक्षिप्तम् एकं पार्श्वं यया ताम्, विस्मृतगतपार्श्वान्तरपरिवर्तनामित्यर्थः । एतेन विषयान्तरव्यावृत्त्या चतुर्थीयमवस्था । उक्तार्थमेव द्रढयितुं दृष्टान्तमाह, प्राचीमूले पूर्वदिगन्ते कलामात्रशेषाम् एककलावशिष्टां हिमांशोश्चन्द्रस्य तनुमिव मूर्तिमिव । कृष्णचतुर्दश्यां हि प्राचीमूले चन्द्रकला दृश्यते । कलामात्रशेषामित्यनेन विरहवेदनया कण्ठागतप्राणां मत्सन्देश-कथाकौतुकेन जीवयेति सूचितम् । तथा, या रात्रिर्मया सार्धं सह, इच्छारतैर्वाञ्छानुरतैरभीप्सुपरायितचित्रबन्ध-पार्श्वलोठनरतादिभिः क्षणमिव नीता गमिता सुखानुभवेन बहुकालस्याल्पत्वबुद्ध्या अदणात्, तामेव रात्रिं

विरहजनितैर्विच्छेदोत्पादितैरत एव उष्णैरशीतलैरश्रुभिर्नेत्रजलैर्यापयन्तीं प्रेरयन्तीम्। यापनं कालहरणमुच्यते इति वृद्धाः। एतेन विरहयातनया रात्रेर्दैर्घ्यं सूचितम्। उक्तञ्च, "उन्निद्राया रुदत्याश्च रात्रिर्वर्षशतोपमे" ति। एतेन निद्राच्छेदरूपा दशा दर्शिता। क्षणमिति लोकोक्त्या अल्पकालोपलक्षणम्।

यद्यप्यमरकोषादौ "तास्तु त्रिंशत् क्षण" इति क्षणशब्दस्य पुंस्त्वं दृष्टं तथापि "क्षणमिव गमितो वासरो वासरेणे"ति "नीता रात्रिः क्षणमिव मये"त्यादिप्रयोगदर्शनात् क्षणशब्दोऽर्धर्चादौ पठनीय इति कलिङ्गः। क्षण इवेति युक्तः पाठ इति शर्थः। तामिति सादृश्यदर्शनाल्लोकोक्त्या,

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।

"स एव वर्षासमयः समागत" इत्यादिवद्बोध्यम्। जात्युपमासंकीर्णमिदम्॥८८॥

निश्वासेनाधरकिशलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम्।
मत्सम्भोगः कथमपि भवेत् स्वप्नजोऽपीति निद्राम्
आकांक्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम्॥८९॥

निश्वा। पुनः कीदृशीं ताम्? नूनं निश्चितं सम्भावयामि वा, ऋतुशुद्ध्यर्थस्नानाद्धेतोः निश्वासेन नासापुटनिर्गतेन वायुना अलकं चूर्णकुन्तलं विक्षिपन्तीं विकीर्णयन्तीम् इतस्ततः प्रापयन्तीम्। शुद्धमिति भावेक्तः। ऋतुस्नाता हि रागवती भवति। अत एव निश्वासोष्णताप्राबल्यातिकष्टदायित्वमाह। कीदृशेन निश्वासेन? अधरकिशलयक्लेशिना अधर एव कोमलारुणत्वाभ्यां किशलयो नवपल्लवस्तं क्लिश्नाति पीडयतीति णिनि; अधरकिशलयस्य क्लेशः शोषवैवर्ण्यविदीर्णत्वात्। अलकं कीदृशम्? शुद्धस्नानात् परुषं शुद्धाय ऋतौ शुद्धाय गन्धामलकादिशून्यं वा यत् स्नानं तस्मात् रूक्षम्, तथा आगण्डलम्बं गण्डस्थलगामिनं वर्तनतैलमार्जनाद्यभावात्। आगण्डं गण्डस्थलपर्यन्तं लम्बते लुठतीति पचादित्वादच्। पुनः कीदृशीं ताम्? मत्संयोगो मया सह समागमः स्वप्नजोऽपि निद्रासम्भवोऽपि कथमपि केनापि प्रकारेण भवेत् इति हेतोर्निद्राम् आकांक्षन्तीं काममानाम्, अस्या निद्रैव नास्ति नापि समयप्राप्तां निद्रामभिलषति मम सङ्गमाशया निद्रामभिलषतीत्यर्थः। निद्राकांक्षा तु क्षणं क्षणं निमीलनोन्मीलनाल्लक्ष्यते। निद्रां कीदृशीम्? नयनसलिलोत्पीडेन रोदनजलोत्पीडनेन, रुद्धोऽवकाशो यस्यास्ताम् बहुव्रीह्यन्तर्गतोत्प्रेक्षेयम्। विरहज्वरान्नायान्ती निद्रा निरवकाशत्वेनेव नागच्छतीत्युत्प्रेक्ष्यते। अन्ये तु नयनसलिलस्य नेत्रजलस्य उत्पीडेन प्राचुर्येण समूहेन रुद्ध आवृतोऽवकाशोऽवलोकनविषयो यस्याः सा तथा ताम्; नायिकाविशेषणमिदमित्याहुः। शुद्धस्नानादित्यस्य निश्वासेनेत्यनेन परुषमित्यनेन च काकाक्षिगोलकन्यायेन सम्बन्धो बोध्यः। प्रोषितभर्तृकाणामृतुस्नाने दुःखनिश्वासो भवत्येव। तथा च;—

"ऋतुस्नाताः सनिश्वासं स्मरन्ति गतभर्तृकाः।
कान्तमत्यन्तसञ्जातमदनावेदाविक्लवाः॥"इति।

विरहिण्या अलकपरुषत्वादिकं युक्तमेव; तथा च,—

"न भूषणं नैव मृजा नालकानाञ्च कर्तनम्।
नानुलेपं न सत्कारं कुर्वन्ति प्रोषिते पतौ॥" इति।

एवं विरहिण्या विनिद्रत्वमश्रुपूर्णनेत्रत्वञ्च भवत्येव। तथा, "विनिद्रा बाष्पपूर्णाक्षा गमयन्ति निशाश्च ता"इति।

मत्सङ्गमोऽग इत्यादिना मत्सङ्गभावनारूपे द्वे अवस्थे उक्ते, आकाङ्क्षन्तीमित्यनेन प्रथमावस्थोक्ता, "प्रथमा त्वभिलाषः स्या" दित्युक्तेरिति शर्व । जातिहेतूत्प्रेक्षासङ्कीर्णमिदम् ॥ ८९ ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा या मयोद्वेष्टनीया ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत् सारयन्तीं
गण्डाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥९०॥

आद्ये । पुन कीदृशीं ताम् ? आद्ये प्रथमे, विरहदिवसे विच्छेददिने, या एकवेणी शिखादाम चूडामणिं हित्वा त्यक्त्वा दूरीकृत्य बद्धा, एव या एकवेणी, शापस्य वर्षविरहरूपस्य अन्ते अवसाने, विगलितशुचा विगतशोकेन सता मया उद्वेष्टनीया मोचनीया ताम् एकवेणीं केशरचनाविशेष करेण हस्तेन गण्डाभोगात् कपोलमण्डलात् असकृत् वारवार सारयन्तीं स्वस्थान नयन्तीम् । करेण कीदृशेन ? अयमितनखेन असंस्कृतनखेन शुचीभावाद्यभावात् । अयमितेति पाठे अयमिता संस्काराभावात् अछेदितायमाना नखा यत्र तादृशेन, विरहिण्या आचारोऽयम् । यदुक्तम्, "संस्कार नखकेशादेर्न कुर्यात् प्रोषिते पता' विति । एकवेणीं किम्भूताम् ? स्पर्शे अङ्गसङ्गे क्लिष्टां क्लेशदायिनीम्, किंवा स्पर्शेन घर्षणेन क्लिष्टां क्षीणाम्, तथा कठिनविषमा कठिना रूक्षा चासौ विषमा तिर्यग्भूता चेति सा तथा तादृशीम्, तैलादिसंस्काराभावात् । उद्वेगावस्थेयम् । "चूडामणि शिखादामे' ति शार्वः । शिखादाम चूडास्रजमिति च व्याचक्षते । पुष्परचितचूडामणि शिखादाम, 'पुष्पचूडामणिर्धीरै शिखादामेति कीर्त्यते ' इति रन्तिरिति केचित् । कुसुमबन्धनी केशलता शिखा, तत्र दाम माल्यमिति कौमुदी । या मयोद्वेष्टनीयेत्यनेनावश्यद्रष्टव्यच वेण्या ध्वनितम् । गण्डाभोगात् परिपूर्णतायुक्तगण्डादित्यर्थ, "आभोग परिपूर्णते" त्यमर । एकीकृत्य बद्धा वेणी एकवेणी, ननु केशसमुदायस्यैकभूता वेणी, तस्या अन्यव हारात् । किंवा एका प्रशस्ता वेणी एकवेणी, तथा च रन्ति, "केवलश्रेष्ठयोरेकमपरस्मिन्नपि त्रिषि' ति ।

सा सन्यस्ताभरणमबला पेलव धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद् दु:खदु:खेन गात्रम्।
त्वामप्यस्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्य
प्राय. सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥९२॥

सा। सन्यस्ताभरण सन्यक्तालङ्कारम् अवन्ताधन वोढुमक्षमत्वात् द्वेषाद्वा, तथा पेलव कोमलम्, तथा शय्याया उत्सङ्गे क्रोडे, असकृत् पुन पुनर्निहित निक्षिप्तम्। ननु सा यद्येवमतिदु:खिता किमेतावतैव ममाश्रुपातो भविष्यतीत्यर्थान्तरन्यासमाह, प्रायो बाहुल्येन, आर्द्र स्निग्धोऽन्तरात्मा क्षेत्रज्ञो यस्य, तादृश सर्व समस्त एव जन, करुणया कृपाया वृत्ति' प्रवर्तन यस्य तादृशो भवति, त्वमपि आर्द्रान्तरात्मा सजलत्वात् स्तिमिताभ्यन्तर। पेलवमित्यनेन शय्योत्सङ्गे निहितमपि कोमलत्वात् केयूराङ्गदादिना पीडित भवतीति सूचितम्। पेलवमित्यत्र क्वचित् पेशलमिति, क्वचिच्च कोमलमिति पाठ। असकृदित्यनेन विरहवेदनया कदाचिदुत्तिष्ठति कदाचित् पततीति सूचितम्। त्वामपीति ईदृगवस्था अन्यानपि दयालून् अश्रु मोचयतीत्यपेरर्थ:। नवजलमयमित्यत्र नवजलकणमिति पाठ नवजलबिन्दुस्वरूपमश्रु, जलकणमयमिति च क्वचित् पाठ। उद्वेगावस्थेयम्; तथा च, "चिन्तानिश्वासखेदार्तैरुद्वेगो नाम जायते" इति। सन्यस्ताभरण वनानुस्मृत्यवस्था चोक्ता, तथा च, 'विद्वेषा दन्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृते' ति। दु:खदु:खेन गात्रमित्यनेन व्याध्यवस्थाप्युक्ता, तथा च,—

"क्षुभ्यति हृदय प्रदहत्यङ्ग शिरसश्च वेदना तीव्रा।
नच धृतिमप्युपलभते व्याधावेवं वियोगिनी नारी' ति॥
जातिश्लेषकरलेषगर्भोऽर्थान्तरन्यास ॥ ९२॥

जाने सख्यास्तव मयि मन सम्भृतस्नेहमस्मा-
दित्यम्भूता प्रथमविरहे तामह तर्कयामि।
वाचाल मा न खलु सुभगम्मन्यभाव करोति
प्रत्यक्ष ते निखिलमचिराद् भ्रातरुक्त मया यत् ॥९३॥

ननु वैक्लव्येन त्वमेव ब्रवीषि सा तु पुरुषान्तर गतैव, यदुक्त "प्रायेण भूमिपतय प्रमदा लताश्च य पार्श्वतो वसति त परिवेष्टयन्ती त्याशंक्याह। जाने। हे भ्रातर्मेघ, तव सख्या मत्कान्ताया मयि मद्विषये सम्भृत स्नेहम् उपचितप्रेम मनश्चित्तम् अस्मादत कारणादह जाने वेद्मि। किंवा मनसा सम्भृत सम्यग् धृत स्नेह जानामि, यत प्रथमविरहे पूर्वाननुभूतविश्लेषे इत्थम्भूताम् उक्तप्रकारप्राप्तां तामह तर्कयामि अवधारयामि। कदाचिदसम्बद्धप्रलापेनेवमाविष्करोतीत्याह सुभगम्मन्यभाव। असुमेवार्थं द्रढयन्नाह यत मया उक्त कथित, तत् निखिल सर्वम् अचिरात् शीघ्रमेव सम्प्रत्येव, प्रत्यक्ष गमनमात्रेणानुभवसिद्धं, भविष्यतीत्याक्षेपात्। सख्या इति प्रेमपात्रोपलक्षणम्। तत भ्रातरिति सम्बोधनम्। प्रथमति आद्यविरहे यादृक् सुदु:सहदु:खम् आवृत्ते विरहे तादृक् दु:खाभाव इति प्रथमग्रहणम्। खलु निश्चये वाक्यालङ्कारे वा। आत्मान सुभग मन्यते इति सुभगम्मन्य, "खश्चात्ममनने इति ख, तस्य भाव स तथा। सुभग मन्युभाव इति पाठे मन्यु शोको विरहयतनत्वर्थ, तस्य भाव सत्ता, सुभग प्रेयास मा, वाचाल करोति, सुभगतया नैव मन्ये मौल्यर्थ। सुभग सत्यवादिनम्, शोकवानयह सत्य वदामीत्यर्थ: इत्यन्ये। अचिरादिति शाघ्रगमने हेतु। हेतुरलङ्कार ॥९३॥

इदानीं प्रहरप्रतीक्षानन्तरं यत् कर्तव्यं तदुपदिशन्नाह । ताम् । धीरध्वनितवचनैर्मन्दगर्जितरूपवाक्यै स्ता मानिनीं मानवतीं मत्कान्ताम् उत्थाप्य प्रबोध्य, त्वं वक्तुं कथयितुं प्रक्रमेथा आरभस्व । शोकसन्तप्ता कथं बोध्यतीत्याह, स्वजलकणिकाशीतलेन निजतोयलवशिशिरेण, अनिलेन वातेन अभिनवैर्नूतनैर्विकाशोन्मुखै र्मालतीनां जातीनां जालकैः कोरकैः, समं सह, प्रत्याश्वस्तां मुक्तखेदाम् । गृहान्तर्गतां विदूरवर्तिनीम् अनवधानां कथं पश्यामीत्याह त्वत्सनाथे, त्वया ससहाये अधिष्ठिते, गवाक्षे वातायने, विद्युत्कम्पस्तिमितनयनां विद्युत् कम्पेन चलनेन स्तिमिते निश्चले नयने लोचने यस्यास्तादृशीम् । उत्थाप्येत्यत्र वक्तुमित्यत्र च धीरध्वनितवचनै रित्यस्य सम्बन्धो बोध्यः । स्वजलकणिकेत्यादिना यथा जलकणिकाशीतलाल्पवातेन मालतीजालक प्रत्या श्वसिति तथा तदनुरूप वातस्पर्शमनुभूय नाधिकमिति सूचितम्, किञ्च मालतीजालकवत् सौकुमार्यमस्या इति । किञ्च मालतीनिकुञ्जवेष्टितं किल तदायतनं बोध्यमिति । अन्येषामपि त्वं सदुपकारी यथा मालतीनामिति । ननु नवो वातो विरहिदुःखदः, उत्थानेनापि मेघालोके भवति दुःखिनी इत्यादि, तत् कथं तेन प्रत्याश्वासोऽस्याः ? प्रियागमप्रत्याशया आश्वासो बोध्यः । उत्थानेनैव प्रत्ययादाश्वसत्य इति । किंवा पूर्वानुभूतवासनयोक्तम्, पूर्वं हि रतिक्लान्तिशान्तिः शीतलवातेन जनिता । विद्युत्कम्पस्तिमितनेत्रत्वं तदभिमुखत्वेन । प्रबलगर्जितेन चमत्कृतिः स्यादित्युक्तं धीरध्वनितवचनैरिति । "धीरो धैर्यान्विते मन्दे" इति धरः । हे धीर सावधानेति सम्बो धनं वा । धीरस्तनितवचनैरिति क्वचित् पाठः । धीरध्वनितवचन इति पाठे मन्दगर्जितवाक्यः सन् त्वम् । धीर ध्वनितवचनमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । मानिनीमिति, "मानश्चित्तसमुन्नतिः" स नित्यमतिशयितो वा विद्यतेऽस्या इति इन् । सा हि मानशालिनीत्वात् सखास्वल्पैकमपि न सहते, अतोऽवधानेन वदिष्यसीत्या कूतम् । "मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे" इति विश्वः । मानपूजायामित्यतो घञि मानः पूजा, तद्युक्तां मानिनीं पतिव्रतात्वात् पूज्यामित्यर्थः इति च व्याचक्षते । 'प्रक्रमेथा इति प्रोपाभ्यारम्भे' इत्यात्मनेपदम् ॥९७॥

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशान्मनसि निहितादागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥९८॥

"न तस्य ग्राम्यता यस्तु शब्दः स्याल्लोकसम्मतः ।
भगिनी भगवतीत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते" इति ॥

विद्धि मामित्यत्र तमिति गम्यते यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तत्सन्देशादिति हेतौ पञ्चमी, किंवा यबर्थे, तत्सन्देशं संगृह्येत्यर्थः । मनसि निहितादित्यनेन तेन यद्यदुक्तं तन्मनसि यत्नेन धृतं तत्प्रियत्वात्, न तु विस्मृतमिति सूचितम् । यो वृन्दानीत्यादिना प्रोषितभर्तृकाणामहमुपकारी, त्वामपि संवादेनोपकरिष्यामीति सूचितम् । केचित्तु, पथि श्राम्यतां विश्रामं कुर्वताम्, उपसर्गं विनापि श्रमेर्विश्रामार्थतेत्याहुः । मन्द्रस्निग्धैरित्यनेन कामोद्दीपकता सूचिता । कान्ते प्रोषिते स्त्रीभिर्वेणी बध्यते प्रवासादागत्य कान्तेनैव सा मोक्ष्यते इति अबलावेणिमोक्षोत्सुकानीत्युक्तम् । प्रेयोऽलङ्कारः, यदुक्तं, 'प्रेयः प्रियतराख्यान' मिति ॥९८॥

इत्याख्याते पवनतनये मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव ।
श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः ॥९९॥

असम्भावनामिथ्याज्ञानेन सा किमनवधाना भविष्यतीत्याह । इत्या । हे सौम्य सच्चरित, इत्येव भर्तुर्मित्रमित्यादिना प्रकारेण, आख्याते उक्तवति, प्रकृतत्वात् त्वयि, उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी त्वदभिमुखमुन्नमितवदना सती, *उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया उत्कण्ठया उत्कलिकया उद्वेगेन उच्छ्वसितमुल्लसितं हृदयं चित्तं यस्यास्तादृशी* सा मत्कान्ता त्वां वीक्ष्य विशेषेणावलोक्य, सम्भाव्य स्वागतं भवत इत्यादिना आलप्य च, अस्मात् प्रत्यक्षीभूताद् भवतः, परमत्यर्थम् अवहिता सावधाना सती, श्रोष्यति त्वदुच्यमानवार्तामित्यर्थः । यथा पवनतनये हनूमति विषये, उन्मुखी उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया मैथिली सीता शुश्राव अर्थात् रामवार्ताम् । कथमेवमस्य भविष्यतीत्याह, सीमन्तिनीनां स्त्रीणां सुहृदा बन्धुना, उपगत आनीतः, कान्तोदन्तः प्रियवार्ता, सङ्गमात् सम्मिलनात् किञ्चिदूनः अल्पहीनः सङ्गमप्राय इत्यर्थः । आख्यात इति आरम्भे कर्तरि क्तः । किंवा कर्मणि-क्तः; इति पूर्वोक्ते आख्याते त्वया उक्ते सतीति योज्यम् । पवनतनयमिति पठित्वा हनूमन्तं वीक्ष्य सम्भाव्य च मैथिलीवेति व्याचक्षते केचित् । चैव शब्दौ समुच्चयावधारणार्थौ । अस्मात् परं सम्भाषणादनन्तरमिति च व्याचक्षते । सौम्यसीमन्तिनीनामिति समस्तं सुचरितस्त्रीणामिति च व्याचक्षते । श्लेषोपमागर्भार्थान्तरन्याससङ्कीर्णमिदम् ॥९९॥

तामायुष्मन् मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तां
भूतानां हि क्षयिषु करणेष्वाद्यमाश्वास्यमेतत् ॥१००॥

सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसीति यदुक्तं तदवसरप्राप्तं कथयन्नाह । तामा । हे आयुष्मन् दीर्घजीविन्, मम च आत्मनश्च, वचनात् वाक्यात्, तां मत्कान्ताम्, उपकर्तुम्, एवमित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण, तां त्वं ब्रूयाः कथयिष्यसि । किमेव वक्ष्यामीत्याह, हे अबले योषित्, तव सहचरः प्रियो रामगिर्याश्रमे स्थितोऽव्यापन्नः कुशली, वियुक्तां वियोगिनीं त्वां कुशलं पृच्छति । कुशलप्रश्ने हेतुमाह, हि यत , भूतानां प्राणिनां, क्षयिषु नश्वरेषु, करणेषु शरीरेषु, एतत् कुशलम् आद्यं प्रथमम्, आश्वास्यम् आश्वासनीयम् अवधारणीयम्, जीवने सति सङ्गमादिक

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ९४॥

इदानीं श्लोकद्वयेन प्रियशुभवार्तालाभसूचकं शकुनमाह । रुद्धा । त्वयि आसन्ने निकटस्थे सति, तस्या मृगाक्ष्या हरिणलोचनाया नयनं चक्षुः, उपरिस्पन्दि ऊर्ध्वं स्पन्दिष्यमाणं सत्, मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यति मीनस्य मत्स्यस्य क्षोभेण सङ्घट्टनेनाकुलं व्याकुलं चञ्चलं यत् कुवलयं नीलोत्पलं तस्य या श्रीः शोभा तस्यास्तुलां सादृश्यं प्राप्स्यति ; इत्यहं शङ्के सम्भावयामि । नयनमिह प्रियनिवेदकत्वाद्वाममेव गम्यम्, एवं तस्या इत्यर्थादवगम्यम् । किंवा 'वामश्चास्याः' इति वक्ष्यमाणश्लोकेन सम्बन्धादस्या वामं नयनं वाम ऊरुश्चेति सम्बन्धनीयं [इति] व्याख्येयम्, सद्व्याख्यानमिदम्, अस्या इत्यस्य इति शङ्के इत्यस्य च द्वयोः सम्बन्धात् । उपरिस्पन्दे हेतुमाह, किम्भूतं नयनम् ? अलकैश्चूर्णकुन्तलैः, कर्तनशून्यत्वात् रुद्धोऽपाङ्गतोऽपाङ्गे नेत्रान्ते प्रसरो गमनं यस्य तथाभूतम्; तथा अञ्जनस्नेहशून्यं कज्जलस्निग्धतारहितम् । विरहिणीस्वभावोऽयम् । भ्रूविलासादेव स्पन्दनमित्याशङ्क्याह, मधुनो मद्यस्य प्रत्यादेशात् निराकरणात् परित्यागात् चिरमसेवनादपि च, विस्मृतो भद्रो मद्यस्य भ्रूविलासो भ्रूवैदग्ध्यं येन तादृशम् । अपिचेति समुच्चये । मधुसेवनाभावाद्विरहाच्च विस्मृतभ्रूविलासमिति भावः । शङ्कितेयं दृष्टिः, तथा च,—

'क्वचिच्चला स्थिरा शून्या क्वचित्तिर्यग्विलोकिनी ।
अनवस्थिततारा च शङ्किता दृष्टिरुच्यते'॥ इति ।

अत्र च स्पन्दनेन चलत्वम् अलकरुद्धप्रसरापाङ्गत्वेन तिर्यग्विलोकिनीत्वम् अनवस्थिततारकत्वञ्च, विस्मृतभ्रूविलासत्वात् भ्रुवोरव्यापारेण स्थिरत्वं ध्वनितम् । अञ्जनस्नेहशून्यमित्यनेन शून्यत्वञ्च स्पष्टम् । कुवलयश्रीतुल्या सादृश्यमपि चक्षुः कमनीयमेवेति सूचितम्, स्त्रीणां वामचक्षुःस्पन्दनं शुभसूचकम् । यदुक्तं, "सव्यनेत्रं स्फुरत् स्त्रीणां ददाति प्रियसङ्गम"मिति ।

"नखशतानि पश्यन्त्या गूढस्थानेषु योषितः ।
चिरस्मृतेरभिनवा प्रीतिर्भवति पेशले"ति च ॥

नखक्षतमिह रतिसमयदत्तं वा, तदन्य तत् स्यान्मम, "कक्षाकरोरुजघनस्तनपार्श्वशुष्पहृत्कन्धरासु नखरक्षतमाहुरेव"मिति । तथा दैवगत्या दैववशेन, चिरपरिचितं चिरकालसेवितं बहुकालधारितं मुक्ताजालं जालाकारग्रथितमौक्तिकसमूहविरचितमुक्तासराभिधाभरणं मौक्तिकसमूहं वा, त्याजितः मोचितः दूरं कारितः । त्यजेर्णिगत्यर्थत्वात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, कर्मणि क्तश्च । तथाच, सम्भोगान्ते रतावसाने, मम हस्तसंवाहनानां खेदापनयनाय करमर्दनानां समुचितो योग्यः, हस्तसंवाहनाद्यैरिति पाठे करमर्दनादिभिः समुचितः समवेतः सङ्गतः, हस्तसंवाहनाभिरिति पाठे च समुचितः समवेतः । उचिर्य समवायने इत्यस्य क्ते रूपम् । "हस्तसंवाहनं कुर्यात् श्रमापनुत्तये तत" इति कामशास्त्रम् । तथा सरसकदलीस्तम्भगौरः रसयुक्तरामकदलीप्रकाण्डवद् गौरः पाण्डरः, वस्त्रावृतत्वादीषत् पाण्डुरित्यर्थः । कनककदलीति पाठे कनककदली कदलीविशेषस्तद्वद् गौरः पीतवर्णः, 'तन्वी श्यामे'त्यत्र श्यामा स्त्रीविशेषः ननु श्यामवर्णेति पीतवर्णत्वे विरोधाभावः । करोः पीतवर्णत्वेन तस्याः पीतवर्णत्वं सूचितमिति व्याचक्षते । कनककदलीति पाठे तन्वी श्यामेत्यत्र तस्या उत्तमश्यामत्वं बोध्यमित्यन्ये । करोः सव्यत्वमाक्षेपलभ्यमिति वामः शोभन इति व्याचक्षते केचित् । "पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ९५ ॥

तस्मिन् काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
त्तत्रासीनः स्तनितविमुखो याममात्रं सहेथाः ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित्
सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥९६॥

अभिलाषात् प्रार्थनां कुर्वाण आह । तस्मिन् । हे जलद मेघ, तस्मिन् काले त्वदुपगमनसमये सा मत्प्रिया, यदि लब्धनिद्रासुखा लब्धं प्राप्तं निद्रया सुखं निद्रैव सुखं वा यया, तादृशी स्यात् भवेत्, तदा तत्र पूर्वोक्तस्थाने वातायनसन्निधौ, आसीनः उपविष्टः सन्, स्तनितात् गर्जितात्, विमुखः पराङ्मुखो निवृत्तो निःशब्दः सन्, याममात्रं प्रहरमेकं यावत्, सहेथाः प्रतीक्षिष्यसे । किं प्रयोजनमित्याह, कथञ्चित् कष्टसृष्ट्या, स्वप्नलब्धे निद्रामिलिते, प्रणयिनि प्रेमवति मयि, अस्या मत्कान्तायाः गाढोपगूढं दृढालिङ्गनं, सद्यस्तत्क्षणात् कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि मा भूत्, भुजावेव बाहू एव लते वल्लयौ तयोर्ग्रन्थिर्बन्धोऽन्योन्यमिलनं, कण्ठात् गलात् च्युतः स्रस्तो यस्य, तथाभूतं मा भूत् न भविष्यति । जलदेति सम्बोधनात् परोपकारध्वनिना प्रार्थनेऽवश्यकर्तव्यत्वं सूचितम् । स्यादिति सम्भावनायां लिङ्; सा हि विरहज्वरान्न निद्रात्येव, यदि कथञ्चिदुपभोगानुस्मरणान्निद्राति तदा मदालिङ्गनादिपरैवेति भावः, अत एव प्रार्थये याममात्रं सहेथा इति, प्रार्थने लिङ्, याममात्रमित्यनेन पूर्वं प्रहरव्यापी सम्भोगोऽस्येति सूचितम् । किंवा निर्भरसुखानुभवार्थं यामग्रहणम् । रूपकगर्भा स्वभावोक्तिरियम् ॥९६॥

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥९७॥

इदानीं प्रहरप्रतीक्षानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदुपदिशन्नाह । तामु । धीरध्वनितवचनैर्मन्दगर्जितरूपवाक्यैस्तां मानिनीं मानवतीं मत्कान्ताम् उत्थाप्य प्रबोध्य, त्वं वक्तुं कथयितुं प्रक्रमेथा आरभस्व । शोकसन्तप्ता कथं बोध्यतीत्याह, स्वजलकणिकाशीतलेन निजतोयलवशिशिरेण, अनिलेन वातेन अभिनवैर्नूतनैर्निकाशोन्मुखैर्मालतीनां जातीनां जालकैः कोरकैः, समं सह, प्रत्याश्वस्तां सुखखेदाम् । गृहान्तर्गतां विदूरवर्तिनीम् अनवधानां कथं वदिष्यामीत्याह त्वत्सनाथे, त्वया ससहाये अधिष्ठिते, गवाक्षे वातायने, विद्युत्कम्पस्तिमितनयनां विद्युत्कम्पेन चलनेन स्तिमिते निश्चले नयने लोचने यस्यास्तादृशीम् । उत्थाप्येत्यत्र वक्तुमित्यत्र च धीरध्वनितवचनैरित्यस्य सम्बन्धो बोध्यः । स्वजलकणिरेत्यादिना यथा जलकणिकाशीतलाल्पवातेन मालतीजालक प्रत्याश्वसिति तथा तदनुरूपं वातसर्पमनुष्ठेयं नाधिकमिति सूचितम्, किंच मालतीजालिकावत् सौकुमार्यमस्या इति । किंच मालतीनिदर्शवेष्टितं किल तदायतनं बोध्यमिति । अन्येषामपि त्वं सन्धुक्षणकारी यथा मालतीनामिति । ननु नवो वातो विरहिदुःखदः, उक्तञ्चानेनापि मेघालोके भवति सुखिन इत्यादि, तत् कथं तेन प्रत्याश्वासोऽस्या ? प्रियागमप्रत्याशया आश्वासो बोध्यः । उक्तगानेनैव प्रत्ययादाश्वसत्व इति । किंवा पूर्वानुभूतसंगमयोः स्मृ; पूर्वं हि रतिक्लान्तिशान्तिः शीतलवातेन जनिता । विद्युत्कम्पस्तिमितनेत्रत्वे तदभिमुखध्वनि । प्रबलगर्जितेन चमत्कृतिः स्यादित्युक्तं धीरध्वनितवचनैरिति । "धीरो धैर्यान्विते मन्दे" इति धरणिः । हे धीर सावधानेति सम्बोधनं वा । धीरस्तनितवचनैरिति क्वचित् पाठः । धीरध्वनितवचन इति पाठे मन्दगर्जितवाक्य, सन् त्वम् । धीरध्वनितवचनमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । मानिनीमिति, "मानश्चित्तसमुन्नतिः" स नियमतिशयितो वाविशतेऽस्या इति दर् । सा हि मानशालिनीत्वात् सागरव्यलीकमपि न सहते, अतोऽवधानेन वदिष्यसीत्याकूतम् । "मानश्चित्तोन्नती ग्रहे" इति विश्वः । मानपूजायामित्यतो यदि मानः पूजा, तद्युक्तां मानिनीं पतिमानात् पूज्यामित्यर्थं इति च व्याचक्षते । 'प्रक्रमेथा इति प्रोपाभ्यामारम्भे' इत्यात्मनेपदम् ॥९७॥

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशान्मनसि निहितादागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥९८॥

"न तस्य भ्राम्यतां यस्तु शब्दं स्यात्लोकसम्मतं ।
भगिनी भगवतीत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते" इति ॥

विद्धि मामित्यत्र तमिति गम्यते यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। तत्सन्देशादिति हेतौ पञ्चमी, किंवा षष्ठ्यर्थे, तत्सन्देश राशिरित्यर्थः । मनसि निहितादित्यनेन तेन यदुक्तं तन्मनसि यत्नेन धृतं तत्प्रियत्वात्, न तु विस्मृतमिति सूचितम्। यो वृन्दानीत्यादिना प्रोषितभर्तृकाणामहमुपकारी, त्वामपि संवादेनोपकरिष्यामीति सूचितम्। केचित्तु, पथि श्राम्यतां विश्रामं कुर्वताम्, उपसर्गं विनापि श्रमैर्विश्रामार्थतेत्याहुः । मन्द्रस्निग्धैरित्यनेन कामोद्दीपकता सूचिता। कान्ते प्रोषिते स्त्रीभिर्वेणी बध्यते प्रवासादागत्य कान्तेनैव सा मोक्ष्यते इति अबलावेणिमोक्षोत्सुकानीत्युक्तम्। प्रेयोऽलङ्कारः, यदुक्तं, 'प्रेयः प्रियतराख्यान'मिति ॥९८॥

इत्याख्याते पवनतनये मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव ।
श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः ॥९९॥

असम्भावना-मिथ्याज्ञानेन सा विगलनवधाना भविष्यतीत्याह । इत्या । हे सौम्य सच्चरित, इत्येवं भर्तुर्मित्र-मित्यादिना प्रकारेण, आख्याते उक्तवति, प्रकृतत्वात् त्वयि, उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी त्वदभिमुखमुन्नमितवदना सती, उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया उत्कण्ठया उत्कलिकया उद्वेगेन उच्छ्वसितमुत्फुल्लितं हृदयं चित्तं यस्यास्तादृशी सा मत्कान्ता त्वां वीक्ष्य विशेषेणावलोक्य, सम्भाव्य स्वागतं भवत इत्यादिना आदृत्य च, अस्मात् प्रत्यक्षीभूताद् भवतः, परमत्यर्थम् अवहिता सावधाना सती, श्रोष्यति त्वदुच्यमानवार्तामित्यर्थः। यथा पवनतनये हनूमति विषये, उन्मुखी उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया मैथिली सीता शुश्राव अर्थात् रामवार्ताम्। कथमेवमवधेय भविष्यतीत्याह, सीमन्तिनीनां स्त्रीणां सुहृदा बन्धुना, उपगतः आनीतः, कान्तोदन्तः प्रियवार्ता, सङ्गमात् सम्मिलनात् किञ्चिदूनः अल्पहीनः सङ्गमप्राय इत्यर्थः । आख्यात इति आरम्भे कर्तरि क्तः । किंवा कर्मणि क्तः, इति पूर्वोक्ते आख्याते त्वया उक्ते सतीति योज्यम्। पवनतनयमिति पठित्वा हनूमन्तं वीक्ष्य सम्भाव्य च मैथिलीवेति व्याचक्षते केचित्। चैव शब्दौ समुच्चयावधारणार्थौ। अस्मात् परं सम्भाषणादनन्तरमिति च व्याचक्षते। सौम्यसीमन्तिनीनामिति समस्तं सुचरितस्त्रीणामिति च व्याचक्षते। श्लेषोपमार्थान्तरन्याससङ्कीर्णमिदम् ॥९९॥

सर्वं भविष्यतीति भावः, आयुष्मन्निति धर्मविघ्ननिवृत्तये दीर्घायुष्ट्वाशंसनम्, कनिष्ठभ्रातृत्वसूचनेन वचनकरत्वसूचनार्थं वा। मम चात्मनश्च वचनादित्यनेन विकलतया यन्मया वक्तुं विस्मृतं तदपि त्वया दृष्टावस्थं वक्तव्यमिति ज्ञापितम्। चद्वयमुभयप्राधान्यार्थम्। सहचर इत्यनेन सदा तदासक्तता सूचिता। रामगिर्याश्रमस्थ इत्यनेन पुण्याश्रमेषु व्रतचर्यापर एवास्ते न त्वन्यासक्त इति ध्वनितम्। एवं रामगिरिस्मारणेन यथा रामविरहात् सीतया जीवनं धृतं तथा त्वयापि धार्यमिति च। अव्यापन्न इत्यनेन अविनष्टः कष्टस्पष्टा जीवतीति सूचितम्। अबले इति युक्तपदं, विरहवेदनया दौर्बल्यस्य ख्यापनात्। "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु"ति, "करणं साधकतमक्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपी"ति चामरः। तामेव ब्रूया इति एतस्मान्मां कुशलिनमित्यादिश्लोकपर्यन्तं सम्बन्धनीयम् ॥१००॥

अङ्गेनाङ्गं सुतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
साश्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन।
दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
सङ्कल्पैस्ते विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥१०१॥

सम्प्रति सङ्कल्पालिङ्गनसन्देशमाह। अङ्गेनाङ्गं। तव सहचरः सङ्कल्पैर्मानसकर्मभिर्भावनाभिः, अङ्गेन स्वकीयेन शरीरेण, ते तव, अङ्गं शरीरं, विशति प्रविशति आलिङ्गतीत्यर्थः, तामेवं ब्रूया इति सम्बन्धः। अङ्गेन कीदृशेन? तनुना क्षीणेन, तथा गाढमत्यन्तं, तप्तेन सन्तापयुक्तेन, तथा साश्रेण सनेत्रजलेन, तथा उत्कण्ठितेन उत्कण्ठायुक्तेन, तथा समधिकतरोच्छ्वासिना अतिशयितोर्ध्वश्वासयुक्तेन। कीदृशं तवाङ्गम्? सुतनु अतिकृशम्, तथा तप्तं तापयुक्तम्, तथा अश्रुद्रुतं बाष्पप्लुतम्, तथा अविरतोत्कण्ठं सततोत्कण्ठायुक्तम्, तथा दीर्घोच्छ्वासं प्रबलोर्ध्वश्वासम्। द्वयोरङ्गसाम्येन तुल्यानुरागित्वं दर्शितम्, सङ्कल्पैः कथं विशति कथं नोपैतीति निराकर्तुमाह, स कीदृशः? दूरवर्ती दूरस्थः। कथमुत्कण्ठितो नागच्छतीति निरावर्तुमाह, वैरिणा प्रतिकूलेन, विधिना रुद्धमार्गः आवृतवर्त्मा। केचित्तु हे सुतनु सुगात्रि विरहेणातिक्षीणे चेति व्याचक्षते, तन्न हृद्यं प्रक्रमभङ्गात् ॥१०१॥

स्त्वल्पतृष्णायो" रिति कोषः । ननु श्रवणविषयमतिक्रान्ता इत्यनेनैवादर्शत्वसिद्धेर्लोचनाभ्यामगम्य इति व्यर्थं नच वाच्यमुक्तिपोषालङ्कारसूचकत्वात्; तथाहि, "उक्तिपोष. क्वचिद्धेतोः फलभावेन कीर्तनम्। क्वचिदाक्षेपसिद्धस्य साक्षाच्छब्देन कीर्तन"मिति। किंवा लोचनाभ्यामगम्यस्य रवः श्रूयते, श्रुतिविषयमतिक्रान्तोऽपि दृश्यते इति द्वयमुक्तम् अतिदूरस्थोऽयमिति भावः । लोचनाभ्यामदृश्य इति पाठे मनसा दर्शनमस्तीति भावः, लोकोक्तिरप्येतादृशी । आहेति वर्तमाने भूतेऽपि प्रयुज्यते इति वृद्धाः । हेतुगर्भोत्तमनायकत्वभावोक्तिरियम् ॥१०२

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपातं
गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥१०३॥

इदं किमिति दशभिः श्लोकैः कामावस्थां वर्णयन्नाह । श्यामा । हे चण्डि सुभगे, ते तव, अङ्गं शरीरम्, श्यामासु श्यामलतासु, उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे, तदेवेदमङ्गमीदृक् सम्पन्नमिति मोहान्मन्ये, किंवा अङ्गशब्दोऽयं तात्स्थ्यादङ्गे वर्तते, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्, तेनाङ्गश्यामलत्वं श्यामासूत्पश्यामि, श्यामासु प्रियंगुष्वित्यन्ये । एवं चकितहरिणीप्रेक्षिते सभयविस्मितमृगीप्रेक्षणे, तव दृष्टिपातान् कटाक्षान् उत्पश्यामि, एवं शशिनि चन्द्रे, तव गण्डच्छायां कपोलस्थलशोभाम् उत्पश्यामि, गण्डस्थलकान्तिश्चन्द्रवद्वर्ण्यते एव; तथाहि—"ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुने"ति । एवं शिखिनां मयूराणां, बर्हभारेषु पुच्छकलापेषु, तव केशान् कुन्तलान् उत्पश्यामि । यद्यपि बर्हशब्देनैव मयूरपिच्छमुच्यते तथापि शिखिनामिति तत्र स्थित्यर्थमुक्तम् । एवं प्रतनुषु अल्पासु, नदीवीचिषु सरित्तरङ्गेषु, तव भ्रूविलासान् भ्रूक्षेपान् उत्पश्यामि । हन्त खेदे । किन्तु एकस्थम् एकस्थानस्थितं तव सादृश्यं साम्यं क्वचिदपि नास्ति । "चण्डी स्यात् कोपना योषित् तथा सौभाग्यशालिनी"ति बलः । चण्डि मानिनीत्यादिसम्बोधनानि सौभाग्यप्रकाशकानि, यथा रघुकाव्ये । 'करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्ये"ति । तथा, "एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णे" रितीति रक्षितादय आलङ्कारिकाः । टीकान्तरे ननु स्वेच्छया यदि दर्शनं न ददाति तदा चण्डीति सम्बोधनं युक्तम्, न चात्र तथा, तत् कथं चण्डीत्युक्तम्? उच्यते, एकत्र क्वचिदपि त्वया सादृश्यं नारोपितमिति कुपिता सम्भाव्यसे इति चण्डीत्युक्तम्, पूर्वमपि त्वया कोपमात्रेणाकारगुप्तिः कृतेति भावः । उत्कण्ठाविरचितपद्यमेतत्, व्याजाद् गुणकीर्तनं नाम कामावस्थेयम्, यदाह,—

"अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः ।
नास्त्यन्यः सदृशस्तेन भणितं गुणकीर्तनम् ॥" इति ।

प्रेयोव्याजस्तुत्याक्षेपाणां सङ्करः । तथाच—"प्रेयः प्रियतराख्यान"मिति,

"यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता ।
दोषाभासा गुणा एव लभ्यन्ते यत्र सन्निधिम् ॥"
"प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधे"तीति ॥ १०३ ॥

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।
घर्मान्तेऽस्मिन् विगणय कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिक्संसक्तप्रविरलघनव्यस्तसूर्यातपानि ॥१०४॥

कामपञ्चबाणहतस्य त्वद्रहितस्य ममैतद्दर्पाभासराणि गच्छन्तु एतन्निष्कृतौ त्वां प्राप्स्यामीति वैक्लव्य सन्दिश्न्नाह । धारा । हे बाले, पञ्चबाण काम धाराभि सिक्तमुषित, यत् स्थल तद्वत् सुरभिण सुगन्धिनोऽस्य त्व मुखस्य, दूरीभूत दूरस्थम् अत एव प्रतनुमपि अतिदूरामपि मा क्षिणोति हिनस्ति, घर्मान्ते ग्रीष्मावसाने वर्षाप्रारम्भे, दिक्षु सक्त सलग्न, प्रविरल इतस्तत स्थितो यो घनो मेघस्तेन व्यस्त खण्डखण्डीकृत सूर्यातपो येषु तादृशानि वासराणि दिवसानि, मे मम, कथ केन प्रकारेण, व्रजेयुर्यास्यन्ति, इति त्व निगणय अवधारय भावय । ननु धाराशब्दो सुरभित्व नास्ति, बिन्दुल्पवर्षे हि तद्भवति, कथ धारेत्युक्तम् ? उच्यते, अल्पवर्षणार्थ सिक्तग्रहणम्, अन्यथा धारापातेति कृत स्यात्, धाराभिरसिक्तम् अपसिक्तम्, अन्यार्थे नञ् इति व्याख्येयम् । नयनसलिलस्मरणाद्धि धाराग्रहणम् । असेति स्मृत्युपनततत्वेन प्रलक्षीकृतत्वादुक्तम् । बाले इति सम्बोधनात् नित्योपभुज्यमानतयातिशयानुरागध्वनि । यदुक्त नागरसर्वस्वे,

> "सतत भुज्यमानापि बाला वर्धयते बलम् ।
> क्षय नयति योग्या स्त्री प्रौढा तु कुरुते जराम् ।" इति ।

"बालेति गीयते नारी यावत् षोडशवत्सर" मिति च । पञ्चबाण इत्यनेन पञ्चभिरेव बाणैर्निघ्नन्तीति सूचितम् । एव प्रतनुमित्यनेन एकबाणासहेऽपि मयि पञ्चबाणाना क्षेप इति, तेन च गाढ पीडेति ।

ननु आषाढेऽनेन मेघो दृष्ट, स च घर्म एव नतु घर्मान्त ? उच्यते, घर्मदिनेभ्यो घर्मान्तदिनानि दु सहानीति तदपेक्षया नोक्त तद् तापेक्ष्यैवोक्तम् । कौमुदीकारस्त्वाह, गङ्गाया दक्षिणे रामगिरिप्रदेशे अन्या ऋतुव्यवस्था, वैशाखज्यैष्ठौ वैघर्म आषाढश्रावणौ वर्षा, यदुक्त—

> "शिशिर सुरभिर्घर्म प्रावृट् शरद्धिम क्रमात् ।
> ऋतव पौषमारभ्य द्वौ द्वौ मासौ हि दक्षिणे ॥" इतीति ।

केचित्तु अत स्वल्पे घर्मे इत्यर्थ, अत एव घनस्य प्रविरलतोक्तेत्याहु, तन्न द्वयम् । निगणयेत्यत्र वाक्यार्थस्य कर्मता । ननु वर्षे मेघो व्यापक एव भवति नतु विरल, कथ प्रविरलेत्युक्तम् ? उच्यते, एवम्भूतस्य दिनस्य दु सहत्वाद् यदैव भवति तदेति बोध्यम् । विरल विरलतादिक सक्त विरल यस्येति कर्मप्रधानेन समास । किंवा क्वचिद्दिक्षु सम्यग्व्यापकत्वेनासक्त क्वचित्प्रविरल इति । प्रविरलेत्यत्र प्रवितलेति पाठे आदौ दिक्संसक्त पश्चात् प्रविनत इतस्ततो गत । स्वभावाख्यानमिदम् । दिक्संसक्तेत्यनेन दिशां नायिकात्वं घनानां नायकत्व व्यज्यते, तद्विलासान् दृष्ट्वा कथ प्राणान् धारयिष्यामीति भाव । एवं मेघा सूर्यातपमचेतनमपि व्यस्तीकुर्वन्ति सुतरां सचेतन मा व्यस्तीकरिष्यन्तीति भाव ॥ १०४ ॥

दृष्टिरालुप्यते आच्छाद्यते। अतः क्रूरः पापकर्मा दारुणः, कृतान्तो दैवं विधाता वा, तस्मिन्नपि चित्रेऽपि, नौ आवयोः सङ्गमं पादप्रणामेन मिलनं, न सहते न क्षमते।

ननु आलिख्येत्यनुपपन्नम्, यतो लिखनकाल एवास्यास्ते दृष्टिरालुप्यते इत्यर्थः। अन्ये तु पूर्वार्धे कष्टसृष्ट्या लिखननिर्वाहो ज्ञापित, किन्तु चरणपतनकाले दृष्टिलोप इत्याहुः। प्रणयकुपितामिति कुपितप्रमदा प्रबलकामा भवतीत्युक्तम्। यदुक्तं,—

"कुपितास्वनुनीतासु प्रथमोपगतासु च।
विरहाद्विधुरास्चैव कामः पुष्पवतीषु चे"ति ॥

धातुरिह हिंगुल-हरिताल-मनःशिला-गैरिक-कठिन्यादि, अत एव रागैरिति बहुवचनम्, युक्तञ्चैतत्, यतः कोपेन वपुः स्थानभेदान्नानाकारं जायते। यदुक्तं—

"दृशि लोहितः कपोले विपाण्डरस्त्वधरेऽरुणरागश्च।
स्वेदोत्कम्पौ स्त्रीणां कोपवशादधिकम्पौ स्त इति ॥"

"तावन्मानो हि मानिन्या यावन्नेष्टः पदे पते" दित्युक्तं चरणपतितमिति। मुहुरुपचितैरित्यनेन कदाचिदश्रु-मार्जनं कृत्वा त्वां लिखामि पश्यामि प्रसादयामीति मनसि क्रियते, तदपि न सम्पद्यते, अश्रुणोऽनुक्षण पतनात् प्रमार्ष्टुं न शक्यते इति सूचितम्। विधाता न सहते इति लोकोक्तिः। "कृतान्तो वेधसि प्रोक्तो यमेऽकुशलकर्मणी" ति ब्रल.। "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु" इत्यमरः। कृतान्तपदेन यमोपस्थिते विधेर्यमतुल्यतया प्राणग्राहकत्वेनातिपीडा सूचितेति केचित् ॥ १०५ ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥१०६॥

मम दुःखदर्शनाद्वनदेवता अपि कारुणिकतया रुदन्तीत्याह। मा। कथमपि दैवयोगात्, स्वप्नसन्दर्शनेषु लब्धायाः प्राप्तायास्ते तव निर्दयाश्लेषहेतोर्गाढालिङ्गननिमित्तम्, आकाशप्रणिहितभुजं शून्यप्रसारितबाहुं, मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानाम्, मुक्तास्थूलाः मौक्तिकवत् पृथवोऽश्रुलेशाः नेत्रजलबिन्दवः, तरुकिसलयेषु वृक्षपल्लवेषु, खलु, बहुशो वारंवार, न न पतन्तीति, अपि तु पतन्त्येव। खलु सम्भावनायाम्, तासामश्रुपातः सम्भाव्यते इत्यर्थः। द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति वृद्धाः, सम्भाव्यप्रतिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः ॥ १०६ ॥

दक्षिणस्यां दिशि, प्रवृत्ताः कृतगमनारम्भास्ते तुषाराद्रिवाता इति हेतोर्मया आलिङ्ग्यन्ते आश्लिष्यन्ते ससेव्यन्ते स्पृश्यन्ते इति यावत्। इति किमित्याह, किल सम्भाव्यते, यदि कदाचित्, तवाङ्गम् अवयव, एभिर्वातैः, पूर्वं प्राक् स्पृष्टं सम्पृक्तं भवेदिति, त्वदङ्गस्पर्शित्वेनैषामुपस्पर्शवासनयालिङ्गन न तु तापापगमार्थम्। एतेन विरहे वातसेवनानौचित्यं परिहृतम्। अत्र वातानां हिमाचलागतत्वेन शैत्य, पल्लवपुटभेदेन मान्द्यम्, देवदारुक्षीरस्रुतिसम्पर्केण सौरभ्यं गुणत्रयं व्यक्तमेवोक्तम्। दक्षिणेनेति सप्तम्यामेनादेशः। गुणवतीति सम्बोधनेन सदा तद्गुणस्मरणेन विरहपीडाधिक्यं सूचितम् ॥१०७

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥१०८॥

दुर्लभप्रार्थनत्वमुपदर्शयन् गाढविरहपीडामाह। सक्षि। हे चटुलनयने विलोलविलोचने, दीर्घाश्चिरावलम्बिनो यामाः प्रहरा यस्यास्तादृशी त्रियामा रात्रि, कथं केन प्रकारेण, क्षणमिव संक्षिप्येत अल्पा क्रियेत. एव अहरपि दिनमपि, सर्वावस्थासु पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णेषु मन्दमन्दोऽपटुतर आतप उद्द्योतो यस्य, तादृश कथं स्यात् भवेत्, इत्थम् अनेन प्रकारेण,दुर्लभा दुष्प्रापा प्रार्थना अभिलषितार्थो यत्र तादृशं मे मम चेतश्चित्त गाढोष्माभिस्तीव्रसन्तापाभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिस्तव विरहपीडाभि, अशरणं रक्षकरहित कृतम्। दीर्घयामेति विरहावस्थाया दीर्घत्वप्रतिपादनात्, त्रियामेति युक्तपदम्, तदानीं रात्रेर्लाघवात्। अत्राय भाव, रात्रे संक्षेपाय दिनस्य मन्दातपत्वाय स्पृहयामि, एषा दुर्लभा प्रार्थना कथमुपपद्यते। रात्रिन्दिव विरहवेदना वर्धते इति। चटुलनयने इत्यनेन कदाचित् प्रिय आगच्छेदिति पथि प्रेरितनयनत्व सूचितम्। स्वभावाख्यानेन मनोहरता च। व्यथाभिरिति बहुवचनेनापि विरहपीडाधिक्य सूचितम् ॥१०८॥

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत् कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम्।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥१०९॥

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥११०॥

कस्यात्यन्तमित्यादि यदुक्तं तदेव प्रतिपादयन् शापावमानसमयस्मारणेन समाश्वासयन्नाह । शापान्तो । शार्ङ्गपाणौ विष्णौ, भुजगशयनात् सर्पशय्याया उत्थिते कृतोत्थाने सति प्रबुद्धे सति, अर्थादुत्थानैकादश्यां, तदानीमेव *वर्षस्य पूर्णत्वात् मे मम शापस्यान्तः परिसमाप्तिर्भविष्यति, अत एव एतान् चतुरो मासान् लोचने चक्षुषी मीलयित्वा निमील्य पिधाय त्वं गमय पश्चात् इतोऽनन्तरं सयोगे सति आवां त्वमहञ्च परिणता प्रौढा शरच्चन्द्रिका शरत्कालीनज्योत्स्ना यासु तादृशीषु क्षपासु रात्रिषु विरहे विच्छेदे गुणितम् एव कृत्वा कर्तव्यमिति बहुशश्चिन्तितम्, द्विगुणीकृतं वा तं तमनिर्वचनीयम् आत्माभिलाषं स्वकीयवाञ्छितं निर्वेक्ष्यावः उपभोक्ष्यावहे भुजगशयनेत्यादिना प्रियायां प्रबोधः सूचितः तथाहि यद् भवितव्यं तद् भवत्येव,—यदुक्तं —

'अवश्यमाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरे" रिति ॥

विष्णोर्भुजगशय्या वर्षासु प्रतिवर्षमेवेति प्रसिद्धमिति भुजगशयनादित्युक्तं तथाच "नमो जलदनीलाय शेष-पङ्कजशायिने" इति केचित् । ननु विष्णोर्भुजगशय्या प्रलय एव ननु प्रत्यक्षम् उच्यते भुजगे हरिशयनं सुखा-लम्बन हेतुत्वात् इत्याह । मासानेतानित्यनेन अल्पविरहदिवसा भोग्याः सन्तीत्याससमभरत्वेन सदाश्वासन कृतं लोचने मीलयित्वेति तु लोकोक्तिरेषा । एतेन शापावसानदिवसं यत् कान्ता न जानाति अत एवानेनाभिज्ञानेन तत्प्रतीतिर्भविष्यतीति मेघो ज्ञापितः ॥ ११० ॥

नायाम् । अन्ये तु भूयश्च पुनश्च शृणु, स एव भर्ता एवमाहेति सम्बन्धनीयम्, पुरा पूर्वसमये, मम त्वं कण्ठलग्ना स्थिता शठमपि भवत्याः कण्ठलग्न. स्थित इत्यपिशब्दार्थ इत्याहुः । ननु त तमात्माभिलाष निर्वेक्ष्याव इत्युक्तत्वात् कण्ठलग्नां पुनरपि भविष्यसीति पौनरुक्त्यं स्यात् ? आश्वासने पुनरुक्तिदोषो नास्त्येव, तथाच—"आश्वासने च हर्षे च पुनरुक्त मदुष्यती"ति । निद्रां गत्वेत्यत्र कण्ठलग्नेत्यनुषज्यते । किमपीति निद्रादशायां वाक्यास्फुटत्वबोधकम् । सत्वरमित्यत्र सस्वरमिति पठित्वा सध्वनीति व्याचक्षते केचित् । सान्तर्हासमिति स्वप्नकार्यस्यायथार्थत्वात् । पृच्छतश्चेत्यत्र चशब्दोऽथशब्दार्थो, "चानन्तर्ये समुच्चये" इति बल· । कितवेति युक्तसम्बोधनम् अन्यस्त्रीरमणेन वञ्चकतया धूर्तत्वस्य विद्यमानत्वात् । स्वभावोक्तिरियम् ॥१११॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहव्यापदस्ते ह्यभोग्या
दृष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥११२॥

अनन्यगम्याभिज्ञानान्मा कुशलिनम् अवधार्य जनापवादेन मय्यविश्वास मा कार्षीरित्युपदिशन्नाह । एतस्मा । हे असितलोचने कृष्णलोचने, एतस्मादनन्तरोक्तात् अभिज्ञानस्य प्रत्ययहेतोर्दानात् कथनात्, मा कुशलिनं कल्याणावन्त जीवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा, त्व कौलीनाज्जनापवादात्, मयि मद्विषये, अविश्वासिनी अन्यासक्तबुद्ध्या मम प्रियो मद्विरहे जीवति न वेति बुद्ध्या वा विश्वासरहिता,मा भूर्न भविष्यसि । विश्वासकारण प्रदर्शयन्नाह,स्नेहान् प्रेमाणि किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपान् आहुर्वदन्ति लोका इत्यर्थात्, नान्यान् अनिर्वचनीयान् वदन्ति । कुत इत्याह, कीदृशान् स्नेहान् ? विरहे विच्छेदेऽपि विगता आपद्विपत्तिर्येषा तादृशान्, सतत स्नेहपात्रस्य स्नेहानुस्मरणात्, हि यस्मात् ते स्नेहा अभोग्या विरहे क्रियया अभुज्यमाना, अत एव उपचितरसा उपवृंहितरसाः सन्त', वस्तुनि पदार्थे स्नेहपात्रे, दृष्टे सति, प्रेमराशीभवन्ति । स्नेहपुञ्जीभवन्ति, प्रेमपात्रस्य दर्शनेन तत्राधिक्य व्रजन्तीत्यर्थ । अय भाव , स्नेह सयोगे कदाचित् स्फुटता कदाचिदस्फुटता प्राप्नोति । विरहे तु स्नेह' सतत मनस्यासक्तत्वाद्वर्तते, किन्तु स्नेहकार्यं न भवति । अत एव स्नेहपात्रस्य दर्शनेन महान् स्नेह सम्पद्यते इति । स्नेहप्रेम्णो· पर्यायत्वेन राशीभवन्तीति सिद्धे प्रेमग्रहण साक्षाच्छब्देन कीर्तनादुक्तिपोषालङ्कारसूचनार्थम् । स्नेह· प्रियत्वमात्रम्,अतिशयित स्नेह· प्रेमेति च वदन्ति । कौलीनशब्दो जनापवादे, "स्यात् कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः । केचित्तु कौलीनात् कुलीनत्वात्, मयि अविश्वासिनी मा भू', अह कुलभव सत्यवादी न पृथग्जनवत् मिथ्यावादी, ततो मयि विश्वास करणीय । "कुलीनत्वे च कौलीन लोकाकीर्तौ च दृश्यते" इति कोष इत्याहु' । ताराया' कृष्णत्वादसित नयने यस्या' सा तथा, तत्सम्बोधनम् । असित विस्तीर्णत्वादबद्ध नयन यस्या इति व्याचक्षते, तत्र चिन्त्यं न बन्धे इत्यस्य क्तो भिन्नम् । केचित्तु विरह एव व्यापद्विपत्तिर्येषां ते स्नेहा अभोग्या· सन्त प्रेमराशीभवन्तीत्याहु' । ते त्वभोगादिष्टे इति पाठे अभोगात् भोगाभावात् असेवया, दृष्टे समीहिते वस्तुनि । केचित्तु विरह एव व्यापद् यस्य तस्य जनस्य, ते स्नेहा इति व्याचक्षते । केचित्तु विरह एव व्यापद् विपत्तिर्येषां जनानां ते जना विरहिण , स्नेहान् किमपि आहुर्गमयन्ति, ते च विरहिण स्नेहाभिज्ञानात् प्रेमराशीभवन्ति गुर्वा स्नेहपुञ्जा भवन्तीति व्याचक्षते । अत्र व्याजस्तुत्यलङ्कारमित्युपेक्षितम् । एतत्प्रयन्त तावेव भूया इत्यस्य सम्बन्ध' । हेतुगर्भं रूप वोक्तिरियम् ॥ ११२ ॥

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां तर्कयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥११३॥

मेघस्य प्रत्युत्तराभावेऽपि कार्यस्वीकारमुपदर्शयन्नाह । कच्चित् । "कच्चित् कामप्रवेदने," हे सौम्य साधो, त्वया इदं मे मम, बन्धुकृत्यं मित्रकार्यं, व्यवसित कर्तव्यतयाङ्गीकृतमित्यर्थः । मया किञ्चिन्नोक्तं कथं व्यवसितमिति ज्ञातमित्याह, प्रत्यादेशा त् निःशब्दोऽपीति वक्ष्यमाणत्वेन प्रत्युत्तरस्य निराकरणात् अकथनात् भवतो धीरतां धैर्यम् अतारल्यं, न खलु तर्कयामि उत्प्रेक्षे, अपितु तर्कयाम्येव । खलु निषेधे, द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थमवगमयत इति वृद्धाः । कथमप्रतिवचनेन ममानुमतिं तर्कयसीत्याशङ्क्य तवार्थिनि कृपां जानामीति प्रतिपादयन्नाह; निःशब्दोऽपि शब्दरहितोऽपि किञ्चिदवदन्नेव त्वं याचितः प्रार्थितः सन् चातकेभ्यः पक्षिभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि, भवत एव स्वभावः यदनुक्त्वापि परोपकारमाचरसि । अत्र चातके जलदान दृष्टान्तः । अनार्थान्तरन्यासेन हेतुमाह, हि यस्मात्, प्रणयिषु प्रियेषु, ईप्सितार्थक्रियैव अभीष्टसम्पादनमेव, सतां साधूनां प्रत्युक्त [नः] खलु नव तर्कयामि, उभयत्र नञ्प्रश्लेषः । ननु यथा प्रत्यादेशाभावात् अङ्गीकारोऽनुमीयते तथा किम् अनुमत्यभावात् अनङ्गीकारोऽपीत्याह, निःशब्दोऽपीत्यादीत्याहुः । अप्रत्यादेशात् धीरतां शिथिलताम् अधीरताम् अपाण्डित्यं वा न खलु तर्कयामीति च केचित् । प्रत्यादेशादित्यत्र प्रत्याख्यानादिति क्वचित् पाठः, अर्थः स एव ॥११३॥

एतत् कृत्वा प्रियसमुचितं प्रार्थनाचेतसो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान् देशाञ् जलद विचर प्रावृषा सम्भृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥११४॥

कार्यसम्पादनमाशिषा काव्योपसंहारश्चाह । एतत् । हे जलद, प्रार्थनाया याच्ञायां चेतो मनो यस्य तादृशस्य, मे मम सौहार्दात् स्नेहाद्वा, विधुरो व्याकुलोऽयमिति मयि अनुक्रोशबुद्ध्या वा अनुग्रहबुद्ध्या वा, एतत् मया प्रार्थितं प्रियसमुचितं प्रणयियोग्यं, कृत्वा त्वं प्रावृषा वर्षाकालेन सम्भृतश्रीः प्रवृद्धलक्ष्मीकः सन्, इष्टान् अभीप्सितान्, देशान् विचर यथेष्टं चरिष्यसि । वनिताविरहव्यतिकरमनुभवन्मेघस्यापि वनिताविरहमाशासन्नाह, विद्युता तडिता सह ते तव, क्षणमपि च विप्रयोगो विच्छेदो मा भूदेव नैव भविष्यति । मा भूदेवमिति पाठे एवं मद्विरहवदित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण एतन्मम प्रियसमुचितमिति योजयन्त्यन्ये । विधुरे इति ममम्यन्त मयीत्यस्य विशेषणम् । इत्युक्तप्रकारम् एतत् प्रियसमुचितमिति योजयन्त्यन्ये । विद्युतो मेघवनितात्वेन वर्णनं कविसम्प्रदायसिद्धम् । ग्रन्थसमाप्ती महाकविभिर्मङ्गलार्थं श्रीशब्दो दीयते इति श्रीशब्दोपन्यासः ॥ ११४ ॥

इति हरिहरखानख्यातपशारविन्दद्युमणिविमलकीर्तिप्रतगौरागमतः ।
प्रियगुणिगणमूरिश्रेष्ठभूपालशिष्टेरकृत भरतसेनो मेघदूतस्य टीकाम् ॥

इति वैद्यमलधेन्द्र विनायकसेनसन्तानगम्भूत-हरिहरखानपौत्र-गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृता सुबोधा नाम मेघदूतटीका समाप्ता ॥

MEGHADUTAM.

ENGLISH TRANSLATION.

(PURVA-MEGHA)

WHERE *Ramagiri's* shadowy woods extend,
And those pure streams where SI'TA' bathed, descend ;
Spoiled of his glories, severed from his wife,
A banished *Yacsha* passed his lonely life ;
Doomed by CUVERA'S anger to sustain,
Twelve tedious months of solitude and pain.
To these drear hills through circling days confined,
In dull unvaried grief, the God repined ;
And sorrow withering every youthful charm,
Had slipped the golden bracelet from his arm,
When with *Asharha's* glooms the air was hung,
And one dark *cloud* around the mountain clung ;
In form some elephant, whose sportive rage,
Ramparts, scarce equal to his might, engage
Long on the mass of mead-reviving dew,
The heavenly exile fixed his eager view :
And still the melancholy tear suppressed,
Through bitterest sorrow wrung his heaving breast ;
Reflection told what promise of delight,
Sprang from such gathering shades to happier sight,
Where the worn traveller is joyed to trace,
His dome approaching, and a wife's embrace ;
What hope, alas, was his ! yet fancy found,
Some solace in the glooms that deepened round,
And bade him hail amidst the labouring air,
A friendly envoy to his distant fair ;
Who charged with grateful tidings might impart,
New life and pleasure to her drooping heart.
Cheered with the thought he culled each budding flower
And wildly wooed the fertilizing power :
For who ! a prey to agonizing grief,
Explores not idlest sources for relief ?
And, as to creatures sensible of pain,
To lifeless nature, loves not to complain ?

Due homage offered, and oblations made,
The *Yacsha* thus the *Cloud* majestic prayed.
Hail ! friend of INDRA, counsellor divine,
Illustrious offspring of a glorious line ;
Wearer of shapes at will, thy worth I know,
And bold entrust thee with my fated woe :
For better far solicitation fail,
With high descent, than with the base prevail.—6
Thou art the wretch's aid, affliction's friend !
To me unfortunate thy succour lend ;
My lonely state compassionate behold,
Who mourn the vengeance of the God of gold ;
Condemned amidst these dreary rocks to pine,
And all I wish, and all I love resign.
Where dwell the *Yacshas* in their sparkling fields,
And SIVA's crescent groves surrounding gilds.
Direct thy licensed journey and relate,
To her who mourns in *Alaca* my fate ;
There shalt thou find the partner of my woes,
True to her faith, and stranger to repose ;
Her task to weep our destiny severe,
And count the moments of the lingering year :
A painful life she leads, but still she lives,
While hope its aid invigorating gives ;
For female hearts, though fragile as the flower,
Are firm, when closed by hope's investing power.
Still as thou ridest on the friendly gale,
Shall widowed wives thy march advancing hail ;
And all whom no tyrannic laws control,
Shall bless thy shadows, deepening as they roll
The gentle breeze shall fan thy stately way.
In sportive wreathes the *Cranes* around thee play ;—
Pleased on thy left the *Chataca* along,
Pursue thy path, and cheer it with his song ;
And when thy thunders soothe the parching earth,
And showers expected, raise her mushroom birth :
The swans for mount *Cailasa* shall prepare,
And track thy course attendant through the air.—
Short be thy greeting to this hill addressed ;
This hill with RAMA's holy feet imprest,
Thy ancient friend, whose scorching sorrows mourn,
Thy frequent absence, and delayed return.
Yet ere thy ear can drink what love inspires,
The lengthened way my guiding aid requires,

Of the tall Elephant—in bright display,
Through stones and rocks wind slow their arduous way.
Here the soft dews thy path has lost resume,
And sip the gelid current's rich perfume,
Where the wild Elephant delights to shed,
The juice exuding fragrant from his head;
Then swift proceed, nor shall the blast have force
To check with empty gusts thy ponderous course.
Reviving nature bounteous shall dispense,
To cheer thy journey, every charm of sense;
Blossoms with blended green and russet hue,
And opening buds shall smile upon thy veiw;
Earth's blazing woods in incense shall arise,
And warbling birds with music fill the skies.
Respectful Demigods shall curious count,
The chattering Storks in lengthening order mount;
Shall mark the *Cha'tacas* who, in thy train,
Except impatiently the dropping rain;
And when thy muttering thunders speaks thee near,
Shall clasp their brides half ecstasy, half fear.
Ah! much I dread the long-protracted way,
Where charms so numerous spring to tempt delay;
Will not the frequent hill retard thy flight,
Nor flowery plain persuade prolonged delight?
Or can the Peacock's animated hail,
The bird with lucid eyes, to lure thee fail?
To where awhile the Swans reluctant cower,
Dasarna's fields await the coming shower.
Then shall their groves diffuse profounder gloom,
And brighter buds the deepening shade illume,
Then shall the ancient tree branches wear
The marks of village reverence and care,
Shake through each leaf, as birds profanely wrest
The reverend boughs to form the rising nest.
Where royal *Vidisa'* confers renown,
Thy warmest wish shall fruit delightful crown;
There *Vetra'vati's* stream ambrosial laves;
A gentle bank, with mildly murmuring waves,
And there, her rippling brow and polished face,
Invite thy smiles, and sue for thy embrace.
Next o'er the lesser hills thy flight suspend,
And growth erect to drooping flowerets lend;
While sweeter fragrance breathes from each recess,
Then rich perfumes the hireling wantons dress.

Round every house the flowery fragrance spreads ;
O'er every floor the painted footstep treads :
Breathed through each casement, swell the scented air.
Soft odours shaken from dishevelled hair ;
Pleased on each terrace, dancing with delight,
The friendly Peacock hails thy grateful flight :
Delay then certain in *Ujjayin* to find
All that restores the frame, or cheers the mind.
Hence, with new zeal, to SIVA homage pay,
The GOD whom earth and hell and heaven obey ;
The choir who tend his holy fane shall view
With awe, in thee, his neck's celestial blue;
Soft through the rustling grove the fragrant gale
Shall sweets from *Gandhaboti's* fount exhale :
Where with rich dust the lotus-blossoms teem,
And youthful beauties frolic in the stream.
Here, till the sun has vanished in the west,
Till evening brings its sacred ritual, rest ;
Then reap the recompense of holy prayer,
Like drums thy thunders echoing in the air.
They who, with burning feet, and aching arms,
With wanton gestures, and emblazoned charms,
In MAHADEVA'S fane the measure tread,
Or wave the gorgeous chowrie o'er his head ;
Shall turn on thee grateful-speaking eye,
Whose glances gleam, like bees, along the sky,
As from thy presence, showers benign and sweet
Cool the parched earth and soothe their tender feet.
Nay more BHAV'ANI' shall herself approve,
And pay thy services with looks of love ;
When as her SIVA'S twilight rites begin,
And he would clothe him in the reeking skin,
He deems thy form the sanguinary hide,
And casts his elephant attire aside ;
For at his shoulders, like a dusky robe,
Mantling, impends thy vast and shadowy globe ;
Where ample forests, stretched its skirts below,
Projecting trees like dangling limbs bestow :
And vermil roses, fiercely blooming, shed
Their rich reflected glow, their blood-resembling red.
Amdist the darkness palpable, that shrouds,
Deep as the touchstone's gloom, the night with clouds,
With glittering lines of yellow lightning break,
And frequent trace in heaven the golden streak :

To those fond fair who tread the royal way
The path their doubtful feet explore betray
Those thunders hushed, whose shower foreboding sound
Would check their ardour, and their hopes confound
On some cool terrace where the turtle dove
In gentlest accents breathes connubial love
Repose awhile or plead your amorous vows
Through the long night the lightning for your spouse
Your path retraced resumed your promised flight,
When in the east the sun restores the light
And shun his course, for with the dawning sky
The sorrowing wife despels the tearful eye,
Her Lord returned ; so comes the sun to chase
The dewy tears stain the *Padma's* face .
And ill his eager penitence will bear,
That thou shouldst check his progress thro the air,
Now to *Gambhira's* wave thy shadow flies
And on the stream's pellucid surface lies
Like some loved image faithfully imprest

Fit music for the bird, whose lucid eye
Gleams like the horned beauty of the sky;
Whose moulting plumes, to love maternal dear,
Lend brilliant pendants to BHAVANI'S ear.
To him whose youth in *S'ara* thickets strayed,
Reared by the nymphs, thy adoration paid.
Resume thy road, and to the world proclaim
The glorious tale of RANTIDEVA'S fame,
Sprung from the blood of countless oxen shed,
And a fair river through the regions spread.
Each lute-armed spirit from thy path retires.
Lest drops ungenial damp the tuneful wires.
Celestial couples, bending from the skies,
Turn on thy distant course their downward eyes,
And watch thee lessening in thy long descent,
To rob the river's scanty stores intent;
As clothed in sacred darkness not thine own,
Thine is the azure of the costly stone,
A central sapphire in the loosened girth
Of scattering pearls, that strung the blooming earth.
The streamlet traversed, to the eager sight
Of *Dasapura's* fair impart delight;
Welcomed with looks that sparkling eyes bestow,
Whose arching brows like graceful creepers glow,
Whose upturned lashes to the lofty way
The pearly ball and pupil dark display:
Such contrast as the lovely *Kunda* shews,
When the black bee sits pleased amidst her snows.—
Hence to the land of BRAHMA'S favoured sons,
O'er *Kuru's* fatal field, thy journey runs.
With deepest glooms hang o'er the deadly plain,
Dewed with the blood of mighty warriors slain.
There ARJUN'S wrath opposing armies felt,
And countless arrows strong *Gandiva* dealt,
Thick as thy drops, that, in the pelting shower,
Incessant hurtle round the shrinking flower.
O'er *Saraswati's* waters wing your course,
And in-ward prove their purifying force;
Most holy, since, oppressed with heaviest grief,
The ploughshare's mighty Lord here sought relief:
No longer quaffed the wine cup with his wife
But mourned in solitude o'er kindred strife.—
Thy journey next o'er *Kanakhala* bends,
Where JA'HNU'S daughter from the hills descends;

Here wave the chorus—bid the thunder's sound,
Deep and reiterated, roll around,
Loud as a hundred *drums*,—while softer strains
The swelling gale breathes sweetly through the canes,
And from the lovely songsters of the skies,
Hymns to the victor of TRIPURA rise —
Thence to the snow clad hills thy course direct,
And *Krauncha's* celebrated pass select,
That pass the swans flight explore
And erst a Hero's mighty arrows tore
Winding thy way due north through the defile,
They form compressed with borrowed grace shall smile
The sable foot that BALI marked with dread,
A God triumphant o'er creation spread
Ascended thence, a transient period rest,
Renowned *Kalidasa s* venerated guest
That mount, whose sides with brightest lustre shine,
A polished mirror worthy charms divine;
Whose base a *Ra'ion* from its centre wrung,
Shaken, not sundered, stable though unstrung,
Whose lofty peals, to distant realms in sight,
Present a *Sita's* smile, a lotus white —
And lo! those peaks, than ivory more clear,
When yet unstained the parted tusks appear,
Beam with new lustre as around their head
Thy glossy glooms metallic darkness spread
As shews a *Holabhrita's* sable vest,
More fair the pallid beauty of his breast —
Haply across thy long and mountain way
In sport may *Gauri* with her *Sita* stray,
Her serpent bracelet from her wrist displaced
And in her arms, the mighty God embraced,
Should thus it fortune be it thine to lend
A path their holy footsteps may ascend,
Close in thy hollow form thy stores comprest,
While by the touch of feet celestial blest.
Then shall the nymphs of heaven a giddy train,
Thy form an instrument of sport detain,
And with the lightning, round each wrist that gleams,
Shall set at liberty thy cooling streams.
But should they seek the journey to delay—
A grateful solace in the sultry day—
Speak harsh in thunder, and the nymphs shall fly
Alarmed nor check thy progress through the sky

Next let each maid of heaven, each blooming girl,
Thy graceful form in sportive mischief whirl;
While lightning gems around each wrist that wind,
Release the treasures in thy breast confined;
Nor fear their aim thy progress to delay;
A grateful succour in thy sultry day;
For soon thy thunders shall disperse a train,
Of heart as timid, as of purpose vain,
Where bright the mountain's crystal glories break.
Explore the golden lotus covered lake;
Imbibe the dews of *Manasa*, and spread
A friendly veil round *Airavata's* head;
Or, Life dispensing, with the *Zephyrs* go,
Where heavenly trees with fainting blossoms blow.
Now on the mountain's side, like some dear friend,
Behold the city of the gods impend
Thy goal behold, where *Ganga's* winding rill
Skirts like a costly train the sacred hill;
Where brilliant pearls descend in lucid showers,
And Clouds, like tresses, clothe her lofty towers.

There every palace with thy glory vies,
Whose soaring summits kiss the lofty skies ;
Whose beauteous inmates bright as lightning glare,
And tābors mock the thunders of the air ;
The rainbow flickering gleams along the walls,
And glittering rain in sparkling diamonds falls.
There lovely triflers wanton through the day,
Dress all their care, and all their labour play ;
One while, the fluttering lotus fans the fair,
Or *Kunda* top-knots crown the jetty hair.
Now, o'er the cheek the Lod'hs pale pollen shines,
Now midst their curls the Amaranth entwines.
These graces varying with the varying year,
Sirisha-blossoms deck the tender ear ;
Or new *Kadambas*, with thy coming born,
The parted locks and polished front adorn.—
Thus graced, they woo the *Yakshas* to their arms,
And gems, and wine, and music, aid their charms.
The strains divine with art celestial thrill,
And wines from grapes of heavenly growth distil.
The gem's bestrew each terrace of delight.
Like stars that glitter through the shades of night,
Here filled with modest fears, the *yaksha's* bride
Her charms from passion's eagerness would hide :
Or the soft glories of the lunar beam,
In gems condensed, diffuse their grateful gleam :
The bold presumption of her lover's hands
To cast aside the loosened vest, withstands ;
And, feeble to resist, bewildered turns
Where the rich lamp with lofty radiance burns :
And vainly whelms it with a fragrant cloud
Of scented dust, in hope the light to shroud.
The gale that blows eternally their guide
High over *Alaca* the Clouds divide
In parted masses, like the issuing smoke
Of incense by the lattice-meshes broke ;
Scattered they lie, as if dispersed by fear,
And conscious crime spoke retribution near ;
Some just award, for showers that lately soiled,
The painted floor, or gilded roof despoiled—
Ere yet thy coming yields opposing gloom,
The moon's white rays the smiling night illume,

And on the moon gem concentrated fall
That hangs in woven nets in every hall
Whence cooling dews upon the fair descend
And life renewed to languid nature lend
There when the Sun restores the rising day
What deeds of love his tell tale beams display!
The withered garlands on the pathway found
The faded lotus prostrate on the ground
The pearls that bursting zones have taught to roam
Speak of fond maids and wonderers from home
What though while Siva with the god of gold
Delights a friendly intercourse to hold
The Lord of love remembering former woe
Wields not in Alaka his bee strung bow
Yet still he triumphs for each maid supplies
The fatal bow with love inspiring eyes
And wanton glances emulate the dart
That speeds unerring to the beating heart
North ward from where KUVERA holds his state
Where INDRA'S bow surmounts the arching gate
Where on rich boughs the clustering flower depends
And low to earth the tall *Mandara* bends
Pride of the grove whose wants my fair suppl es
And nurtures l ke a child —my dwelling l es
There is the fountain emerald steps denote
Where golden buds on stalks of coral float
And for whose limpid waves the Swans forsake
Pleased at thy sight the mount encircled lake
Soft from the pool ascends a shelving ground
Where shades devoted to delight abound
Where the cærulean summit towers above
The golden circle of a plaintain grove
Lamented haunts! which now in thee I view
As gl ttering ligl tnings girt thy base of blue
See where the clustering *Mad'hari* entwines
And bright *Curuvaca* the wreath conf nes
Profuse *Asoca* sheds its radiant flower
And budding *Kesara* adorns the bower
These are my rivals, for the one would greet,
As I would will ngly my charmer's feet
And with my fondness would the other sip
The grateful nectar of her honeyed lip
A golden column on a crystal base
Begirt with jewels rises o er the place

Here, when the evening twilight shades the skies,
The blue-necked Peacock to the summit flies,
And moves in graceful circles to the tone
My fair awakens from her tinkling zone.
These be thy guides ;—and faithfully preserve
The marks I give thee ; or e'en more, observe,
Where painted emblems holy wealth design,
Kuvera's treasures ; that abode is mine ·
Haply its honours are not now to boast,
Dimmed by my fate, and in my exile lost,
For when the sun withdraws his cheering rays,
Faint are the charms the *Kamala* displays
To those loved scenes repaired, that awful size.
Like a young Elephant, in haste disguise ;
Lest terror seize my fair one, as thy form
Hangs o'er the hillock, and portends the storm.
Thence to the inner mansion bend thy sight ;
Diffusing round a mild and quivering light
As when, through evening shades, soft flashes play
Where the bright fire-fly wings his glittering way.
There, in the fane, a beauteous creature stands,
The first best work of the Creator's hands ;
Whose slender limbs in inadequately bear
A full-orbed bosom, and a weight of care ;
Whose teeth like pearls, whose lips like *Bimbas* show,
And fawn-like eyes still tremble as they glow.
Lone as the widowed *Chakravaki*, mourns,
Her faithful memory to her husband turns,
And sad, and silent, shalt thou find my wife,
Half of my soul, and partner of my life,
Nipped by chill sorrow, as the flowers enfold
Their shrinking petals from the withering cold.
I view her now ! Long weeping swells her eyes,
And those dear lips are dried by parching sighs
Sad on her hand her pallid cheek declines,
And half unseen through veiling tresses shines ,
As when a darkling night the moon enshrouds,
A few faint rays break straggling through the clouds
Now at thy sight I mark fresh sorrows flow,
And sacred sacrifice augments her woe
I mark her now with Fancy's aid retrace!
This wasted figure and this haggard face
Now from her favourite bird she seeks relief,
And tells the tuneful *Sarika* her grief :

Her heavy eyelids languidly unclose
To where the moon its silvery radiance throws
Mild through the chamber : once a welcome light ;
Avoided now, and hateful to her sight
Those charms that glittering ornaments oppress,
Those restless slumbers that proclaim distress,
That slender figure worn by grief severe,
Shall surely gain thy sympathizing tear.
For the soft breast is swift to overflow,
In moist compassion, at the claims of woe.
The same fond wife as when compelled to part,
Her love was mine, I still possess her heart.
Her well-known faith this confidence affords,
Nor vain conceit suggests unmeaning words.
No boaster I ! and time shall quickly teach,
With observation joined, how just my speech.
O'er her left limbs shall glad pulsations play,
And signs auspicious indicate thy way :
And like the lotus trembling on the tide,
While its deep roots the sportive fish divide,
So tremulous throbs the eye's enchanting ball,
Loose o'er whose lids neglected tresses fall.
Soothed by expected bliss, should gentle sleep
O'er her soft limbs and frame exhausted creep,
Delay thy tidings, and suspend thy flight,
And watch in silent patience through the night.
Withhold thy thunders, lest the awful sound
Her slumber banish, and her dreams confound ;
Where her fond arms, like winding shrubs, she flings
Around my neck, and to my bosom clings—
Behold her rising with the early morn,
Fair as the flower that opening buds adorn ,
And strive to animate her drooping mind
With cooling rain-drops and refreshing wind ;
Restrain thy lightnings, as her timid gaze
Shrinks from the bright intolerable blaze ;
And murmuring softly, gentle sounds prepare,
With words like these to raise her from despair.
'Oh, wife adored ! whose lord still lives for thee ;
'Behold his friend and messenger in me ;
'Who now approach thy beau'eous presence, fraught
'With many a tender and consoling thought !
'Such tasks are mine :—where absent lovers stray,
'I speed the wanderer lightly on his way ;

'and, with my thunders, teach his lagging mind
'New hopes the braid of absence to unbind '
As beauteous MAIT'HILI with glad surprise
Bent on the Son of air her opening eyes,
So my fair partner's pleased uplifted gaze
Thy friendly presence with delight surveys.
She smiles, she speaks, her misery forgoes,
And deep attention on thy words bestows ,
For such dear tidings happiness impart,
Scarce less than mutual meeting to the heart
Being, of years protracted, aid thy friend,
And with my words thine own suggestions blend !
Say thus 'Thy lord o'er RAMA S mountain strays,
Nor cares but those of absence blight his days
His only wish by me his friend to know,
If he is blest with health, that thou art so :
For still this fear especially much wait,
On every creature of our passing state
What though to distance driven by wrath divine,

Fain would I think, once more we fondly meet,
And seek to fall in homage at thy feet ;
In vain ;—for envious tears my purpose blight,
And evil the lovely image from my sight,
Why should the God who wields the five-fold dart,
Direct his shafts at this afflicted heart ;
Nor spare to agonize an aching breast,
By sultry suns and banishment oppressed ?
Oh, that these heavy hours would swiftly fly,
And lead a happier fate and milder sky !
Believe me, dearest, that my doom severe
Obtains from heavenly eyes the frequent tear ;
And where the spirits of these groves attend
The pitying drops in pearly showers descend.
As off in sleep they mark my outstretched arms,
That clasp in blissful dreams thy fancied charms,
Play through the air, and fold in fond embrace
Impassive matter, and etherial space.
Soft and delightful to my senses blows
The breeze that south-ward wafts *Himalaya's* snows.
And rich impregnated with gums divine,
Exuding fragrant from the shattered pine,
Diffuses sweets to all, but most to me
Has it not touched ? does it not breathe of thee ?
What are my task ?—to speed the lagging night,
And urge impatiently the rising light,
The light returned, I sicken at the ray,
And shun as eagerly the shining day,
Vain are my labours in this lonely state ;
But fate proscribes, and we must bow to fate.
Let then my firmness save thee from despair,
Who trust myself, nor sink beneath my care,
Trust to futurity for still we view.
The always wretched, always blest, are few ;
Life like a wheel's revolving orb turns round
Now whirled in air, now dragged along the ground.
When from his serpent couch, that swims the deep,
Sarangi rises from celestial sleep !
When four more months, unmarked, have run their course
To us all gloom—the curse has lost its force ;
The grief from separation born expires,
And Autumn's nights reward our chaste desires.
Once more I view thee, as mine eyes unclose,
Laid by my side, and lulled by soft repose ;

মেঘদূত

বঙ্গানুবাদ

১। নিজ কর্তব্যে অবহেলাকারী কোনও যক্ষ এক বৎসর পর্যন্ত ভোগ্য প্রিয়পত্নীবিরহজনক [বলিয়া] দুঃসহ, প্রভুর অভিশাপে স্বমাহাত্ম্য-ভ্রষ্ট হইয়া, যেস্থানের জল জানকীর স্নানদ্বারা পবিত্র, প্রীতিজনক ছায়াপ্রধান বৃক্ষসমন্বিত সেই রামগিরির আশ্রমসমূহে বাস করিয়াছিলেন।

২। সেই পর্ব্বতে কয়েক মাস অতিবাহিত করিয়া প্রিয়াবিরহী কামুক সেই যক্ষ বিরহকৃশ প্রকোষ্ঠ হইতে স্বর্ণবলয় স্খলিত হওয়ায় নিরাভরণ হইয়া আষাঢ় মাসের প্রথম দিনে পর্ব্বতের প্রস্থদেশে সংলগ্ন এবং দেখিতে তট প্রদেশে ক্রীড়ার্থ দন্তাঘাতকারী হস্তীর মত মেঘ দর্শন করিয়াছিলেন।

৩। কুবেরানুচর সেই যক্ষ অন্তঃস্তম্ভিতাশ্রু হইয়া কেতকীকুসুমোৎপত্তির হেতু সেই মেঘের সমীপে কোনও রকমে অবস্থান করিয়া বহুকাল যাবৎ চিন্তা করিয়াছিলেন। কণ্ঠালিঙ্গনানুরাগিণী স্ত্রী [নিকটে] থাকিলেও পুরুষের চিত্ত মেঘদর্শনে শৃঙ্গারচেষ্টা-বিকল হয়, [সেই স্ত্রী] দূরে থাকিলে আর কথা কি?

৪। শ্রাবণ মাস নিকটবর্ত্তী হওয়ায়, প্রিয়ার জীবনরক্ষা যাহার প্রয়োজন এরূপ নিজের কুশলময় সংবাদ মেঘদ্বারা পাঠাইতে ইচ্ছুক হইয়া সেই যক্ষ অভিনব কুটজ কুসুমে রচিত অর্ঘ প্রদানানন্তর প্রীত হইয়া যে প্রেমে প্রীতিই প্রধান এরূপ স্বাগত প্রশ্ন জিজ্ঞাসা করিলেন।

৯। যে হেতু অনুকূল (পৃষ্ঠদেশবর্তী) বায়ু তোমাকে যেরূপ ধীরে ধীরে চালাইতেছে এবং [যে হেতু] চাতক হৃষ্ট হইয়া তোমার বামভাগে অবস্থান করিয়া মধুর শব্দ করিতেছে, [হেতু] সেই মনে হয়, আকাশে শ্রেণীবদ্ধভাবে অবস্থিত বকীসকল গর্ভাধানসমর্থ পরিচয়সম্পন্ন নয়নাহ্লাদকর তোমাকে সেবা করিবে।

১০। অবাধগতিসম্পন্ন তুমি অবশ্যই, বিরহের দিনগুলির গণনায় ব্যাপৃতা [এজন্যই] জীবিতা পতিব্রতা জ্যেষ্ঠভ্রাতৃজায়াকে দর্শন করিবে। প্রিয়জনবিরহ উপস্থিত হইলে প্রত্যাশারূপ মনোরথ প্রায়শঃই অঙ্গনাগণের প্রেমার্দ্র সদ্যঃপতনশীল কুসুমসদৃশ হৃদয় ধারণ করিয়া রাখে।

১১। যে গর্জন ভূমিকে উদ্‌গতছত্রিকারূপ ছত্র সমন্বিত করিতে সমর্থ হয়, তোমার সেই শ্রুতিসুখকর গর্জন শ্রবণ করিয়া মানস সরোবরের জন্য উৎকণ্ঠিত রাজহংসগণ মৃণাল-নবাঙ্কুর খণ্ডরূপ পাথেয়-সমন্বিত হইয়া কৈলাস পর্বত পর্যন্ত আকাশে তোমার সহচর হইবে।

১২। [তোমার] প্রিয় বন্ধু, উন্নত, কটক প্রদেশে পুরুষশ্রেষ্ঠের নমস্কার্য শ্রীরামচন্দ্রের চরণচিহ্নযুক্ত ঐ রামগিরিকে আলিঙ্গন করিয়া আমন্ত্রণ বাক্যে সন্তুষ্ট কর। প্রতি বর্ষাকালে তোমার সম্পর্ক লাভ করিয়া দীর্ঘকাল বিচ্ছেদজনিত উষ্ণবাষ্প মোচন করায় যাহার স্নেহের অভিব্যক্তি হয়।

১৩। হে জলদ! [আমি] বলিতেছি, আমার নিকট হইতে প্রথমে তোমার গমনযোগ্য পথ শুনিয়া লও, তৎপর আদরের সহিত শ্রোতব্য আমার সংবাদ শ্রবণ করিবে। যে পথে ক্লান্ততর হইলে পর্বতসমূহে অবস্থান করিয়া এবং কৃশতর হইলে নদীপ্রবাহসমূহের লঘুপাক জল পান করিয়া গমন করিবে।

১৪। বায়ু কি পর্বতের শৃঙ্গ উড়াইয়া লইতেছে? এই হেতু (শৃঙ্গপাতভয়ে) ঊর্দ্ধমুখী মুগ্ধ সিদ্ধাঙ্গনাগণ ভয়ে ভয়ে তোমার ঊর্দ্ধগতি দর্শন করিবে। তুমি উত্তরাভিমুখ হইয়া পথে দিগ্‌গজগণের স্থূল শুণ্ডপ্রহার বর্জন করত নূতন হিজ্জলপুষ্পসমন্বিত এই স্থান হইতে আকাশে উঠিয়া যাও।

১৫। রত্নসমূহের মিশ্রিত প্রভার ন্যায় দর্শনীয় এই ইন্দ্রধনুঃখণ্ড পূর্বদিকে বল্মীকস্তূপ হইতে আবির্ভূত হ'তেছে। যাহা দ্বারা তোমার শ্যামদেহ, উজ্জ্বলকান্তি ময়ূরপুচ্ছদ্বারা গোপবেশধারী কৃষ্ণের শ্যাম দেহের ন্যায় অতীব শোভা প্রাপ্ত হইবে।

১৬। কৃষিকার্যের ফল তোমার অধীন, এজন্য প্রেমার্দ্র ভ্রূভঙ্গীতে অনভিজ্ঞ পল্লী-নারীগণের সাদর দৃষ্টিপাতে বীক্ষিত হইয়া তৎকালে হলকর্ষণে ঘ্রাণ-তৃপ্তিজনক শৈলবহুল মাল নামক ক্ষেত্রে আরোহণ করিয়া (তথায় বর্ষণ করিয়া) ক্ষিপ্রগামী হইয়া আবার কিছু উত্তর ও কিছু পশ্চিমদিকে গমন করিবে।

১৭। হে মেঘ! চিত্রকূট পর্বত পথশ্রমে দুঃখপ্রাপ্ত তোমাকে প্রশংসা করিয়া [তাহার] উন্নত মস্তকে ধারণ করিবে। তুমিও ধারাবৃষ্টি দ্বারা তাহার গ্রীষ্মকালীন অগ্নি (দাবাগ্নি)

নির্ব্বাপিত করিবে, মহৎ ব্যক্তিদিগকে [কৃত] সদ্ভাবনিষ্ঠ উপকার অচিরেই সফল হয়।

১৮। আম্রকূট নামক পর্ব্বত ধারাবৃষ্টিদ্বারা দাবাগ্নি-নিবারক পথশ্রমে ক্লান্ত তোমাকে সম্যক্‌রূপে মস্তকে বহন করিবে। ক্ষুদ্র ব্যক্তিও আশ্রয়ের জন্য মিত্র আগমন করিলে পূর্ব্বোপকার পর্য্যালোচনায় বিমুখ হয় না, যে তাদৃশ উন্নত সে কি বিমুখ হইতে পারে?

১৯। পরিণতফলশোভিত বনচূতদ্বারা আবৃতপার্শ্ব আম্রকূটপর্ব্বত মসৃণ কেশবন্ধ-তুল্যবর্ণ তুমি শৃঙ্গে আরোহণ করিলে মধ্যভাগে শ্যামবর্ণ মধ্যেতর বিস্তারে পাণ্ডুবর্ণ পৃথিবীর স্তনের ন্যায় দেবদম্পতিগণের দর্শনীয় অবস্থা প্রাপ্ত হইবে মনে করি।

২০। যাহার লতাগৃহ বনচরবধূগণের বিহারভূমি এমন সেই আম্রকূট পর্ব্বতে ক্ষণকাল অবস্থান করত জল বর্ষণ করায় ক্ষিপ্রগতি হইয়া তাহার পরবর্ত্তী পথ অতিক্রম করিয়া পাষাণ-দ্বারা বন্ধুর বিন্ধ্য পর্ব্বতের পাদদেশে প্রবাহিতা নর্ম্মদা নদী হস্তীর দেহে রেখাভঙ্গীদ্বারা বিরচিত পত্রাবলীর ন্যায় দর্শন করিবে।

২৮। বিশ্রাম করার পর, বননদীর তীরে উৎপন্ন উপবনের যূথিকামুকুলগুলি নূতন জলকণাদ্বারা সেচন করত যাহাদের কর্ণোৎপল কপোলের স্বেদ মুছিবার জন্ম মার্জনরূপ পীড়াদ্বারা মলিনতা প্রাপ্ত হইয়াছে এরূপ পুষ্পচয়ন-কারিণীগণের মুখে ছায়া প্রদান হেতু ক্ষণকালের জন্ম পরিচিত হইয়া প্রস্থান করিবে।

২৯। উত্তরদিকে প্রস্থানকারী তোমার [পক্ষে উজ্জয়িনীর] পথ বক্র হইলেও উজ্জয়িনীর সৌধোপরিভাগে অনুরাগ প্রকাশে (অর্থাৎ সৌধের উপরিভাগ দর্শন করিতে) বিমুখ হইও না। সেখানে বিদ্যুল্লতার স্ফুরণ হইতে ভীত চঞ্চলকটাক্ষ পুরনারীগণের লোচনের সহিত যদি খেলা না কর তবে তোমার জন্ম বিফল।

৩০। উজ্জয়িনী পথে তরঙ্গসঞ্চালনে শব্দায়মান হংসাদি পক্ষিশ্রেণিরূপ মেখলা দাম-সমন্বিত, ইতস্ততঃ খলনবশতঃ মনোহররূপে, প্রবাহিত, এবং যে আবর্তরূপ নাভি দেখাইতেছে সেই নির্বিন্ধ্যানামক নদীর জলমধ্যে সঙ্গত হইয়া পথে উপস্থিত হও। যেহেতু প্রিয় পুরুষবিষয়ে স্ত্রীলোকদিগের ভাববিশেষ [ই] প্রথম প্রণয়বাক্য।

৩১। হে সৌভাগ্যশালিন! যাহার জল বেণীর মত কৃশ, এবং যাহার কান্তি তটজাত বৃক্ষ হইতে পতিত শুষ্ক পত্রদ্বারা পাণ্ডুর সেই সিন্ধুনামক নদী, নির্বিন্ধ্যা নদী অতিক্রম করিয়া প্রস্থিত তোমার সৌভাগ্য নিজের বিরহাবস্থাদ্বারা প্রকাশ করিতেছে, সে যে প্রকারে নিজের কৃশত্ব পরিত্যাগ করিতে পারে তাহা তোমারই কর্তব্য।

৩২। [বৎসরাজ] উদয়নের চরিত্রকীর্তনে অভিজ্ঞ গ্রামের বৃদ্ধগণ যেখানে বর্তমান আছেন, সেই অবন্তীপুরী প্রাপ্ত হইয়া পূর্বোক্ত শোভা-সমৃদ্ধিতে বিশালা বিশালা নামক পুরীর অনুসরণ করিবে। ঐ পুরী যে পরিমাণ পুণ্য থাকিলে স্বর্গে থাকা যায় তাহা উপভোগদ্বারা অল্প হইয়া গেলে পৃথিবীতে সমাগত স্বর্গবাসিগণের ভুক্তাবশিষ্ট পুণ্যদ্বারা সমানীত কান্তি সমন্বিত স্বর্গের একটি অংশের ন্যায়।

৩৩। সেখানে সারসদিগের পটু মত্ততাবশতঃ কৃত অব্যক্ত-মধুর শব্দ দূরে বহন করত প্রত্যুষে বিকসিত পদ্মগন্ধের সহিত সম্পর্কবশতঃ সুরভি মন্দগতিহেতু শরীরের হিতকারী শিপ্রাসম্পর্কিত বায়ু অভিলাষজ্ঞাপনে চাটুকার প্রিয়তমের ন্যায় স্ত্রীগণের রতিক্রিয়া-জনিত শ্রান্তি অপনোদন করে।

৩৪। পথে তোমার অঙ্গরাশি আয়াসিত হওয়ায় ইহার (উজ্জয়িনীর) পুষ্পসুরভিত রমণীয় সুন্দরী নারীগণের পাদরাগচিহ্নিতগৃহে আয়াস ত্যাগ করিয়া গবাক্ষ হইতে নির্গত কেশসংস্কারের জন্ম কৃত ধূমদ্বারা বর্দ্ধিতকলেবর হইয়া বন্ধুপ্রীতিহেতু গৃহময়ূরগণ কর্তৃক প্রদত্ত নৃত্যোপহার লাভ করিয়া [চণ্ডেশ্বরের মন্দিরে যাইবে]।

৩৫। প্রভু নীলকণ্ঠের কণ্ঠকান্তির ন্যায় কান্তিহেতু প্রমথগণ-কর্তৃক সাদরে দৃশ্যমান তুমি উৎপলপরাগের সৌরভযুক্ত, জলবিহারে অত্যাসক্ত যুবতিগণের স্নানীয় সুগন্ধি দ্রব্য দ্বারা সুরভিত, গন্ধবতী নদীর বায়ুদ্বারা যাহার উদ্যান কম্পিত হয় এরূপ পবিত্র ত্রিভুবনগুরু চণ্ডেশ্বরের মন্দিরে গমন করিবে।

৩৬। হে মেঘ! [সন্ধ্যাকাল ভিন্ন] অন্যসময়ে তুমি মহাকালসমীপে উপস্থিত হইলেও যাবৎ সন্ধ্যা হয় তাবৎ পর্য্যন্ত থাকিবে। মহাদেবের প্রশংসনীয় সন্ধ্যাকালীন আরত্রীকে ঢাকের কার্য্য করিয়া ঈষৎ গম্ভীর গর্জ্জনের সম্পূর্ণ ফল লাভ করিবে।

৩৭। সেই মহাকালায়তনে যাহাদের ক্ষুদ্র ঘণ্টাগুলি চরণবিক্ষেপে শব্দিত হইতেছে এবং পদ্মরাগাদি রত্নের কান্তিমিশ্রিত দণ্ডসমন্বিত বিলাসবশতঃ পরিচালিত চামর দ্বারা হস্ত ক্লান্ত হইয়াছে সেই বেশ্যাগণ তোমার নিকট হইতে নখক্ষতের সুখজনক বৃষ্টির প্রথম বিন্দুসকল প্রাপ্ত হইয়া তোমার প্রতি ভ্রমরশ্রেণীর ন্যায় দীর্ঘ কটাক্ষ নিক্ষেপ করিবে।

৩৮। তৎপরে মহাদেবের তাণ্ডবনৃত্য আরম্ভ হইলে, নূতন জবাকুসুমের ন্যায় সন্ধ্যাকালীন তেজ ধারণ করিয়া নৃত্যকালে উত্তোলিত [মহাদেবের] বাহুরূপ বৃক্ষসমূহ মণ্ডলাকারে আলিঙ্গন করত মনোবিকারবিশেষ দূরীকৃত করায় নিশ্চল স্তিমিত নয়নে ভবানীকর্তৃক অবলোকিত-ভক্তি তুমি মহাদেবের সরক্ত গজচর্ম্ম-ধারণাভিলাষ অপনোদন করিবে।

৩৯। সেই উজ্জয়িনীতে রাত্রিকালে রাজপথ নিবিড় অন্ধকারাচ্ছাদিত হইলে স্বর্ণরেখার ন্যায় মনোহর বিদ্যুৎ দ্বারা প্রিয়গৃহে প্রস্থিত নারীদিগের পথ দেখাইবে। বর্ষণকালীন গর্জ্জনে সশব্দ হইও না, যেহেতু তাহারা বিহ্বল হইবে।

৪০। যেখানে পারাবতগণ নিদ্রিত হইয়াছে এমন কোন সৌধগৃহের বলভিতে দীর্ঘকাল স্ফুরণবশতঃ ক্ষীণ বিদ্যুৎপত্নী সমন্বিত তুমি সেই রাত্রি অতিবাহিত করিয়া সূর্য্য উদিত হইলে আবার অবশিষ্ট পথ অতিক্রম করিবে। যেহেতু যাহারা বন্ধুর কার্য্য স্বীকার করিয়াছে তাহারা শিথিলপ্রযত্ন হয় না।

৪১। সেই সময়ে প্রণয়িগণ খণ্ডিতা নারীদিগের নয়নজল মুছিয়া দিবে। অতএব শীঘ্র সূর্য্যের পথ পরিত্যাগ করিবে। সেই সূর্য্যও নলিনীর পদ্মানন হইতে হিমরূপ নয়নজল প্রশমন করিবার জন্য প্রত্যাবৃত্ত হইয়াছেন, তুমি তাহার কররোধ করিলে তোমার প্রতি অতি বিদ্বেষপরায়ণ হইবেন।

৪২। নির্ম্মল চিত্তের ন্যায় গম্ভীরা নদীর জলে স্বভাবসুন্দর তোমার প্রতিবিম্বশরীর প্রবেশ লাভ করিবে, অতএব তুমি ধৈর্য্য অবলম্বন করিয়া ইহার কৈরববৎ শুভ্র চঞ্চল প্রোষ্ঠী মৎস্যের উল্লুণ্ঠিতরূপ অবলোকন ব্যর্থ করিতে পার না।*

৪৩। হে সখে! সেই গম্ভীরা নদীর বেতসলতার শাখা প্রাপ্ত হওয়ায় করধৃতবৎ প্রতীয়মান, নীলবর্ণ, সৈকত-নিতম্বমুক্ত সলিল-বসন হরণপূর্ব্বক অবস্থিত তোমার প্রস্থান কষ্টকর হইবে। যে আস্বাদ পাইয়াছে এমন কে বিশালজঘনাকে পরিত্যাগ করিতে সমর্থ হয়।

৪৪। দেবগিরিতে গমনেচ্ছু তোমার ক্ষরিত জলবিন্দুদ্বারা বাষ্পায়মানা পৃথিবীর গন্ধসংসর্গে মনোহর, হস্তিগণকর্তৃক নাসাবিবর-ধ্বনি সহকারে সুন্দরভাবে পীয়মান, বনজাত যজ্ঞডুমুর বৃক্ষ-ফলের পক্বতাসম্পাদক শীতল বায়ু ধীরে ধীরে প্রবাহিত হইবে।

৪৫। সেখানে নিত্যবাসকারী কার্ত্তিকেয়কে তুমি নিজকে পুষ্পবর্ষিমেঘরূপে পরিণত করাইয়া ব্যোমগঙ্গাজলে সিক্ত পুষ্পবৃষ্টিদ্বারা স্নান করাইবে। যেহেতু কার্ত্তিকেয় রূপ সূর্য্য হইতেও তীব্র সেই তেজ ইন্দ্রসেনাদিগের রক্ষার জন্য শশিশেখর অগ্নিমুখে নিক্ষেপ করিয়াছেন।

৫৫। বায়ু প্রবাহিত হইতে থাকিলে যদি সরল বৃক্ষের স্কন্ধ ঘর্ষণ হইতে উৎপন্ন দাবানল—স্ফুলিঙ্গদ্বারা চমরীগণের কেশসমূহ দাহ করত সেই হিমালয়কেও পীড়িত করে, তবে তুমি প্রচুর জলধারাদ্বারা এই পর্বতকে শান্তিযুক্ত করিবে, যে হেতু উত্তম ব্যক্তিগণের বিভূতি বিপন্ন ব্যক্তিগণের বিপদ-বিনাশের জন্যই হইয়া থাকে।

৫৬। সেই হিমালয়ে যে শরভবৃন্দ গর্জনশীল অলঙ্ঘনীয় তোমাকে সহিতে না পারিয়া দর্পাধিক্যবশতঃ নিজের অঙ্গভঙ্গের জন্যই উপরিভাগে [তোমাকে] লঙ্ঘন করিতে উপক্রম করিবে, তাহাদিগকে প্রচুর বর্ষোপল বৃষ্টিরূপ হাস্যদ্বারা বিক্ষিপ্ত করিবে। ফলশূন্য আরম্ভে যাহাদের যত্ন এমন কেই বা তিরস্কারের আস্পদ না হইয়া থাকে।

৫৭। সেই হিমালয় কোনও শিলাখণ্ডে বিস্পষ্ট, লব্ধসিদ্ধি যোগিকর্তৃক নিরন্তর পূজিত, শশিশেখরের চরণচিহ্ন ভক্তিনত হইয়া প্রদক্ষিণ করিবে। যাহা দেখিলে শ্রদ্ধাশীল ব্যক্তিগণ পাপ দূরীভূত করিয়া দেহত্যাগের পর ইহার চিরস্থির নন্দিভৃঙ্গিপ্রভৃতির যে পদ তাহা পাইতে সমর্থ হয়।

৫৮। সেখানে কীচক নামক বংশ-বিশেষ বায়ুপরিপূর্ণ হইয়া মধুর শব্দ করিতেছে, সম্যক্ অনুরক্ত কিন্নরীগণ ত্রিপুর-বিজয় গান করিতেছে, এখন যদি তোমার গভীর ধ্বনি মুরজ ধ্বনির ন্যায় পর্বতগহ্বরে সংক্রান্ত হয়, তবে পশুপতির সঙ্গীত-বস্তুটি সম্পূর্ণ হইবে।

৫৯। হিমালয়ের প্রান্তদেশসমীপে সেই সেই বিশেষ দর্শনীয় বস্তু অতিক্রম করিয়া পরশুরামের কীর্তিপ্রসারের হেতু হংসগণের মানস সরোবরে যাইবার দ্বারস্বরূপ যে ক্রৌঞ্চ-পর্বতের রন্ধ্র আছে সেই রন্ধ্রপথে দৈত্যরাজ বলির বন্ধনে প্রবৃত্ত ত্রিবিক্রমের কৃষ্ণবর্ণ পাদের ন্যায় বক্রতা ও দীর্ঘতায় শোভমান তুমি উত্তর দিকে গমন করিবে।

৬৪। তুমি নিজের ইচ্ছানুসারে স্বর্ণপদ্মজনক মানস সরোবরের জল গ্রহণ ও ক্ষণকাল সুরগজের মুখে বস্ত্রদ্বারা প্রীতির ন্যায় প্রীতিসম্পাদন এবং জলকণসহিত বায়ু দ্বারা সুরতরুর বস্ত্র সকল কম্পিত করত কান্তিদ্বারা পদ্মরাগাদি ভেদে ভিন্নতা প্রাপ্ত স্ফটিকোজ্জ্বল সেই পর্ব্বতের উপভোগ করিবে।

৬৫। প্রিয়তমের ন্যায় সেই কৈলাস পর্ব্বতের অঙ্কে যাহার গঙ্গারূপ বস্ত্র স্খলিত হইয়াছে, হে কামগামিন্! তুমি সেই অলকাপুরী দর্শন করিয়া চিনিতে পারিবে না তাহা নয়। যে অলকা বর্ষাকালে উচ্চপ্রাসাদসমূহ দ্বারা জলস্রাবী মেঘসমূহ ধারণ করে।

১৩। যে অলকাতে কাম কুবের-সখা মহাদেব নিজরূপে বাস করেন জানিয়া ভয়ে ভ্রমরগুণ ধনু প্রায় ধারণ করেন না। তাহার উত্তম ভ্রূভঙ্গের সহিত দৃষ্টি প্রযুক্ত হয় যাহাতে, কামিরূপ লক্ষ্যে সফলপ্রয়োগ এরূপ চতুর বনিতাগণের বিলাসদ্বারাই সিদ্ধ হয়।

১৪। সেই অলকাতে কুবেরগৃহের উত্তর দিকে আমার গৃহ ইন্দ্রধনুর ন্যায় সুন্দর তোরণদ্বারা দূর হইতে লক্ষ্য হয়, যাহার উপবনে আমার কৃত্রিম পুত্র, প্রিয়াকর্তৃক প্রতিপালিত করস্পর্শযোগ্য স্তবকাবনত ক্ষুদ্র মন্দার বৃক্ষ আছে।

১৫। আমার এই আগারে ইন্দ্রনীল মণিদ্বারা বিরচিত আরোহণ-পথ বিশিষ্ট মসৃণ প্রবাল-মণির ন্যায় মৃণালসমন্বিত স্বর্ণকমল-কুটমলে পরিব্যাপ্ত দীর্ঘিকাও আছে। যাহার জলে বাস করায় হংসগণ বিগতক্লেশ হইয়া তোমাকে দেখিয়াও নিকটবর্ত্তী মানস সরোবরের চিন্তা করে না।

১৬। সেই দীঘির তীরে মনোহর ইন্দ্রনীলমণি-বিরচিত-শৃঙ্গ সুবর্ণকদলীতরুর বেষ্টনে সুদৃশ্য বিহার-গিরি আছে। হে বন্ধো। যাহার প্রান্তভাগে বিদ্যুৎস্ফুরণ হয় এমন তোমাকে দেখিয়া, আমার গৃহিণীর প্রিয় এই হেতু ভীতচিত্তে সেই ক্রীড়াপর্ব্বতেরই চিন্তা করিতেছি।

১৭। এই ক্রীড়াপর্ব্বতে কুরবকবেষ্টিত অতিমুক্তলতাগৃহের নিকটবর্ত্তী চঞ্চল পল্লব-শোভিত একটি রক্তবর্ণ অশোক বৃক্ষ এবং একটি মনোহর বকুল বৃক্ষ আছে। তাহার মধ্যে একটি (অশোক)-আমার সহিত তোমার সখীর বাম চরণের অভিলাষ করে, অন্যটি (বকুল) দোহদচ্ছলে তাহার মুখমদ্যের আকাঙ্ক্ষা করে।

১৮। সেই দুই বৃক্ষের মধ্যভাগে অনতিকঠোর বাঁশের আভার ন্যায় আভাবিশিষ্ট মণি (মরকত) দ্বারা বদ্ধমূলদেশ স্ফটিকময় বেদির উপরিভাগে সুবর্ণরচিত একটি বাসদণ্ড আছে, ক্বণৎকঙ্কণ-মনোহর হস্ততালিকা দ্বারা মৎপ্রিয়া কর্তৃক নর্তিত তোমাদের বন্ধু ময়ূর দিবাবসানে যাহার উপর উপবেশন করে।

১০৩। হে সুভগে! শ্যামবর্ণ লতায় তোমার অঙ্গসাদৃশ্য, বিস্মিত মৃগীনয়নে দৃষ্টিপাত, চন্দ্রে মুখকান্তি, ময়ূরপুচ্ছকলাপে কেশ, অল্প নদীতরঙ্গে ভ্রূক্ষেপ সাদৃশ্য অনুভব করিতেছি, হায় কোনও একস্থানে তোমার সাদৃশ্য নাই।

১০৪। হে বালে! কাম জলধারাপাতে সিক্ত স্থলের ন্যায় সুগন্ধবিশিষ্ট তোমার এই মুখের দূরে অবস্থিত কৃশ আমাকেও হিংসা করে। গ্রীষ্মাবসানে নানাদিগে সংলগ্ন ইতস্ততঃ স্থিত মেঘদ্বারা সূর্য্যকিরণ যে দিনে খণ্ডখণ্ডীকৃত হয় সেই দিনগুলি কিভাবে যাইবে, ইহা চিন্তাকর।

১০৫। প্রণয়-কোপাবস্থাযুক্ত তোমার প্রতিকৃতি গৈরিকাদি রঞ্জকদ্রব্যদ্বারা শিলাপট্টে চিত্রিত করিয়া যখনই নিজকে তোমার চরণে পতিত করিতে ইচ্ছা করি তখনই নিরন্তর প্রবৃদ্ধ অশ্রুধারা আমার দৃষ্টি আচ্ছাদিত হয়। দারুণ বিধাতা চিত্রেও আমাদের মিলন সহ্য করে না।

১০৬। স্বপ্নাবস্থায় কোনও প্রকারে প্রাপ্ত তোমাকে গাঢ় আলিঙ্গন করিবার জন্য শূন্যে প্রসারিতবাহু আমাকে নিরীক্ষণকারিণী বনদেবতাগণের মুক্তাবৎ স্থূল বাষ্পবিন্দু অনেকবার তরুপল্লবোপরি পতিত হয় না, এরূপ নহে।

APPENDIX I.

VARIANT READINGS OF THE MEGHA-DŪTA

मेघदूतस्य पाठान्तराणि

Verse Line Bharata Mallika

1. 1. स्वाधिकार०—स्वाधिकारात् ।

2. 3. प्रथमदिवसे—प्रशमदिवसे

3. 1. केतकाधान०—कौतुकाधान० ।

4. 1. नभसि—मनसि । 2. लम्बार्थां—लम्बनार्थां, ०नार्थं ।
3. स प्रश्रयैः—संप्रश्रयैः । 5. 4. प्रकृतिकृपणा०—प्रणयकृपणा० ।

6. 1. पुष्करा०—पुष्कला० । 4. मोघा—वंध्या ।

7. 2. धनपति०—धनपतेः ।

8. 2. प्रत्ययादाश्वसत्यः—प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।
4. ०प्यहमिव—०प्ययमिव ।

9. 2, चातकस्ते सगर्वः—चातकस्ते सनन्दः, चातकस्तोयगृध्नुः, चातकस्ते सगन्धः । 3. क्षमपरिचयं—स्थिरपरिचयं, क्षमपरिचयात्, क्षणपरिचयात् ।
4. सेविष्यन्ते—प्रेक्षिष्यन्ते ; ०सुभगं—०सुखदं ।

10. 2. अविहत०—अवहित० । 4. सद्यः पाति—सद्यः पात० ।

11. 1. ०मुच्छिलीन्ध्रातपत्रां—०मुच्छिलिन्ध्रामवन्ध्यां, ०मुत्सिलिन्ध्रामवन्ध्यं, ०मुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां, ०मुच्छिलिन्ध्रातपत्राम् ।

12. 3. भवतो—भवता ।

13. 1. तावच्छृणु—मत्तः शृणु । 2. ०णानुरूपं—०णानुकूलं ।
3. श्रोत्रपेयं—श्रव्यबन्धम् । 4. ०स्रोपयुज्य—०स्रोपभुज्य ।

14. 1. हरति—वहति । 2. दृष्टोच्छ्राय०—दृष्टोत्साह० ।
4. ०वलेपान्—०वलेहान् ।

15. 1. रत्नच्छाया—रत्नच्छाय० । 3. कान्तिमापत्स्यते—कान्तिमालप्स्यते ।

৮৩। অতি ক্রন্দনে স্ফীত নয়নসমন্বিত, শ্বাস বায়ুর উষ্ণতা বশতঃ বর্ণান্তর প্রাপ্ত অধরোষ্ঠ-বিশিষ্ট লম্বমান কুন্তল হেতু অসম্পূর্ণাভিব্যক্ত হস্তোপরি স্থাপিত সেই প্রিয়ার মুখ তোমার অনুসরণে মলিনকান্তি চন্দ্রের দীনতা ধারণ করিয়াছে।

৮৪। সেই আমার প্রিয়া [প্রোষিতের আগমন কামনায়] দেবতারাধনে ব্যাপৃতা, অথবা [বিরহ কাতরা আমার যেরূপ কৃশতা, প্রিয়েরও সেইরূপ হইয়াছে এইরূপ] ভাবদ্বারা অনুমেয় আমার বিরহকৃশ প্রতিকৃতি চিত্রণরতা, কিংবা "হে বিনীতে সারিকে, তুমি কি ভর্তার স্মরণ করিতেছ? যে হেতু তুমি তাহার প্রীতিপাত্র" এই কথা পঞ্জরস্থিতা মধুরভাষিণী সারিকাকে জিজ্ঞাসা করিতেছে, এই অবস্থায় তোমার দৃষ্টিপথে অবিলম্বে পতিতা হইবে।

৮৫। হে সাধো! অথবা মলিন বসনাবৃত ক্রোড়দেশে বীণা স্থাপন করিয়া আমার নামচিহ্নিত পদসমন্বিত গান গাহিতে অভিলাষিণী হইয়া নয়ন জলপাতে সিক্ত বীণা কোনও রকমে মুছিয়া পুনঃ পুনঃ স্বকৃত মূর্চ্ছনা (কণ্ঠস্বরের আরোহাবরোহক্রম) ভুলিয়া যাইতেছে। [এই অবস্থায় তোমার দৃষ্টিপথে পতিতা হইবে]।

৮৬। অথবা, প্রস্থান দিন হইতে নিরূপিত (সংবৎসর রূপ) সীমার অবশিষ্ট মাসগুলি গৃহদ্বারে স্থাপিত পুষ্পদ্বারা গণনা করিয়া ভূমিতে স্থাপন করিতেছে, অথবা মনে মনে আরোপিত যাহার আরম্ভ এরূপ আমার সহবাস অনুভব করিতেছে [এই অবস্থায় দৃষ্টিপথে পতিত হইবে]। পতিবিরহে নারীগণের এইগুলি প্রায়ই চিত্তবিনোদের উপায় হয়।

৯২। সেই দুর্ব্বল মৎপ্রিয়া পরিত্যক্তাভরণ, অনেকবার অতিদুঃখে শয্যাক্রোড়ে স্থাপিত কোমল গাত্র ধারণ করায় তোমাকেও নব জলময় অশ্রু মোচন করাইবে। মৃদু-হৃদয় প্রায় সকলেরই অন্তঃকরণবৃত্তি করুণাময়ী হইয়া থাকে।

৯৩। তোমার সখীর মন আমার প্রতি স্নেহপূর্ণ ইহা আমি জানি, এই জন্যই প্রথম বিরহে তাহাকে পূর্ব্বোক্তাবস্থাপন্না বলিয়া মনে করিতেছি আমি নিজকে সৌভাগ্যবান্ মনে করিয়া এরূপ বলিতেছি না। হে ভ্রাতঃ! আমি যাহা বলিলাম সেই সকলই শীঘ্র তোমার অনুভবসিদ্ধ হইবে।

৯৪। চূর্ণকুন্তলদ্বারা নিরুদ্ধাপাঙ্গ অঞ্জনজাত স্নিগ্ধতাহীন, মদ্য পরিত্যাগ করায় ভ্রূভঙ্গহীন, তুমি নিকটবর্ত্তী হইলে উপরিভাগে স্পন্দনযুক্ত মৃগলোচনা তোমার সখীর নয়ন মৎস্যসঞ্চালনে চঞ্চল কুবলয়ের শোভার সহিত সাদৃশ্য প্রাপ্ত হইবে মনে করি।

৯৫। মদীয় নখচিহ্নবিরহিত, চিরকাল সেবিত মৌক্তিকসমূহ, দৈববশে মোচিত, রতিক্রিয়াবসানে আমার করমর্দ্দনযোগ্য, রসার্দ্র কদলীস্তম্ভের ন্যায় পাণ্ডুর বর্ণ ইহার বাম ঊরু স্পন্দিত হইবে।

৯৬। হে মেঘ! তোমার গমনকালে যদি তিনি নিদ্রা সুখ লাভ করিয়া থাকেন, তবে সেখানে থাকিয়া গর্জ্জন পরিত্যাগ করত একপ্রহর কাল অপেক্ষা করিবে। প্রণয়ী আমাকে কোনও প্রকারে স্বপ্নে প্রাপ্ত হইলে, ইহার গাঢ় আলিঙ্গন তৎক্ষণাৎ যেন কণ্ঠস্খলিত ভুজলতাবদ্ধ না হয়।

৯৭। তাহাকে নিজ জলকণাসম্পর্কে শীতল বায়ুদ্বারা জাগাইয়া নূতন জাতিকুট্মলের সহিত পুনরুজ্জীবিতা স্বদধিষ্ঠিত গবাক্ষে নিশ্চলনয়না মনস্বিনীকে অন্তর্লীনবিদ্যুৎ তুমি দৃঢ় হইয়া গর্জ্জনরূপ বাক্যে বলিতে আরম্ভ করিবে।

৯৮। হে সভর্ত্তৃকে! আমাকে তোমার স্বামীর প্রিয়বন্ধু, হৃদয়ে অর্পিত তাহার বাচিক হেতু তোমার নিকটে উপস্থিত মেঘ জানিবে। যে মেঘ নারীগণের বেণিমোচনে উৎকণ্ঠিত পথে পরিশ্রান্ত প্রবাসিসমূহকে গভীর স্নিগ্ধ ধ্বনিদ্বারা ত্বরান্বিত করে।

৯৯। এইরূপ বলিলে হনুমানের প্রতি সীতার ন্যায় সেই আমার প্রিয়তমা ঊর্দ্ধমুখী ঔৎসুক্য বশতঃ বিকসিতচিত্তা হইয়া তোমাকে দেখিয়া ও সম্ভাবিত করিয়া অতঃপর শ্রোতব্য বিষয় সকল সাবধানে শ্রবণ করিবেই। হে সাধো! নারীগণের সুহৃন্মুখে প্রাপ্ত প্রিয়তমের বার্ত্তা সমাগম অপেক্ষা ঈষৎ ন্যূন।

১০০। হে দীর্ঘজীবিন্! আমার এবং তোমার বাক্যে তাহার উপকারের জন্য এইরূপ বলিবে, হে অবলে! তোমার প্রিয় রামগিরিআশ্রমে অবস্থান করিয়া কুশলে আছেন, ও বিরহিণী তোমার কুশল জিজ্ঞাসা করিতেছেন। নশ্বরদেহ প্রাণিগণের ইহাই প্রথম আশ্বাসনীয়।

১০১। দূরে অবস্থিত, প্রতিকূল দৈবকর্ত্তৃক রুদ্ধপথ সেই তোমার প্রিয়তম, ক্ষীণ, সন্তাপযুক্ত, অশ্রুপরিপ্লুত, উৎকণ্ঠাযুক্ত, দীর্ঘনিশ্বাসান্বিত তাহার দেহদ্বারা তোমার কৃশ, বিরহসন্তাপযুক্ত অশ্রুক্লিন্ন, সতত উৎকণ্ঠাযুক্ত, প্রবল উষ্ণশ্বাসবিশিষ্ট শরীরে সেই সকল ভাবনা দ্বারা প্রবেশ করিতেছে (আলিঙ্গন করিতেছে)।

১০২। তোমার যে প্রিয় সখীগণের অগ্রে তোমার মুখস্পর্শ হইবে এই লোভে যাহা শব্দোচ্চারণ করিয়াও বলার যোগ্য তাহাও তোমার কর্ণে বলিতে চঞ্চল হইত, সেই তোমার প্রিয় শ্রবণ ও নয়নের পথ অতিক্রম করিয়া তোমাকে উৎকণ্ঠার সহিত বিরচিত এই কথাগুলি আমাদ্বারা বলিয়া পাঠাইয়াছেন।

১০৩। হে সুভগে! শ্যামবর্ণ লতায় তোমার অঙ্গসাদৃশ্য, বিস্মিত মৃগীনয়নে দৃষ্টিপাত, চন্দ্রে মুখকান্তি, ময়ূরপুচ্ছকলাপে কেশ, অল্প নদীতরঙ্গে ভ্রূক্ষেপ সাদৃশ্য অনুভব করিতেছি, হায় কোনও একস্থানে তোমার সাদৃশ্য নাই।

১০৪। হে বালে! কাম জলধারাপাতে সিক্ত স্থলের ন্যায় সুগন্ধবিশিষ্ট তোমার এই মুখের দূরে অবস্থিত কৃশ আমাকেও হিংসা করে। গ্রীষ্মাবসানে নানাদিগে সংলগ্ন ইতস্ততঃ স্থিত মেঘদ্বারা সূর্য্যকিরণ যে দিনে খণ্ডখণ্ডীকৃত হয় সেই দিনগুলি কিভাবে যাইবে, ইহা চিন্তাকর।

১০৫। প্রণয়-কোপাবস্থাযুক্ত তোমার প্রতিকৃতি গৈরিকাদি রঞ্জকদ্রব্যদ্বারা শিলাপটে চিত্রিত করিয়া যখনই নিজকে তোমার চরণে পতিত করিতে ইচ্ছা করি তখনই নিরন্তর প্রবৃদ্ধ অশ্রুদ্বারা আমার দৃষ্টি আচ্ছাদিত হয়। দারুণ বিধাতা চিত্রেও আমাদের মিলন সহ্য করে না।

১০৬। স্বপ্নাবস্থায় কোনও প্রকারে প্রাপ্ত তোমাকে গাঢ় আলিঙ্গন করিবার জন্য শূন্যে প্রসারিতবাহু আমাকে নিরীক্ষণকারিণী বনদেবতাগণের মুক্তাবৎ স্থূল বাষ্পবিন্দু অনেকবার তরুপল্লবোপরি পতিত হয় না, এরূপ নহে।

১০৭। হে গুণবতি! দেবদারু বৃক্ষের পল্লবসমূহ সদ্যঃ ভাঙ্গিয়া তাহার ক্ষীরনিস্যন্দে সুগন্ধযুক্ত দক্ষিণদিকে প্রবৃত্ত যে শীতল পর্ব্বতবায়ু তাহা 'এই বায়ু পূর্ব্বে যদি তোমার অঙ্গ স্পর্শ করিয়া থাকে' এই মনে করিয়া আমি আলিঙ্গন করিয়া থাকি।

১০৮। হে বিলোললোচনে! দীর্ঘবৎ প্রতীয়মান প্রহরযুক্ত রাত্রি ক্ষণকালের ন্যায় কিরূপে সংক্ষেপ করা যায়, এবং দিবসও সর্ব্বকালে কিরূপে অল্প সন্তাপযুক্ত হয়, এইরূপে অপ্রাপ্য-মনোরথবিশিষ্ট আমার চিত্তকে অতিতীব্র তোমার বিয়োগবেদনায় অনাথ করিয়াছে।

১০৯। অয়ি! অনেক বিচার করত আমি নিজেই নিজকে দৃঢ় করিয়াছি, অতএব হে সুভগে! তুমিও অতিকাতরতা প্রাপ্ত হইও না। কোন্ ব্যক্তির নিয়ত সুখ বা নিয়ত দুঃখ উপস্থিত হয়? অবস্থা রথচক্রের প্রান্তভাগের ন্যায় নিম্নগামিনী ও ঊর্দ্ধগামিনী হইয়া থাকে।

১১০। বিষ্ণু অনন্তশয্যা হইতে উঠিলে আমার শাপাবসান হইবে এই চারিটা মাস চক্ষুবুজিয়া অতিবাহিত কর। পরে আমরা প্রবৃদ্ধ শারদীয় জ্যোৎস্না-সমুদ্ভাসিত রজনীতে বিরহকালে বহুচিন্তিত স্বকীয় অভিলাষ উপভোগ করিব।

১১১। তিনি পুনরায় বলিয়াছেন যে, পূর্ব্বে শয্যায় তুমি আমার কণ্ঠলগ্না ভাবে নিদ্রিতা হইয়া কোনও প্রকার রোদন করিতে করিতে শীঘ্রই জাগরিতা হইয়াছিলে। পুনঃ পুনঃ রোদন কারণ প্রশ্ন করায় তুমি গূঢ় হাস্যসহকারে এইরূপ বলিয়াছিলে—হে ধূর্ত্ত! কোনও স্ত্রীর সহিত ক্রীড়ারত তোমাকে আমি স্বপ্নে দেখিয়াছি।

১১২। হে কৃষ্ণনয়নে! এই বিশ্বাসহেতু বার্ত্তায় আমাকে কুশলী জানিয়া লোকপ্রবাদ হেতু আমার বিষয়ে অকুশলাশঙ্কিনী হইও না। বিরহ হইলেও বিগতাপৎ স্নেহকে লোকে অনির্ব্বচনীয় স্বরূপ বলিয়া থাকে, যে হেতু সেই স্নেহ ক্রিয়াদ্বারা অনুল্লামান অতএব বর্দ্ধিতরস হইয়া স্নেহপাত্রের দর্শনে রাশীভূত হয়।

১১৩। হে সাধো! এই আমার বন্ধুকার্য্য কি তুমি কর্ত্তব্যরূপে স্থির করিয়াছ? উত্তর না বলায় তোমার ধৈর্য্য কি বিবেচনা করি না, নিশ্চয়ই করি। কিছু না বলিয়াও তুমি যাচিত হইয়া চাতকদিগকে জলদান কর। সজ্জনদিগের যাচকবিষয়ে অভিলষিত বিষয়ের সম্পাদনই প্রতিবচন।

১১৪। হে মেঘ! প্রার্থনাভিপ্রায়-চিত্র-সমন্বিত আমার প্রতি স্নেহবশতঃ, অথবা 'এ অতি ব্যাকুল' এই মনে করিয়া আমার প্রতি অনুগ্রহ বুদ্ধিতে আমার প্রার্থিত এই প্রণয়িযোগ্য কার্য্য করিয়া তুমি বর্ষাকালে অধিক শোভা প্রাপ্ত হইয়া অভিলষিত দেশে বিচরণ কর। বিদ্যুতের সহিত তোমার ক্ষণকালের জন্যও যেন বিরহ না হয়।

সমাপ্ত।

APPENDIX I.

VARIANT READINGS OF THE MEGHA-DŪTA

मेघदूतस्य पाठान्तराणि

Verse Line Bharata Mallika

1. 1. स्वाधिकार॰—स्वाधिकारात ।

2. 3. प्रथमदिवसे—प्रशमदिवसे

3. 1. केतकाधान॰—कौतुकाधान॰ ।

4. 1. नभसि—मनसि । 2. लम्बार्थी—लम्बनार्थी, ॰नार्थं ।

3. स प्रश्रयैः—संप्रश्रयैः । 5. 4. प्रकृतिकृपणा॰—प्रणयकृपणा॰ ।

6. 1. पुष्करा॰—पुष्कला॰ । 4. मोघा—वंध्या ।

7. 2. धनपति॰—धनपते· ।

8. 2. प्रत्ययादाश्वसन्त·—प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।

4. ॰प्यहमिव—॰प्ययमिव ।

9. 2, चातकस्ते सगर्वं—चातकस्ते सबन्धु·, चातकस्तोयगृध्नुः, चातकस्ते सगन्धः । 3. क्षमपरिचयं—स्थिरपरिचयं, क्षमपरिचयाद, क्षणपरिचयात् ।

4. सेविष्यन्ते—प्रेक्षिष्यन्ते ; ॰सुभगं—॰सुखदं ।

10. 2. अविहत॰—अवहित॰ । 4. सद्य· पाति—सद्यः पात॰ ।

11. 1. ॰मुच्छिलीन्ध्रातपत्रा—॰मुच्छिलिन्ध्रामवन्ध्या, ॰मुत्सिलिन्ध्रामवन्ध्यं, ॰मुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां, ॰मुच्छिलिन्ध्रातपत्राम् ।

12. 3. भवतो—भवता ।

13. 1. तावच्छृणु—मत्त· शृणु । 2. ॰गानुरूपं—॰गानुकूलं ।

3. श्रोत्रपेयं—श्रव्यबन्धम् । 4. ॰क्षोपयुज्य—॰क्षोपभुज्य ।

14. 1. हरति—वहति । 2. दृष्टोच्छ्राय॰—दृष्टोत्साह॰ ।

4. ॰वलेपान्—॰वलेहान् ।

15. 1. रत्नच्छाया—रत्नच्छाय॰ । 3. कान्तिमापत्स्यते—कान्तिमालप्स्यते ।

16. 1. भ्रूविकारानभिज्ञैः—भ्रूविलासानभिज्ञैः । 3. मालं—सालम् । 4. पश्चाद्
मज लघुगति०—पश्चात् प्रवलय गति ; भूय एवो०—किंचिदेवो० ।

17. 1. अध्वक्लान्तं—अध्वश्रान्तं ; सानुमाश्रितकूटः—सानुमानाम्रकूटः ।
2. श्लाघमानः—श्लाघ्यमानः । 4. सद्भावार्द्रः—सत्कारार्द्रः ।

19. 4. मध्ये—मेघ० ।

20. 1. स्थित्वा तस्मिन्—तस्मिन् स्थित्वा । 2. तोयोत्सर्गद्रुत०—तोयोत्सर्गाद् द्रुत०, तोयोत्सर्गाल्लघु० ।

21. 1. ०स्तिक्तैः—०स्तीक्ष्णैः । 2. जम्बुकुञ्ज०—जम्बुषण्ड० ।

22. 3. दग्धा०—जग्ध्वा । 4. जललवमुच.—नवजलमुचः ।

23. 1. रभसान्—चतुरान् । 4. सोत्कम्पानि—सोत्कण्ठानि ।

24. 3. सजलनयनै.—सनयनजलैः । 4. प्रत्युद्यातः—प्रत्युद्धातः ।

25. 2. नीडारम्भे—नीडारम्भैः । 3. फलपरिणतिश्याम०—परिणतफलश्याम०, परिणतिफलश्याम० ।

26. 2. फलमतिमहत्—फलमविकल ; लब्धा—लब्ध्वा ।
3. स्वादुयुक्तं—स्वादु यत्तत्, स्वादु यस्मात् । 4. ०लोर्मि—०लोर्म्याः ।

27. 1. विश्राम०—विश्रान्ति० ।

28. 1. नवनदी०—वननदी०, नगनदी० ; तीरजातानि सिञ्च०—तीरजानां निषिञ्च० ।

29. 3. ०स्फुरण०—०स्फुरित०, ०चकितैस्तत्र—०चकितैर्यत्र ।
4. ०तोऽसि—०त. स्याः ।

30 1. वीचिक्षोभस्तनित०—वीचिक्षोभक्वणित० । 3. ०भ्यन्तरं—०भ्यन्तरः ।
4. प्रणयवचनं—प्रणयिवचनं ।

31. 1. ०सलिला—०सलिलां ; ०सलिला तामतीतस्य—०सलिलासावतीतस्य, सलिला सा त्वतीतस्य ; सिन्धु.—सिन्धुं । 2. पाण्डुच्छाया—पाण्डुच्छाया ; शीर्णपर्णैः—जीर्णपर्णैः । 3. व्यञ्जयन्ती—व्यञ्जयन्तीं ।

32. 1 ०मुदयन—०नुदयन० ; ०वृद्धां—०वृद्धान् । 2. ०मनुसर—०मुपसर ।
4. पुण्यैर्हृत०—पुण्यैः कृत० ।

33. 3. तत्र—यत्र । 4. गिप्रा०—शिप्रा० ।

34. 1. धूपै० धूमै० । 2. नृत्योपहार.—नृत्तोपचारः । 3. ०ध्वशिथान्तराराम

—०ध्वखेदं नयेथा। 4. खह्वा खेदं—नीत्वा रात्रिं, रात्रिं नीत्वा, मुह्वा खेदं, लक्ष्मीं पश्यन्।

35. 1. वीक्ष्यमाणः—दृश्यमान। 2. चण्डेश्वरस्य—चण्डीश्वरस्य। 4. ०विरत०—०निरत०।

36. 2. ०दभ्येति—०दत्येति। 4. ०मामन्द्राणां—०मामन्त्राणां।

37. 1 पादन्यासैः—पादन्यास०। 2. ०खचित०—रचित,०; क्लान्त०—वान्त०। 4 क्षयन्ति—०क्ष्यन्ते; त्वयि—त्वचि।

38. 2. सायं—सान्ध्यं; ०जवा०— ०जपा०। 3. नृत्या०—नृत्ता०।

39. 1. नक्तं—रात्रौ। 3. सौदामन्या—सौदामिन्या; ०स्निग्धया—०च्छायया।
4. ०मुखरो—विमुखो; मास्म—मा च।

40. 1. ०वडभो—०वलभौ। 41. 3. ०वदनात्—०नयनात्।

42. 3. तस्मादस्याः—तस्मात्तस्याः।

43. 2. हृत्वा—नीत्वा। 4. पुलिन०—वितत०, विपुल०।

44. 1. ०पुण्य—०रम्य। 2. ०सुभगं—०मधुरं। 4. वायुः—वातः; ०डुम्बराणाम्—दुम्बराणाम्।

45. 3. चमूना०—वसूना०।

46. 2. ०प्रेम्णा—प्रीत्या, ०दल०—०पद्०, ०स्पर्धि—०स्पर्धि। 3. ०प्लावये०—पावये०।

47. 1. आराध्यैनं—आराध्यैवं; शरवणभवं—शरवणभुवं। 2 ०मुद्गमार्गः—०र्दत्तमार्गं, ०र्दत्तवर्त्मा।

48. 3. नूनमावर्ज्य—दूरमावर्ज्य।

49 2. कृष्णसार०—कृष्णशार०। 3. ०श्रीजुषा०—०श्रीयुषा०, ०श्रीमुषा०।

50. 1. ०मधरच्छायया—०मदरच्छायया, ०मथ च्छायया। 4. ०भ्यपिच-न्मुखानि—०भ्यवर्षन्मुखानि।

51. 1. हित्वा—भूत्वा, कृत्वा, छित्वा। 2. बन्धुप्रीत्या—बन्धुस्नेहात्। 3. ०मधिगम०—०मभिगम०; सौम्य—सोम्य। 4. अन्त शुद्धस्त्व०—अन्त स्वच्छस्त्व०; ०स्त्वमपि—०स्त्वमसि।

52. 3. विहस्येव—विहस्योच०, विहस्यैव।

53. 1. पश्चार्ध०—पूर्वार्ध०। 3. संसर्पन्त्या—सन्तर्पन्त्या; छाययाऽसौ—

छायया सा । 4. ०नोपगत०—०नोपनत० ; ०सङ्गमेनापि०—०सङ्गमेवापि० ।

54. 4. शुभ्रा—रम्या, शुभ्र० । 55. 1. तं—त्वं, ०सङ्घर्ष०—०संघट्ट० ।

56 1. ये त्वां मुक्तध्वनिमसहना—ये संरम्भोत्पतनरभसाः, स्वाङ्ग०—काय० । 2. दर्पोत्सेकादुपरि—मुक्ताध्वानं सपदि, मुक्तध्वानं सपदि ; लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम्—लङ्घयेयुर्भवन्तम् । 3. ०दृष्टिहासा०—०दृष्टिपाता० । 4. के वा—केषां ।

57. 7. ०रुपहितबलिं—०रुपहृतबलिं, ०रुपचितबलिं । 3. ०द्धूतमु०—०दूर्ध्वमु० । 4. कल्पन्तेऽस्य—कल्पिष्यन्ते, संकल्पन्ते ।

58. 2. संरक्ता०—संसक्ता० । 3. निर्ह्रादी ते—निर्ह्रादस्ते ; मुरज—मुरव ; कन्दरेषु—कन्दरासु, कन्दरीषु । 4. समग्रं—समस्तः ।

59. 1. ०मतिक्रम्य—०मुपक्रम्य । 3. ०मनुसरे०—०मभिसरे०, ०मनुपते० । ०शोभी—०शाली, ०शालिः । 4. ०नियमनाभ्यु०—०नियमनेऽभ्यु०, नियमनायो० ।

60. 2. ०दर्पण०—दर्शन० । 3. ०शृङ्गो०—तुङ्गो० ; कुमुद—कुसुम । 4. प्रतिदिशमिव—प्रतिनिशमिव, प्रतिदिनमिव ।

61. 2. ०द्विरददशन०—०द्विरदरदन० । 3. शोभामद्रेः स्तिमित०—लीलामद्रेः स्तिमित० ।

62. 1, हित्वा तस्मिन्—हित्वा नीलं, तस्मिन् हित्वा 2. विचरेत्—विहरेत् । 3. ०र्जलौघ—०र्जलोऽस्या. । 4. यत्र पदयुग—कुरु सुरपद० ; पदयुगस्पर्शमारोहणेषु—मणितटारोहणायाग्रचारी, मणितटारोहणाया प्रयायी, मणिशिलारोहणायाग्रयायी ।

63. 1. वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं—जनितसलिलोद्गारमन्तःप्रवेशात्; ०नोद्गीर्ण०—०नोद्धीर्ण० । 3. ताभ्यो मोक्षस्तव यदि—ताभ्यो मोक्षो यदि तव । 4. ०लोला. श्रवणपरुषै०—०लीलाः श्रवणकटुकै० ; ०र्भाययेस्ताः—०र्भाययेस्ता, ०र्भीषयेस्ता. ।

64. 2. कामात्—कामं, ०मैरावतस्य—०मैरावणस्य । 3. वातैः......०शुकानि—कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानि स्वपार्श्वे, कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव पार्श्वे । 4. ०मित्र—०मिश्र ; विशदं—विमलं ; नाना...विशदं—नानाचेष्टैर्जलद ललितैः ; निर्विशेस्त्वं नगेन्द्रम्—निर्विशेः पर्वतं तम् ।

65. १, ०दुकूलां—०दुगूला । ३. ०विमानै०—०विमाना ।

66. २. ०मुरजाः—०मुरवाः ; ०गम्भीर०—०पर्जन्य० ।

67. १. ०मलकं—०मलके । २. लोध्र०—रोध्र० ; ०मानने श्रीः—०माननश्रीः ।

68. २. ०रचना०—०रचिता० । ३. रतिरसं—रतिफलं । ४. शनकैः—मधुरं ।

69. १. गत्युत०—गत्योत० । २. क्षतच्छेदैः—क्षतच्छेदैः, पत्रच्छेदैः ; ०नलिनैः—०कमलैः ; ०विभ्रंशिभि०—०विस्रंसिभि० । ३. मुक्ताजालै०, —मुक्ताजाल०, मुक्तालग्न० ; ०परिसरै०—०परिमलै० ; ०परिमलैर्भिन्न०, ०परिसरैश्छिन्न०—०परिचयच्छिन्न०, ०परिमलच्छिन्न०, ०परिचितच्छिन्न०, ०परिसरच्छिन्न० । ४. नैशो मार्गः—नैशः पन्थाः ।

70. १. ०च्छ्वसित०—०च्छ्वसन० । बिम्बाधराणा—यत्राङ्गनाना । २. वासः कामा०—क्षौमं रागा० ३. ०मुखगतान्—०मुखमपि । ४. ०प्रेरणा चूर्ण०—०प्रेरणश्चूर्ण० ।

71. २. सजलकणिकादीप०—नवजलकणैर्दीप०, सजलकणिकादीप०, सलिल-कणिका-दीप० । ३. ०स्त्वादृशा—स्त्वादृशो ; यत्र जालै०—यन्त्रजालै०, जालमार्गै० । ४. ०निपुणा—०निपुणं ।

72. १. ०भुजोच्छ्वासितालिङ्गिताना—०भुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां । ३. ०दैश्चोदिता-श्चन्द्रपादै०—०दैश्चोदिताश्चन्द्रपादै०, ०दैरिन्दुपादैर्निशीथे, ०द्योति-ताश्चन्द्रपादै०, ०दैः प्रेरिताश्चन्द्रपादै०, ०दैश्चन्द्रपादैर्निशीथे ।

73. ३. सभ्रूभङ्ग०—सभ्रूभङ्गं ; ०लक्ष्ये०—०लक्ष्यो० । ४. ०श्चतुर०—०श्चटुल० ।

74. १. तत्रा०—अत्रा० ; ०गृह उत्तरे०—०गृहादुत्तरे० । २. सुरपति०—त्वदमर० । ३. यस्योद्याने—यस्योपान्ते ; कान्तया वर्धितो—वर्धितः कान्तया ।

75. २. रचना—स्यूता, स्फीता ; कमलमुकुलैः—विकचकमलैः ; स्निग्ध०—दीर्घ० ; वैदूर्य०—वैडूर्य० । ४. न ध्यास्यन्ति—नाध्यासन्ति ; प्रेक्ष्य—प्राप्य ।

76. १. तस्या०—यस्या० ; रचित०—निचित०, विहित० । २. ०वेष्टन०—०वेष्टनः ४. ०स्फुरित०—०स्फुटित० ।

77. १. ०श्चात्र—०स्तत्र । २. प्रत्यासन्नः—प्रत्यासन्नो । ४. ०मदिरां—०मदिरा । दोदद०—दोहद० ।

78. 2. बद्धा—नद्धा । 3. शिञ्जद्वलय०—सिञ्जद्वलय०, शिञ्जावलय० ; नर्तितः कान्तया मे—कान्तया नर्तितो मे ।

79. 1. ०लङ्घयेथा—०लङ्घनीयं 3. मन्दच्छायं—क्षामच्छायं ।

80. 1. तत्परित्राण०—शोकसंपात० ।

81. 1. शिखर—शिखरि ; ०धरोष्ठी—०धरोष्ठी । 2. ०हरिणी०—०हरिण० । 4. ०विषये—०विषया ; ०राद्यैव—०राद्येव ।

82. 1. जानीयाः—जानीथाः । 3. गाढोत्कण्ठा—गाढोत्कण्ठा० ; बाला—बाला । 4. जाता—जाता ; ०मथिता पद्मिनीं वान्यरूपाम्—०मथिता पद्मिनीवान्यरूपा ।

83 1. प्रियाया—बहूना । 2. ०धरौष्ठम्—०धरोष्ठम् । 3. हस्तन्यस्तं—हस्ते न्यस्तं । 4 त्वदनुसरण०—त्वदुपसरण०, त्वदुपगमन० ।

84. 1. पुरा—पुरे । 2. विरहतनुवा—विरहतनु वा । 3. ०वचनां—०वचनं । सारिका—शारिका । 4. निभृते—रसिके ।

85. 1. सौम्य—सौम्यं । 3 तन्वीरार्द्रां—तन्वीमार्द्रां । 4. स्वयमपि—स्वयमधि ; कृत्वा—कृता ।

86. 1. गमन०—विरह० ; ०स्थापितस्या०—०प्रस्तुतस्या० ; ०प्रम्लितस्या० । 2. ०मुक्त०—०दत्त० । 3 संयोगं—संभोगं, मत्सङ्गं, मत्संयोगं no वा । 3. हृदयनिहिता०—हृदयरचिता० ; ०मासादयन्ती—०माखादयन्ती । 4. ०ध्वङ्गनानां—०ध्वङ्गनाना ।

87. 1. पीडयेन्मद्वियोगः—पीडयेद्विप्रयोगः, खेदयेद्विप्रयोगः । 3. ०मलं—०र्मतं । 4. ०शयनासन्न०—०शयनां सन्न०, ०शयनां सम०, ०शयनां गौध० ।

88. 1 सन्निकीर्णैक०—संनिपण्णैक० । 3. क्षणमिव—क्षण इव । 4. ०विरह-जनितैरश्रु०—०विरहशयनेष्वश्रु०, ०विरहपतितैरश्रु० ।

89. 2 ०गण्डलम्बम्—०गण्डलम्बी । 3. मत्सम्भोगः—मत्संयोगः ; कथमपि भवेत्—स्वप्नजन्येत्, कथमुपनयेत्, स्वप्नमुपनयेत्, क्षणमपि भवेत् ।

90. 2. या मयोद्वेष्टनीया—या मयोन्मोचनीया, तां मयोद्वेष्टनीयाम्, सा मयोद्वेष्ट-नीया । 4. ०नैकवेणीं—०देववेणीं ।

91. 2. तथैव—तदैव । 3. बहुभेदात्—भेदात्मसु ; सलिल०—सज्जन० ; ०दधन्ती—०दधिता ।

92. 1. पेलवं—पेशलं, कोमलं । 3. नवजलमयं—जललवमयं, जलश्यामयं, *नवजलकणं* ।

94—4. ०क्षोभाकुल०—०क्षोभाचल० ।

95. 1. वामश्चास्या—वामो वास्या. । 4 सरस०—कनक० ; ०स्तम्ब०—०गर्भ०, ०स्तम्भ० ।

96. 1. यदि सा—दयिता ; ०निद्रासुखा—०निद्रा यदि । 2. ०त्तन्नासीनः—दन्वास्यैनां ; सहेथा—सहस्व । 3. मयि—जने ।

97. 1. तामुत्थाप्य—प्रोत्थाप्यैनां । 2. ०जालकैर्मालतीनाम्—०र्मालतीना रजोभिः । 3. विद्युत्कम्पस्तिमितनयना—विद्युद्गर्भ०, विद्युद्गर्भे निहितनयना । 4. धीरध्वनित०—धीरस्तनित०, धीरः स्वनित० ।

98. 1. ०मविधवे—०मभिदधे । 2. ०शान्मनसि निहितादागतं—०शैर्मनसि निहितैरागतं, ०शैर्हृदयनिहितैरागतं, ०शाद्धृदयनिहितादागतं ।

99. 1. पवनतनये—पवनतनयं. 2. सम्भाव्य—संभाव्य ; चैव—चैवम् । 3. ०वहिता—०वहितं, ०पि हितं ; सौम्य—सोम्य । 4. कान्तोदन्त—कान्तोपान्तात् ; ०दुपगतः—०दुपनतं, ०दुपगमं, ०दुपहृत ।

100. 1. तामायुष्मन्—नामायुष्मान् ; ०दात्मनश्चोप०—०दात्मना चोप० । 2. ब्रूया एवं—ब्रूयादेवं । 3 त्वा वियुक्ता—त्वा वियुक्तं, त्वा नियुक्तः । 4. भूतानां हि क्षयिषु करणेष्वाद्यमाश्वास्यमेतत्—पूर्वाशास्यं (पूर्वाभाष्यं) सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ।

101. 1. सुतनु—प्रतनु, तनु च । 2 ०णाश्रुद्रुत०—०णास्रद्रव०, ०णाश्रु द्रव० 3. दीर्घोच्छ्वासं—उष्णोच्छ्वास, ०सोष्णोच्छ्वासं । 4 सङ्कल्पैस्तै वि०—सङ्कल्पैस्तैर्वि० ।

102 1. य. सखीनां—तत्सखीनां । 3. लोचनाभ्यामगम्य०—लोचनाभ्यामदृष्ट०, लोचनाभ्यामदृश्य० ।

103. 1. ०हरिणीप्रे०—०हरिणप्रे० . ०प्रेक्षिते—प्रेक्षणे ; ०पातं—०पातान् । 2. गण्डच्छाया—वक्त्रच्छायां, गण्डच्छाय । 4. ०स्थ—०वस्मिन् ; चण्डि—भीरु ।

105 3. ०रालुप्यते—०रालिप्यते ।

106. 2. मया—मयि, निशि । 4. ०प्लुश्रु—०प्लुत ।

107. 4. पूर्वं स्पृष्ट—पूर्वस्पृष्टं ।

108. 1. संक्षिप्येत—संक्षिप्येरन्, संक्षिप्यन्ते ; क्षण इव—क्षणमिव ; ०यामास्वि०—यामाखि० । 2. यदं—च मे । 4. गाढोष्माभिः—गाढोष्णाभि. ।

109 1. नन्वात्मानं—न त्वात्मानं, इत्यात्मानं ; ०नैवावलम्बे—०ना नावलम्बे । 2. सुतरा—नितरां । 3. कस्यात्यन्तं—कस्यैकान्तं ; ०मुपनतं—०मुपगतं ।

110. 2. मासानेतान्—मासानन्यान्, शेषान् मासान् । 3. ०गुणितं—०गणितं ; तमात्माभि०—तमेवाभि० ।

111. 1. भूयश्चापि—भूयश्चाह, भूयश्चासि ; त्वमसि—त्वमपि । 2. सत्वरं—सखनं, सस्वरं । 3. पृच्छतश्च—पृच्छतोऽसि । 4. कामपि त्वं मयेति—कामिनीं कामपि त्वम् ।

112. 3. विरह०—विरहे ; व्यापदस्ते—हासिनस्ते, ध्वंसिनस्ते, त्वभोग्या—त्वभोगा०, ह्यभोगा० । 4. दृष्टे—दिष्टे ।

113. 1. सौम्य—सोम्य । 2. प्रत्यादेशान—प्रत्याख्यातुं न, प्रत्यादेष्टुं न, तर्कयामि—कल्पयामि । 3. याचितश्चात०—याचितं चात० ।

114. 1. प्रियसमुचित प्रा०—प्रियमनुचितप्रा० प्रियसमुचितप्रार्थनं, प्रियमनुचितं प्रार्थनादात्मनो, प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो ; ०चेतसो—वर्त्मनो । 3. जलद विचर—विचर जलद । 4. भूदेव—भूदेवं ; च ते—सखे ।

APPENDIX II.

VARIANT READINGS OF THE COMMENTARY SUBODHA

Pp 1. g. 16, नायकनामनिर्देशेन v. r for नामनिर्देशेन, l 28. read उदकं before जलं, l. 28, read after छायातरवः—स्थिरच्छायवृक्षा यत्र तादृशेषु । छायया आतपाभावेन उपलक्षितास्तरवश्छायातरव इति सान्वयसंज्ञा । किंवा छायातरव. । P 4, l 9, इत्यनेनोक्तत्वात् v. r. for इत्युक्तत्वात् ; l 31, ह्रद्यं v r. for कृत्यं ; l. 33, हृद्यं v. r. for कृत्यं । P. 5, l 15 अपि तु omitted. P, 6, l. 13 add वार्ता after प्रवृत्तिं । P 7, l 26, v. r. धूमः for धूमे, l. 28, add चेतयन्ते after धायाकारपरिणतानि । P 8, l 16, add after वाच्यम्—अनेन महावंशप्रसूतो भवान्

अहृश्य दूरबन्धुस्तत्कृपापात्रमिति सूचितम्। ननु जात' वंश इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति अपादानं कथं न स्यात्। उच्यते, नात्र वंशः प्रकृतिः किन्तु वंशजः॥ l. 31, गृह्णामीत्यर्थः। v. r. for गृह्णन्ति। P. 9, l. 8 add हर before हरिष्यसि; l. 30 हेममाली v. r. for हेममालिनी; ईश्वरशब्दः v. r. for यक्षशब्दः। The latter v. r. i.e. ईश्वरशब्दः is the correct reading.

Pp. 12-15, 17 and 20. P. 12, l. 17, add अनेन before शकुनलय०; वर्त्मविरोधः v. r. for वर्त्मनिरोधः। P. 15, l. 15, add शिखरिष्विति प्रशंसायामिन्। तथा च, भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति मतुबादय इति। उचितपदोपन्यास [सोऽयं] before सोऽयम्। P. 15, l. 22, add यथा स्यात् तथा उपयुज्येति वा before अल्पतरम्। P. 17, l. 29, add वल्मीकं वामलूरः before वासुकि० P. 19, l. 15, add वा before तेन। P. 20, l. 24, मध्ये श्याम इति कथमुक्तं स्तनाग्रे v. r. for अग्रे।

Pp. 22-30. P. 22, l. 8, पानकर्मणि v. r. for दानकर्मणि। l. 18, add *कन्दलीः कीदृशीः आविर्भूताः प्रव्यक्तीभूताः प्रथमा आद्या मुकुलाः कुमला यासां तादृशीः।* नोपकन्दलर्यो हि वर्षास्वेव पुष्प्यतः। गन्धं किंभूतम् अधिकसुरभिम् अतिशयितमनोरमं after पिङ्गलम्। l. 19, add अनुसरिष्यन्तीत्यर्थः after सूचयिष्यन्तीत्युक्तम्॥ P. 23, l. 19 स्मरयति v. r. for सूचयति। P. 24, l. 27. No मानसः। P. 26, l. 24, add व्याचष्टे after नदीति। P. 27, l. 16, add न before क्रीडसि। P. 29, l. 14 अतिशयितं *v. r. for* अतिशयं। P. 30, l. 26, add अपरसुरतवाञ्छया अभ्यर्थनया after प्रार्थनया।

Pp. 33-39. P. 33, l. 8 महाकालायतनवासिनः for महाकालायतने। P. 36, l. 8, add कृत्याः क्रिया न मन्दायन्ते after किंवा। This is the right reading. P. 36, l. 14, v. r. No व्यतिरेकेण। P. 37, l, 27, add सा after तादृशी। P. 38, l. 5, add *ग्रामवानीरशाखम् before शाखा*। P. 38, l. 10, No इत्यर्थः। P. 39, l. 32, यथे v. r. for च से।

- Pp. 41-50. P. 41, l. 14, वद v. r. for मध्य। P. 43, l. 22, दालास्यागः for दालाया रेवत्याश्च त्यागः। P. 44, l. 5, करोतीत्येव v. r, for करोत्येव। P. 44, l. 6, कचेषु v. r. for करेषु। P. 44, l. 22, add *निर्मलस्फटिकवत् before* विशदं। P. 44, l. 28, add सा *after* यदा। P. 45. l. 11, सौरभ्यं *v. r. for*

सौलभ्यं। P. 45, l. 17, पङ्कस्यापि v. r. for पङ्कस्य। P. 45, l. 24, add संघट्टात् after संघर्षात्। P. 46, l. 13, भग्नाङ्गा v. r. for भग्ना। P. 47, l. 8, कण्ठस्वरो v. r. for कण्ठस्वरं। P. 48, l. 22, नासङ्गतः v. r. for नावगतिः। P. 49, l. 12, add वा after विभागेन। P. 49, l. 13, शृङ्गोपरि v. r. for उपरि। p. 49, l. 28, तदुपलक्षितत्वात् v. r. for उपलक्षितत्वात्। P. 50, l. 10, रोहण v. r. for रोपण। P. 50, l 13, add तु before न। p. 50, l. 16, ०चलनं v. r. for ०चलत्वं।

Pp. 52-58. P. 52, l. 5, धवलगृहा v. r. for धनिगृहा। P. 52, l. 10, नेत्रोत्र v. r. for नेत्रस्य। P. 52, l. 16, शौक्ल्य v. r. for शुभ्र। P. 53, l. 19, add एवं before यद्यपि। P. 53, l. 30, पुष्पप्रकाराः v. r. for पुष्पाकाराः। P. 54, l. 1, add सुरते after रतौ। P. 56, l. 21, add अपनयन्ति after व्यालुम्पन्ति P. 56, l 24, add उत्तोलिताना after ०मुच्छ्वासितानां। P. 58, l. 16, add कमलमुकुलैरित्यत्र *before* कमल०।

Pp. 61-70. P. 61, l. 4, ०कामिनी v. r. for कामिनी। P. 64, l. 20, add निपतिष्यति after निपतति। P. 66, l. 28, add मासेभ्यो० after अतिक्रान्तेभ्यो० P. 67, l. 23, सन्दर्शनान्मति० v. r. for मदनान्मति० P. 70, l. 34, add after स्थलकमलिनीमिव—सा हि दुर्दिने सम्यक्सूर्यरश्मियोगाभावात् न प्रबुद्धा असम्यग्निरसितकमला। *प्रचुररविरश्मियोगात् न सुप्ता एकान्तगंशृतपत्रप्रचया [न] भवतीत्युपमितम्।* कीदृशान् पादान्? अमृतेन पीयूषेण अमृतवद्वा शिशिरान् शीतलान्। कथं गृहाभ्यन्तरे तस्याश्चक्षु खेदमिन्दुकिरणा जनयन्तीति? किंवा जालान्तर्गताश्चन्द्ररश्मयः स्मरदीपका इति पुनर्विशिनष्टि जालमार्गप्रविष्टान् गवाक्षरन्ध्रेणान्तर्गतान्। जालान्तर्गतचन्द्ररश्मीनां स्मरदीपकत्वं वर्ण्यते। तथा च माघः—"भवनोदरेषु परियन्नतया शयितो लसत्स्फटिकचारुदृच. । अवलम्ब्य जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान्मदनः" इति। अयं भावः—प्रियसन्निधौ चन्द्ररश्मयः परमाह्लादका आसन् अतएव पूर्वाभ्यासवशात् तान् द्रष्टुं प्रवृत्ता, सम्प्रति विरहवेदनवर्धकत्वात्तत- सहसैव निवृत्तेति। उक्तञ्च 'संयोगे ये सुखं कुर्वन्ते दुःखं विरहे भृशामि'ति। निद्राच्छेदावस्थेयम् उद्वेगावस्था वा। यदुक्तं—"विरलनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निश्वसिति गच्छति ध्यानम्। रोदिति बाष्पावृताक्षी भावोऽयं स्यात्तथोद्वेग" इति। जडतावस्था वा। यदुक्तं—"दृष्टा न किंचिद्वदति न शृणोति न पश्यति। न जागर्ति न निद्राति जडतायां गतश्रिये''ति॥ छादयित्वेति क्वचित् पाठः॥ ९१॥

Pp. 71-80. P. 71, l. 5, add before सा—तस्याः संस्थानमाह । Add after सा—सा अबला दुर्बला मत्पत्नी दुःखदुःखेन दुःखादपि दुःखेन अतिक्लेशेन ईदृशं गात्रं धारयन्ती बिभ्रती वहन्ती सती त्वामपि नवजलमयं नूतनतोयस्वरूपम् अस्रम् अश्रु अवश्यं निश्चितं मोचयिष्यति त्याजयिष्यति । ईदृगवस्थां तामवलोक्य करुणया तवाप्यश्रुपातो भविष्यतीति भावः । कीदृशं गात्रम् ?—P. 71, l. 26, add after सुभगम्मन्यभावः प्रियम्मन्यत्वं मा वाचालम् असंबद्धभाषिणं न खलु करोति । आत्मनः सौभाग्यं प्रकटयितुं विरहोन्मत्तो नैवं प्रलपामि किन्तु सत्यमेव वदामीति भावः । P. 74, l. 10, मेघवातो *v. r.* for नवो वातो । P. 74, l. 28, वाह्य v. r. for कष्ट । P. 78, l. 4, प्रविचल v. r. for प्रविरल॰ । P. 78, l. 7, add वा after इति । P. 78, l. 21, दिक् v. r. for दिकं (but read दिक्संसक्त) । P. 79, l. 3, add after दृष्टिरालुप्यते—तत् कथं सा लिखिता ? उच्यते, वाक्यार्थ एवात्र कर्म । तामालिख्य चरणपतितम् आत्मानं करोमीति यावदिच्छामि तावदस्रैर्दृष्टिरालुप्यते । P. 80, l. 28, add after कदाचित्—सुखं कदाचिद्दुःखमित्यर्थः । कुत एवमित्याह दशा पूर्वशुभाशुभनिमित्ता कालकृतावस्था चक्रनेमिक्रमेण रथाङ्गचक्रप्रान्तपरिपाट्या कदाचित् नीचैरधः कदाचित् ।

Pp. 81-83. P. 81, l. 8, add यापय after गमय ; *l.* 9, add एवं after कृत्वा ; l. 15, पर्यङ्क v. r. for पङ्कज (this is the right reading) ; l. 25, add after कण्ठलग्ना—त्वं पुरा असि भविष्यसि पुरा-शब्दयोगे भविष्यति क्री (present tense, acc. to मुग्धबोध-व्याकरण) । पूर्वं यथा त्वं मम कण्ठलग्ना आसीस्तथा पुनरपि कण्ठलग्ना भविष्यसीत्यर्थः । आश्वासवचनमेतत् । पूर्ववृत्तं स्मारयन्नाह—*मम कण्ठलग्ना । P.* 82, l. 28, ह्य v. r. for त्व॰ । P, 83, l. 6, add अध्यवसितं after व्यवसित । P. 83, l. 12, add before [न] प्रतिवचनं भवति । उक्तञ्च—'प्रत्युक्तं हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगितामि'ति । केचित्तु अप्रत्यादेशात् अनिराकरणाद् भवत अधीरतां कातरतां ॥ *add* त्वद्वनितया *after* तडिता ॥

It may be noted here that some of the variant readings given above make better readings than those we have printed in the body of the *commentary*, *and some* elucidate the commentary portion too. The MSS. from England reached me after the printing of the commentary had far advanced and these variant readings of the India Office Library MSS. could not be noted at that stage.

प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्ता जहे जहार। अत्र स्थले तस्य एव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनम् अभूत्। अत्र नलगिरिः नामेन्द्रदत्तस्तदीयो गजः दर्पात् मदात् स्तम्भम् आलानम् उत्पाट्य उद्धृत्य उद्भ्रान्तः उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् इति इत्थंभूताभिः कथाभिरित्यर्थः। अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो जनः आगन्तून् देशान्तरादागतान्। औणादिकस्तुन् प्रत्ययः। बन्धून् यत्र विशालाया रमयति विनोदयति। अत्र भाविकालङ्कारः। तदुक्तम्—'अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते। अत्यद्भुतार्थस्यनाद्भाविकं तदुदाहृतम्॥' इति॥

Mallinātha—V. 69 of Meghadūta (V. II. 3)

यत्रोन्मत्त[1]भ्रमरमुखराः[2] पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाः[3] प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः॥

सञ्जीवनी ॥ यत्रेति ॥ यत्र अलकायां पादपा वृक्षाः नित्यपुष्पाः नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा। न त्वृतुनियमादिति भावः। अत एव उन्मत्तभ्रमरमुखराः उन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः। नलिन्यः पद्मिन्यः नित्यपद्माः नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः। अत एव हंसश्रेणीरचितरशनाः हंसश्रेणीभी रचितरशनाः। नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः। भवनशिखिनः क्रीडामयूराः नित्यभास्वत्कलापाः नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः। न तु वर्षास्वेव। अत एव केकोत्कण्ठाः केकाभिरुत्कण्ठा उद्ग्रीवाः। प्रदोषाः रात्रयः नित्यज्योत्स्नाः नित्या ज्योत्स्ना येषां ते। न तु शुक्लपक्ष एव। अत एव प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रतिहता तमसा वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः॥

Mallinātha—V. 70 of Meghadūta

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात्।
नाप्यन्यस्मात्[4]प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलु[5] वयो यौवनादन्यदस्ति॥

1. अप्युन्मत्त, यस्या मत्त। 2. निकराः। 3. ज्योत्स्ना०।
4. ०प्यन्यत्र। 5. न खलु च।

भरतमल्लिकेनागृहीताः (मल्लिनाथधृताः) केचन मेघदूतश्लोकाः

[Verses commented upon by Mallinātha but left over by Bharata Mallika]

MALLINĀTHA—V. 33 OF MEGHADŪTA

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्[1] कोटिशः शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान् मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विद्रुमाणां च भङ्गान्
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

सञ्जीवनी ॥ हारानिति ॥ यस्यां विशालायां कोटिशः विपणिरचितान् विपणिषु पण्यवीथिकासु । 'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । रचितान् प्रसारितान् । इदं विशेषणं यथालिङ्गं सर्वत्र संबध्यते । तारान् शुद्धान् । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके' इति विश्वः । तरलगुटिकान् मध्यमणीभूतमहारत्नान् । 'तरलो हारमध्यगः' इत्यमरः । 'पिण्डे मणौ महारत्ने गुटिका बद्धपारदे' इति शब्दार्णवे । हारान् मुक्तावलीः । तथा कोटिशः शङ्खशुक्तीः . शङ्खांश्च शुक्तीश्च मुक्तास्फोटांश्च । 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । शष्पश्यामान् शष्पं बालतृणं तद्वच्छ्यामान् । 'शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ।' इत्यमरः । उन्मयूखप्ररोहान् उद्गतरश्म्यङ्कुरान् मरकतमणीन् गारुडरत्नानि । तथा विद्रुमाणां भङ्गान् प्रवालखण्डान् च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्राः तोयमात्रावशेषाः तोयमात्रमवशेषो येषां ते तादृशाः संलक्ष्यन्ते । तथाऽनुमीयन्त इत्यर्थः । रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंपद्भिरिति भावः ।

Mallinātha—V. 34 of Meghadūta

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।
अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-
दित्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥

सञ्जीवनी ॥ प्रद्योतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजः वत्सदेशाधीश्वर उदयनः ।

---

1 पुटिकान्, गुलिकान् ।

प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार । अत्र स्थले तस्य एव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनम् अभूत् । अत्र नलगिरिः नामेन्द्रदत्तस्तदीयो गजः दर्पात् मदात् स्तम्भम् आलानम् उत्पाट्य उद्धृत्य उद्भ्रान्तः उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् इति इत्थंभूताभिः कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो जनः आगन्तून् देशान्तरादागतान् । औणादिकस्तुन् प्रत्ययः । बन्धून् यत्र विशालायां रमयति विनोदयति । अत्र भाविकालङ्कारः । तदुक्तम्—'अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्ष्यते । अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥' इति ॥

Mallinātha—V. 69 of Meghadūta (V. II. 3)

यत्रोन्मत्त[1]भ्रमरमुखराः[2] पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाः[3] प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥

सञ्जीवनी ॥ यत्रेति ॥ यत्र अलकायां पादपा वृक्षाः नित्यपुष्पाः नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा । न त्वृतुनियमादिति भावः । अत एव उन्मत्तभ्रमरमुखराः उन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यः नित्यपद्माः नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीरचितरशनाः हंसश्रेणीभी रचितरशनाः । नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूराः नित्यभास्वत्कलापाः नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु वर्षास्वेव । अत एव केकोत्कण्ठाः केकाभिरुत्कण्ठा उद्ग्रीवाः । प्रदोषाः रात्रयः नित्यज्योत्स्नाः नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्लपक्ष एव । अत एव प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रतिहता तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥

Mallinātha—V. 70 of Meghadūta

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
नाप्यन्यस्मात्[4]प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलु[5] वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

1. अप्युन्मत्त, यस्यां मत्त । 2. निकराः । 3. ज्योत्स्ना० ।
4. ०प्यन्यत्र । 5. न खलु च ।

सञ्जीवनी ॥ आनन्देति ॥ यत्र अलकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् । 'वित्ताधिपः कुवेरः स्यात् प्रभौ धनिक-यक्षयोः' इति शब्दार्णवे । आनन्दोत्थम् आनन्दजन्यमेव नयन-सलिलम् । अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिः न । इष्टसंयोगसाध्यात् इष्टसंयोगेन साध्यान्निवर्त-नीयात् न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः । कुसुमशरजात् मदनशरजाद् अन्यः तापः न अस्ति । प्रणयकलहात् अन्यस्मात् कारणात् विप्रयोगोपपत्तिः विरहप्राप्तिः अपि न अस्ति । किं च यौवनात् अन्यत् वयो वार्धवं [खलु] न अस्ति । श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥

Mallinātha—V. 72 of Meghadūta

मन्दाकिन्याः सलिल[1]शिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
मेन्दाराणामनुतटरुहां[2] छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥

सञ्जीवनी ॥ मन्दाकिन्या इति ॥ यत्र अलकायां अमरप्रार्थिताः अमरैः प्रार्थिताः । सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्याः यक्षकुमार्यः । 'कन्या कुमारिका-नार्योः' इति विश्वः । मन्दाकिन्याः गङ्गायाः सलिलशिशिरैः सलिलेन शिशिरैः शीतलैः मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः । तथा अनुतटरुहां अनुतटं तटेषु रोहन्तीत्यनुतटरुहः । क्विप् । तेषां मन्दाराणां छायया अनातपेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः कनकस्य सिकतासु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृतैरत एव अन्वेष्टव्यैः मृग्यैः मणिभिः रत्नैः संक्रीडन्ते । गुप्तमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडया सम्यक् क्रीडन्तीत्यर्थः । 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' इत्यात्मनेपदम् । 'रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गुप्तमणिः स्मृता ॥ रासक्रीडा गूढमणिर्गुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता दैशिककेलयः ॥' इति शब्दार्णवे ॥

Mallinātha—V. 76 of Meghadūta.

अक्षय्यान्तर्भवन[3]निधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ (*Uttara M.* 10)

---

१. पयसि । २. मन्दाराणां तटवनरुहां 3 अक्षीणान्तर्भुवन ।

सञ्जीवनी ॥ अक्षय्येति ॥ यत्र अलकायाम् । क्षेतुं शक्याः क्षय्याः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः । ततो नञ्समासः । भवनानामन्तरन्तर्भवनम् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिनाऽव्ययीभावः । अक्षय्यान्तर्भवननिधयः अक्षय्या अन्तर्भवने निधयो येषां ते तथोक्ताः । यथेच्छभोगसंभावनार्थमिदं विशेषणम् । विबुधवनितावारमुख्यासहाया विबुधवनिता अप्सरसस्ता एव वारमुख्या वेश्यास्ता एव सहाया येषां ते तथोक्ताः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात्' इत्यमरः । बद्धालापाः संभावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहम् अहन्यहनि । 'अव्ययं विभक्ति—'*इत्यादिना समासः ।* रक्तकण्ठैः रक्तो मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभिः धनपतियशः कुबेरकीर्तिम् उद्गायद्भिः उच्चैर्गायनशीलैः । देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः । किन्नरैः सार्धं सह । विभ्राजस्येदं वैभ्राजम् इत्याख्या यस्य तत् वैभ्राजाख्यम् । 'विभ्राजेन गणेन्द्रेण ख्यातं वैभ्राजमाख्यया ।' इति शम्भुरहस्ये । चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् । बहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशन्ति अनुभवन्ति ॥

Mallinātha—V. 78 of Meghadūta.

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान्[1] ।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या
मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥

सञ्जीवनी ॥ *वास इति ॥ यस्याम् अलकायां चित्रं नानावर्णं वासः वसनम् ।* परिधेयमण्डनमेतत् । नयनयोः विभ्रमादेशदक्षं विभ्रमाणामादेशे उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिवद्देहधार्येऽन्तर्भाव्यम् । मधु मद्यम् । किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्भेदम् । उभयं चेत्यर्थः । इदं तु कचधार्यम् । भूषणानां विकल्पान् विशेषान् । देहधार्यमेतत् । तथा चरणकमलन्यासयोग्यं चरणकमलयोर्न्यासस्य समर्पणस्य योग्यम् । रज्यतेऽनेनेति रागो रञ्जकद्रव्यम् । लाक्षैव रागस्तं लाक्षारागं च । चकारोऽङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणार्थः । सकलं सर्वम् । चतुर्विधमपीत्यर्थः । अबलामण्डनं योषित्प्रसाधनजातम् । एकः कल्पवृक्षः एव सूते जनयति । न तु नानासाधनसंपादनप्रयास इत्यर्थः ॥

---

1. विकल्पम् ।

Mallinātha—V. 79 of Meghadūta.

पत्रश्यामा[1] दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः

शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात्[2] ।

योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः

प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥

सञ्जीवनी ॥ पत्रेति ॥ हे जलद यत्र अलकायां वाहाः हयाः पत्रश्यामाः पलाशवर्णाः । अत एव दिनकरहयस्पर्धिनः वर्णतो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पाः । तथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः करिणः प्रभेदात् मदस्रावाद्धेतोः त्वमिव वृष्टिमन्तः । योधाग्रण्यः अग्रं नयन्तीत्यग्रण्यः । 'सत्सूद्विष—'इत्यादिना क्विप् । "अग्रग्रामाभ्यां नयतेः' इति वक्तव्याण्णत्वम् । योधानामग्रण्यो भटश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखम् अभिरावणं तस्थिवांसः स्थितवन्तः । अत एव चन्द्रहासव्रणाङ्कैः चन्द्रहासस्य रावणासेर्व्रणानि क्षतान्येवाङ्काश्चिह्नानि तैः । 'चन्द्रहासो रावणासावसिमात्रेऽपि च क्वचित् ' इति शाश्वतः । प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिषिद्धभूषणकान्तयः । शस्त्रप्रहारा एव वीराणां भूषणमिति भावः । अत्रापि भाविकालङ्कारः ॥

Mallinātha—V. 119 of U. S. Uttara Megh.

आश्वास्यैवं[3] प्रथमविरहोदग्रशोकां[4] सखीं ते[5]

शैलादाशु[6] त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।

साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः[8] ॥

तद्वचोभिः तस्यास्त्वत्सख्या वचोभिः। मम अपि प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं कुन्दप्रसवमिव शिथिलं जीवितं धारयेथाः स्थापय। प्रार्थनायां लिङ्॥

Between verses 88 and 89 of our Text, the following two verses are found: स्निग्धाः सख्यः क्षणमपि दिवा तं न मोक्ष्यन्ति तन्वी-

मेकप्रेक्षया भवति हि जगत्यङ्गनानां प्रवृत्तिः।

स त्वं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्थः

कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः॥

अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णैकपार्श्वां तत्पर्यङ्कप्रगलितलवैश्छिन्नहारैरिवास्रैः।

भूयो भूयः कठिनविषमां सारयन्तीं कपोलादामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणीं करेण॥

उत्तरमेघस्य ५५ श्लोकादनन्तरम् इमे श्लोका दृश्यन्ते :—

इत्याख्याते सुरपतिसखः शैलकुल्यापुरीषु

स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरीं वासरैः वैश्चिदाप।

मत्वाऽऽगारं कनकरुचिरं लक्षणैः पूर्वमुक्तै-

स्तस्योत्सङ्गे क्षितितलगता तां च दीनां ददर्श॥१॥

तस्माद्द्रे निर्गदितमथो (पथ·) शीघ्रमेत्यालकायां

यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा।

यत् संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-

त्तद्गेहिन्या· सकलमवदत् कामरूपी पयोदः॥२॥

तं संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचाऽऽचचक्षे

प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः।

प्राप्योदन्तं प्रमुदितमनाः साऽपि तस्थौ स्वभर्तुः

केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु (ऽभ्युन्नतेषु)॥३॥

श्रुत्वा वार्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः

शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः।

संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ

भोगानिष्टानविर(भिम)त सुखान् भोजयामास शश्वत्॥४॥

इत्थंभूतं सुरचितपदं मेघदूताभिधानं कामक्रीडाविरहितजने विप्रयोगे विनोदः।

मेघस्यास्मिन्नतिनिपुणतावुद्धिभावः कवीनां नत्वाऽऽर्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार॥५॥

INDEX 1

Additions

I. Recently, we came across another MS. of the Subodhā of Bharata Mallika in the Collection of the Royal Asiatic Society of Bengal, viz No. 28. A. 11. This MS. notices (p. 29) verse No. 72 as यस्यां मत्तभ्रमरमुखराः (v. r. यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः) पादपा नित्यपुष्पाः। But this seems to be the insertion of the scribe of the MS., as it is stated here "एतत् पद्यं पुस्तकान्तरे न दृश्यते"। The explanation, too, is very much unlike Bharata Mallika's, only one line on the whole verse, viz., "यस्याम्। यस्यामलकायामेवंभूताः पादपादयः तां व्रासस इत्यन्वयः"। This also is evidently added by the scribe himself.

This MS. further notices (p. 38) the verse "स्निग्धाः सख्यः क्षणमपि दिवा" etc. as verse No. 90. But there is no commentary on this. Evidently, this is also inserted into the Text portion by the scribe himself.

Description of the above MS.

Material: old paper. Script: Bengali. Lines: 28 per page. Size: 12 × 8 inches. This MS. contains the original verses of the Meghadūta.

II. COMMENTARY OF THE MEGHADŪTA BY KAVIRATNA

Description of the MS.

This work is included in the MS. described above. (MS. No. 28. A. 11 of Society's Collection.) Lines: 30 in a page. *The Text of the Meghadūta has not been included in this MS.* Handwriting fair.

The MS. begins as follows:—

वाग्देवतापदद्वन्द्वं दिविषद्वृन्दवन्दितम्।
वन्दे सन्देहसन्दोहदावसन्दाहिवन्दनम्॥

यत्नेन कविरत्नेन मया टीका विधीयते ।
बोधार्थमल्पबुद्धीनां मेघदूतार्थबोधिनी ॥

End of the MS:—

इति मेघदूताख्यकाव्यटीका समाप्ता ॥

The Society possesses another MS. of this work, No. 10802, noticed by MM. Haraprasad Shastri in his Catalogue, Kāvya Volume. This MS is dated Śaka 1639 (Bengali Sāla 1023).

Kaviratna explains as verse 89, p. 27 of the MS. स्निग्धाः सख्यः etc.

स्निग्धाः सख्य इत्यादि । चतुर्भिः कुलकम् । हे मेघ, स त्वं शयनासन्नवातायनस्थः समीपवर्तिगवाक्षस्थः सन् तां कान्तां रात्रौ उपेयाः । तस्याः समीपं यास्यसीत्यर्थः । उपपूर्व इण् गतौ । क सति? परिजने सुप्ते सति निद्रागते सति । नन्वेवं सा निशि निद्रां यास्यतीत्याह वीतनिद्राम् । वीता विशेषेण इता गता निद्रा यस्यास्ताम् । निद्रारहितामित्यर्थः । कथं रात्रौ गमिष्यामीति मेघाभिप्राये प्राह । दिवा दिवसे स्निग्धाः सख्यस्तां क्षणमपि न मोचयन्ति । मुच् मोचणे । लुट् स्यट् शकादित्वाद् इडभावः । चजोः क इति चस्य कः । तां किंभूतां? तन्वीं क्षीणाम् । एतेन सख्यस्तां दिवसे नानाप्रबोधेन जीवयन्ति, रात्रौ तु तदभावात् तामतिदुःखितां त्वं जीवयेरिति भणितम् । ता. कथं न मोचयन्तीति मेघाभिप्राये प्राह । हि यतः कारणात् जगति भुवने सतनानां सता प्रवृत्तिरेकप्रेक्षया भवति । एकः प्रेक्षणीयो दर्शनीयो यस्याः सा तथा । तामेवं दृष्ट्वा सततं ताः स्याम्यन्तीति भावः ॥८९॥

III. COMMENTARY BY KṚṢṆADĀSA VIDYĀVĀGĪŚA ON THE MEGHADŪTA

This MS. forms a part of

MS. No. 28. A. 11. Lines. 29 in a page. No date. Script. Bengali.

The MS. begins as follows:—

ॐ नमः कालिकायै । कश्चित् यक्षो वसति यक्षे ।

End of the MS.—

इति श्रीकृष्णदासविद्यावागीशकृता मेघदूतटीका समाप्ता ।

Explanation of v. 89, p. 16. सख्यः तव, etc.

चतुर्भिः श्लोकैः कुलकम् । हे जलद, स त्वं शयनासन्नवातायनस्थः सन् तां कान्ता रात्रौ उपेयाः उपगतो भविष्यसि । क च सति ? परिजने सुप्ते सति । नन्वेवं सति सा तु निद्रां यास्यतीत्याह वीतनिद्रामिति । वीता विशेषेण इता गता निद्रा यस्याः सा निद्रारहिता इत्यर्थः । कथं रात्रौ गमिष्यामीति मेघाभिप्राये आह । दिवा दिवसे सख्यस्तां क्षणमपि न मोदयन्ति न त्यजन्ति । किंभूतां ? तन्वीं क्षीणाम् । ताः कथं न मोदयन्तीति मेघाभिप्राये आह । हि यतः कारणात् । जगति भुवने उत्तमानां प्रवृत्ति एकप्रेक्ष्या भवति । एक प्रेक्ष्यो दर्शनीयो यस्याः ।।८६।।

IV. COMMENTARY BY SARASVATITIRTHA ON THE MEGHADŪTA

Sarasvatītīrtha notices तं सन्देशं etc. as v. 122 of the Meghadūta (p. 40) & verse श्रुत्वा वार्तां etc. as v. 123 (p. 40f.) The Commentary of these verses by Sarasvatītīrtha is quoted below :—

तं सन्देशं ॥ यक्षकथनान्तरं मेघ कथमकथयदित्याशङ्कयाह । तं सन्देशमिति । परहितरत जलधरवरो मेघश्रेष्ठः तस्या यक्षवध्वाः प्राणान् रक्षितुं तत्कालक्षायां दिव्यवाचा तस्य यक्षस्य सन्देशं वार्तां तामाचचक्षेऽकथयत् । साऽपि स्वभर्तुर्यक्षस्योदन्तं वार्तामित्या ज्ञात्वा प्रमुदितमना[ः] सती तन्वी स्थिता । वचनमात्रेण कथं तेनैतत् कृतमित्याह हि यस्मादुत्तमेषु प्रार्थना येषा परिणतफलाऽभिमतफला न स्यात् अपि तु सर्वदा स्यादित्यर्थ ॥ •

श्रुत्वा वार्तां (v. 123, p 40f) ॥ मेघात् श्रवणानन्तर किं जातमित्यतः आह श्रुत्वेति । धनेशोऽपि कुबेरोऽपि जगदेकपितो तां वार्तां श्रुत्वा गद्गदहृदयः गत् अस्य[ः] कोपो यस्य स सन् गतः तत्क्षणं शापस्यान्तं संविधाय कृत्वा विगलिता शुचः शोके ययोः तौ हृष्टचित्तौ तुष्टचित्तौ विरचितानि मङ्गलानि याभ्यां तौ दम्पती संयोज्य पश्चात् शापावसाने इष्टान् अभीष्टान् अभिमतसुखान्[भोगान्] शश्वत् सर्वदा भोजयामास ॥

कारयां सरस्वतीतीर्थयतिना कृतिना कृता ।
मेघदूतस्य टीका तु विद्वज्जनानुरञ्जनी ॥१२३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसरस्वतीतीर्थ विरचिता मेघदूत टीका समाप्ता ॥
सं १८८८

V. THE COMMENTARY OF CARITRAVARDHANA ON THE MEGHADŪTA

MS. No. 10070 of the Society. Date : 1643 Samvat. The MS. is very defective ; many folios missing. The number of verses in the MS. not mentioned.

v. 116—तं सन्देशम् ॥ यक्षवचनानन्तरं वारिद· किमकरोदित्याह तं सन्देशमिति । जलधरवरो मेघस्तस्याः प्राणान् रक्षितुं दिव्यवाचा आचचक्षे । तस्य गुह्यकस्य सन्देशं वार्ता प्रत्यवदत । स्वा (?) जगाद । साऽपि स्वभर्तुर्यक्षस्य उदन्त वार्ताम् अभिज्ञानादिकं प्राप्य प्रमुदितमनास्तस्थौ स्थिता । - ता (?) वाक्यमाले कथमकार्षीदित्याह हि यस्माद् उत्तमेषु प्रार्थना केषामपि अभिमतफला[न] स्यात् ? ॥

v. 117—श्रुत्वा वार्तामित्यादि ॥ मेघसन्देशानन्तरं किमभवदित्याह । श्रुत्वेति ॥ सोऽपि कुवेरो जलदकथितां वार्तां श्रुत्वा सदयो दयासहितः अस्तंगत· कोपो यस्य तादृशः सद्य तत्क्षणं शापस्यान्तं विधाय कृत्वा [वि]गलितशुचौ विरचितानि शुभानि मङ्गलानि याभ्या [तौ]हृष्टं चित्तं ययोः तौ दम्पती संयोज्य पश्चाच्छापावसाने इष्टान् भोगान् भोजयामास । शश्वत पुनः पुनः अभीक्ष्णमिति यावत ॥११७॥ इति सम्पूर्णा ॥

Both verses तस्या इति and आमीनानाम् इत्यादि have been marked 53. So the Verses following should really be marked one number ahead i,e. v. 57 will really be vese 58.

VI. THE COMMENTARY OF SĀSVATA ON THE MEGHADŪTA

MS. No 5646 of the Royal Asiatic Society of Bengal.

The MS. begins as follows·—

श्रीमन् कृपामदरमोन्नगदच्छिकोपमुद्दामफन्दलितकान्तिमुग्धं मुनेर्वः ।
अन्तश्चलपट्टलसज्जनयुग्मिवाब्जलोलं विलोक्तिमभीप्सितमादधातु ॥
कल्पारता न नु कथा ननु कालिदासे यद्गमगप्रवृत्तय स्वमुल्लगन्ति ।
यत्रैव किन्तु सरगों न मरन्ति नागास्तत्रैव धारनरत· शरराः स्फुरन्ति ॥
मन्दस्फुरितहृदया बहिरप्रचारेश शतमंश्याः ।
द्विसा + + गभीरे हृदि कविमानो यथा प्रीत्यम् ॥

मध्यस्थैरवधीयेत मेघदूते स शाश्वतः ।
करोति ललितामेनां टीकामनतिविस्तराम् ॥

इदं हि किल श्रूयते सकलनाकिलोकाभिलक्ष्यमाणवैभवो भगवद्भवानीश्वरसुहृन्निर्विशेष-कुसुमस्तवकाधिवासितनिखिलकिन्नरवर्गोत्तमाङ्गो राजराजः कदाचित् कमपि हेमकमल-रक्षाध्यक्षतया यक्षमादेशयामास । स च तत्र प्रेरणाय (?) प्रियतमाप्रणयगुणावद्धमानसोऽपि मानसं सरोराजमाजगाम । तत्र च कथं कथमपि निशीथिनीयामत्रितयमतिवाह्य रजनिरपि गतैवेति निजजायाविरहकातरः स्वगृहमवायासीत् ।***

CORRECTIONS

पृः	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१२	सर्गवन्धन्त्ववरयन्तु	सर्गवन्धे त्ववरयन्तु
२	६	नाम निर्देश	नामनिर्देश
२	१५	ऋतुर्दु सह॰	ऋतुर्दुःसहः
२	३३	रामगिरित्येव	रामगिरिरित्येव
६	७	इती	इति
७	२	भूता यथेन्द्र॰	दूता यथेन्दु॰
८	६	देवा॰	दैवा॰
८	१२	अभ्यर्थे	अभ्यर्थं
८	१३	प्रयाशो	प्रायशो
८	२४	कदिचि॰	कतिचि॰
८	३१	गृह्नन्ती॰	गृह्णती॰
९	३०	उच्यतेऽत्वेति	उच्यतेऽत्रेति
११	२३	विप्रा	विप्रा
१५	२६	स्रोतसा	स्रोतसो
१६	४	भीतं भीतं	भीतभीतं
१६	३३	अपलेपाः	अपलेपाः
१८	२८	सैरभोप॰	सौरभोप॰

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४	११	पोता	पीता
२४	२६	०स्तरित	०स्त्वरित
२७	१६	पैराङ्गनाना	पौराङ्गनानां
२७	२०	ढ	ढौ
२८	२७	विदुस्त०	विदुम्ना०
३०	२६	मततया	मत्ततया
३०	३३	अन्योन्नानु०	अन्योन्यानु०
३२	२४	शङ्काना	सङ्गानां
३४	२७	वाभत्मबुध्या	वीभत्सबुद्धया
३५	१२	मारम	मा च
३७	६	सर्वार्थै०	सर्वार्थै०
३७	१०	मनोवृत्तिर्धैर्य०	मनोरत्तिर्धैर्य०
२७	१८	कुमद०	कुमुद०
३८	२२	शखा	शाखा
४०	८	तर्पयिस्यग्नि	तर्पयिष्यग्नि
४०	१५	शशिरुचैव	शशिरुचेव
४२	२१, २६	अभ्यगिञ्चन्	अभ्यषिञ्चत
४२	३१	चोलो	चञ्चो
४४	६	वरेषु	कचेषु
४६	६	वर्षशाला	वर्षशिला
४७	११	मंघट्ट	सघट्ट
४७	१८	मुरजध्वनि	मुरजे ध्वनि
४८	२६	भववी	भवित्री
५१	४	०र्निगदो	०र्निषेधदो
५३	३०	शंप	शंन
५४	३	शनकैषण	शनकै षण
५५	२७	तदनिगावनया	तदगि[भव]गावनया
५६	१०	उदन०	द्रुम०

पृः	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६	११	अन्येऽपि	अन्येऽपि
५६	२४	भुमि०	भूमि०
५७	३१	कृतकतनया	कृतकतनयः
५९	६	कीदृशोऽशको	कीदृशोऽशोको
६९	१२	मत्सम्भोगः	मत्संयोगः
७२	८	सादृश्य	सादृश्यं
७२	१७	मद्य	मद्यस्य
७२	३०	०नसाद्दै०	०र्नसाद्दै०
७२	३४	स्मृत्यै	स्मृत्यैं
७४	१५	मानश्रित०	मानश्रित्त०
७४	१७	मानश्रितो०	मानश्रित्तो०
७६	१५	सास्त्रेण	सास्रेण
७६	२९	मुखस्पर्श०	मुखस्पर्शो०
७७	१८	०शलिनी०	०शालिनी०
७८	१९	शाख०	वैशाख०
७८	१६	वै घर्मः	घर्मः
७८	२२	क्वचिद	क्वचित्
८०	७	क्षण इव	क्षणमिव
८१	२४	भूयश्चायि	भूयश्चापि
८२	१४	०णावन्तं	०णवन्तं
८३	७	प्रत्यादेशत्	प्रत्यादेशात्
८३	२२	प्रियमसुचितं	प्रियमसुचितं

GENERAL INDEX

PUBLICATIONS OF THE PRĀCYAVĀṆĪ

(1) PRĀCYAVĀṆĪ SĀRVAJANĪNA GRANTHAMĀLĀ

(In aeBngli)

1. NIMBĀRKA-DARSANA—*Comparative studies of the systems of Rāmānuja, Bhāskara, Śrīkaṇtha, Baladeva and Nīmbārka.* By Dr. Roma Chaudhuri, M. A., D. Phil. (Oxon). F. R. A. S. B. Re. 1-8-0 only.
2. JAINAGURU MAHĀVIRA—By Dr. Bimala Charan Law, M. A., B. L., Ph. D., D. Litt., etc. Re 1/-
3. BHĀRATER PUṆYATIRTHA—By Dr. B. C. Law. Re. 1/-
4. VEDĀNTA & SOFI DARSANA—A comparative study of Sūfism and Vedānta—By Dr. Roma Chaudhuri, M.A., D.Phil, F.R.A.S.B. Rs. 2/-
5. CONTRIBUTION OF BENGAL VAIṢṆAVAS TO SANSKRIT LITERATURE—By Dr. J.B. Chaudhuri. Re.1/-
6. SAṄSKRITPHOBIA AND ITS REMEDY—By Dr. Roma Chaudhuri Re. 1/-
7. SONGS OF KAVI KĀMINIKUMĀRA—Compiled by Sri Swarnakamal Bhattacharya, M. A. As -/8/- only.
8. AVANTI—History of Avantī and its capital Ujjain. By Dr. B. C. Law. As. -/8/- only.
9. SENTIMENT OF PATHOS IN BENGALI LITERATURE —By Swarnakamal Bhattacharya. M A. As. -/8-/ only.
10. VAIṢṆAVĀCĀRYA VIŚVANĀTHA—A biographical survey and critical estimate *of the works of Viśvanātha* Cakravartin — By Sri Nanigopal Bhattacharya, M. A. As. -/8/- only.
11. PANDIT ISVARACANDRA VIDYASAGARA—By Dr. J. B. Chaudhuri. As. -/8/- only
12. SONGS OF LALAN FAKIR—Compiled and edited by. Md. Monsur Uddin, M. A. As. -/8/- only